

ΙΒΑΗ ΦΡΑΗΚΟ

НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ЛЬВІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
ІНСТИТУТУ ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ІВАН ФРАНКО

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У П'ЯТДЕСЯТИ ТОМАХ

фотографування і обробка
cizarion-a
(Hurton.com)

ПОКАЖЧИК КУПЮР

**КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА
2009**

У книзі друкуються вилучені (переважно з ідеологічних міркувань) шматки текстів у Зібранні творів у п'ятдесяти томах І. Франка і подаються коментарі до купюр. У передмові з'ясовано характер та ймовірні причини вилучень.

Редакційна колегія:

М. Г. ЖУЛИНСЬКИЙ (*голова*)
Є. К. НАХЛІК (*заступник голови*)
Л. П. БОНДАР
М. П. БОНДАР
М. З. ЛЕГКИЙ (*відповідальний секретар*)
О. Б. ЛУЦИШИН
О. В. МИШАНИЧ
М. О. МОРОЗ
Р. П. РАДИШЕВСЬКИЙ
А. Д. ФРАНКО
Б. З. ЯКИМОВИЧ

Редактор покажчика купюр Є. К. НАХЛІК
Рецензент Р. П. РАДИШЕВСЬКИЙ

Упорядкування та коментарі

*М. З. Легкого, О. Б. Луцишин, Є. К. Нахліка,
Б. С. Тихолоза, Н. Є. Тодчук, А. Д. Франка, А. І. Швець*

Передмова *М. З. Легкого*

*Випущено на замовлення Державного комітету
телебачення та радіомовлення України
за Програмою «Українська книга»*

Науково-видавничий відділ філології,
художньої літератури та словників

Редактори *Є. І. Мазніченко, О. В. Осадча, Л. В. Туник,
К. С. Чайка, М. А. Щипська*

© М. З. Легкий, О. Б. Луцишин, Є. К. Нахлік,
Б. С. Тихолоз, Н. Є. Тодчук, А. Д. Франко,
А. І. Швець, упорядкування, коментарі, 2009
© М. З. Легкий, передмова, 2009

БЕЗ КУПЮР

Не підлягає жодному сумнівові, що Зібрання творів Івана Франка у п'ятдесяти томах (К.: Наук. думка, 1976—1986) — фундаментальний внесок у розвиток франкознавства, найповніше на нинішній день зібрання Франкових текстів. Однак, зважаючи на час підготовки й виходу в світ цього видання — пору доволі жорсткого ідеологічного пресингу в радянській державі, далеко не всі художні твори, переклади й наукові праці І. Франка увійшли до п'ятдесяти-томника. Навіть більше, упорядники цього Зібрання нерідко змушені були вдаватися до купюрування Франкових текстів: зовсім не всі міркування видатного майстра художнього слова й науковця збігалися з тодішніми панівними політичною, ідеологічною, національною доктринами. Внаслідок цього у п'ятдесятитомному Зібранні віднаходимо понад 90 знаків [...]: саме так упорядники позначали вилучення окремих слів, словосполучень, речень, абзаців, а іноді й цілих розділів із наукових (здебільшого) текстів І. Франка.

Практика купюрування за тих часів була досить поширеною. Так, купюри віднаходимо у виданнях творів І. Нечуя-Левицького¹, М. Драгоманова², Лесі Українки³, у щоденниках і листах Панаса Мирного⁴. Загалом Зібрання творів І. Франка у п'ятдесяти томах, зважаючи на специфіку творчості автора, претендує на найбільш купюроване видання. При цьому постраждали переважно такі відомі (сказати б, знакові) Франкові праці, як «Темне царство» (4 купюри), «Хуторна поезія П. О. Куліша» (4), «Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах» (7 купюр і 32 вірші різними мовами, які Франко долучив до свого дослідження), «А. Н. Пыпин. История русской литературы» (5 купюр), «Михайло П[етро-

¹ *Нечуй-Левицький І.* Органи російських партій // Зібр. тв.: У 10 т. — К.: Наук. думка, 1968. — Т. 10. — С. 80.

² *Драгоманов М.* Чудацькі думки про національну справу // Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. — К.: Наук. думка, 1970. — Т. 2. — С. 358.

³ *Леся Українка.* Державний лад // Зібр. тв.: У 12 т. — К.: Наук. думка, 1977. — Т. 8. — С. 218; Замітки з приводу статті «Політика і етика» // Там само. — С. 263.

⁴ *Панас Мирний.* Зібр. тв.: У 7 т. — К.: Наук. думка, 1971. — Т. 7. — С. 301.

вич] Старицький» (4), «До біографії Івана Вагилевича» (8), «З остатніх десятиліть ХІХ віку» (4). А зі статті «Стара Русь» — важливого причинку до історії галицького москвофільства — вилучено два розділи.

Хай там як, та за позначками [...] дослідник при потребі може легко реконструювати потрібний текст, звернувшись до першодруку. Інша річ, що деякі тексти п'ятдесятитомного Зібрання пропонуються читачам без зазначення купюр. Так трапилось, наприклад, зі статтею «Гергарт Гауптман, його життя і твори. Смерть Альфонса Доде. Перші розділи "Парижа" Е. Золя. Голос Золя в справі Дрейфуса. Судерманів "Йоганнес"» (т. 31), довга назва якої залишилася без двох останніх слів, а відтак без усіляких застережень із Франкового дослідження усунуто абзац із оцінкою названої драми німецького письменника. Вкороченою також виявилася назва іншої праці: «Еміль Золя, його життя і писання. Стефан Малларме», як і сама праця, звідки вилучили розлогий уступ із назагал позитивним відгуком про творчість французького поета-модерніста. Очевидно, з якихось технічних причин із філософського діалогу «На склоні віку» «випала» ціла сторінка тексту, що його пропонував читачам «Літературно-науковий вісник», а з поезії «Горе старому, ой горе...» — один рядок.

Такі скорочення не лише згладжували контроверсивність Франкових суджень, не тільки «заганяли» лет його думки у прокрустове ложе вигідних аксіологій; купюра не раз докорінно змінювала семантику окремого висловлювання. Так, на с. 326 33-го тому (стаття «Д-р Остап Терлецький. Спомини і матеріали») є слова: «Як стара знайома, вітає мене фраза про майбутнє зілляння всіх національностей і індивідуальностей у якусь загальну гармонію, в якій годі буде розпізнати окремі кружки. Такі думки були тоді дуже популярні [...]». Та читаємо далі, за квадратними дужками: «...між росіянами, навіть між винародовленими українцями, які своє забуття про рідний народ та його інтереси силкувалися ефективно прикривати плащем всесвітнього лібералізму та ще тим аргументом, що розвій культури й так не тепер, то в четвер затре всі національні різниці, зілле всі національні індивідуальності до купи в одну сім'ю, а в такому разі працювати для розвою одної національності — се регрес, назадництво. І вони, поступовці, в ім'я поступу покинувши Україну, говорили і писали по-російськи, працювали над розвитком російського, навіть спеціально великоруського народу»⁵. І таких прикладів можна навести чимало. Тож у даному томі відновлюємо повноту Франкових творів, реконструюючи позначені й непозначені купюри.

Купюровані тексти вельми різноманітні за змістом та спрямуванням і мають свої мотивації з погляду упорядників Зібрання. Скорочення стосуються насамперед проскрибованих на той час імен — І. Мазепи, С. Єфремова, М. Грушевського, В. Винниченка,

⁵ Записки НТШ. — 1902. — Т. 50. — Кн. 6. — С. 23.

С. Петлюри та ін. Певно, що судження І. Франка про незалежність України, пов'язані з постаттю гетьмана Івана Мазепи, до п'ятдесятитомника потрапити не могли: «Хто знає, чи не була б нині Україна освіченою, самостійною країною, коли б при допомозі Мазепи удалось було шведам побити під Полтавою Петра?» і «замість одного вікна, котре-ді Петро прорубав в Європу, він позатикав ті вікна в Європу, котрі перед тим були у нас на Вкраїні»⁶.

Слід, однак, зауважити, що редколегія п'ятдесятитомника тут послідовною не була. З одного боку, 37-й том вміщує значну за обсягом працю І. Франка «Причинки до історії України-Русі», у якій він високо підносить «Історію України-Руси» та «Ілюстровану історію України» М. Грушевського; з іншого — вилучається фраза, де Франко цитує таку ж оцінку А. Брюкнера: «Це гарна, добра книжка, рівних якій не має жодна старіша слов'янська література»⁷. На с. 230 тому 35-го (рецензія на збірник «На вічну пам'ять Котляревському») Франко називає В. Винниченка найвизначнішим талантом серед письменників молодшої генерації, і водночас при укладанні цього-таки тому з незрозумілих причин вилучається дуже схожий Франковий відгук (стаття «Старе й нове в сучасній українській літературі»): «Один тільки Винниченко в остатніх двох роках піднявся відразу на видне становище і подав великі надії своїм незвичайно многостороннім, дужим талантом та знанням життя. Коли доля поталанить сьому молодому і повному сили письменникові дійти до повного розвою, то можемо надіятися з нього справді великої прикраси нашої літератури»⁸.

Хоча І. Вагилевич не належав до числа проскрибованих письменників, з п'ятдесятитомника усунуто чимало подробиць із інтимного життя цього поета й перебігу його хвороби (стаття «До біографії Івана Вагилевича»). Мотиви купюрування тут зрозумілі: ці подробиці (іноді відверті до несмаку) таки компрометують священника й діяча «Руської трійці». Та все ж І. Франко вважав за потрібне опублікувати його автобіографічні записки, не оминаючи й того, що закреслював сам Вагилевич. Тому подаємо їх у цьому виданні.

Купюровані тексти містять і не завжди прийнятні для 70—80-х років ХХ ст. Франкові оцінки таких постатей, як О. Пушкін («Темне царство»), М. Некрасов («Леся Українка»), Папа Лев XIII («Інтернаціоналізм і націоналізм у сучасних літературах»); назви й оцінки заборонених творів («Ще не вмерла Україна»). Купюри стосуються й Франкових потрактувань українсько-російських та українсько-польських відносин на різних етапах їхнього історичного розвою. Гострі й недвозначні (хоча іноді позначені певними суперечностями), вони відбивають погляди І. Франка на національне питання, обстоюють українські національні інтереси, а також свідчать про його ретельність у висвітленні наукових про-

⁶ Світ. — 1882. — № 15. — С. 270.

⁷ Slovanský přehled. — 1900. — № 10. — S. 480.

⁸ Літературно-науковий вісник. — 1904. — Т. 25. — Кн. 2. — С. 81.

блем та широку ерудицію. Спираючись на наукові джерела, по-лемізуючи з провідними російськими вченими, Франко доводить тезу про самобутній історичний шлях української нації, відмінний від російського, порушує проблему різниці у ментальності двох народів («А. Н. Пыпин. История русской литературы»). Не випадковим також є й те, що до праці «Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах» І. Франко подає понад 30 віршів, написаних різними мовами, які цікаво висвітлюють складні проблеми українсько-польських відносин у XVII ст. Певна річ, що такі судження Франка-науковця, як і підібрані до них ілюстрації, до п'ятдесятитомного Зібрання потрапити не могли.

У даному покажчику друкуємо всі купюровані шматки й подаємо до них коментарі. При цьому дотримуємося тієї послідовності, що запропонована у Зібранні творів. Вказавши том і сторінку, а при потребі — рядок, у квадратних дужках [] наводимо реконструйований текст. У 8, 38, 42 і 43-му томах купюри подаються у ламаних дужках < >. Тому скорочення Франкової передмови до перекладу «Староарабських поезій» та статті «Студії над українськими народними піснями» подаємо у таких самих дужках.

Щоправда, не всі викрапкування у Зібранні ([...] чи <...>) є купюрами. Так, не вважаємо купюрованим текст І. Франка «Етимологія і фонетика в южноруській літературі» (т. 29, с. 159). Упорядники п'ятдесятитомника позначкою [...] передали скорочення цитати з А. Метлинського, до якої вдався І. Франко, хоч сам автор статті свідомо скоротив цю цитату. Те саме стосується Франкового перекладу праці К. Маркса «Початок і історичний розвиток капіталістичної продукції» (т. 44, кн. 1, с. 584). Не є купюрованими також тексти І. Франка «Варлаам і Йоасаф» (т. 30, с. 383), численні викрапкування у статті «Карпато-руське письменство XVII—XVIII ст.» (т. 32, с. 231—233, 245, 246, 360), передмова до видання 2-го тому «Апокрифів і легенд з українських рукописів» (т. 38, с. 113) — у першодруках цих Франкових текстів віднаходимо подібні викрапкування в давніх українських друках. Трикрапка у квадратних дужках [...] є у Франковій передмові до збірки «“Добрий заробок” і інші оповідання» (т. 15, с. 487), хоча вона в повному обсязі друкується у 33-му томі (с. 398—402). Позначка <...>, якою рясніють 42-й і 43-й томи Зібрання, також не означає купюрування. Так упорядники позначали Франкові скорочення в цитуванні першоджерел (наприклад, праці М. Грушевського) або його викреслення, що є в рукописах.

У «Додатках» уміщуємо ті тексти, в яких викрапкуванням позначено текст або нерозбірливий («Ні, не любив на світі я нікого...»), або недописаний («Перші жерці Піфійського храму»), а також ті тексти, що не належать Франкові. Не всі викрапкування [...] є купюрами *ab definitio*. У коментарях до деяких томів упорядники Зібрання використовували такі позначки для скорочення наведених цитат, як правило, не Франкових (вони не мають ідеологічного підтексту). Однак у даному виданні розкриваємо і їх.

Микола Легкий

КУПЮРИ

ТОМ 2

ЗІВ'ЯЛЕ ЛИСТЯ. ЛІРИЧНА ДРАМА.

ТРЕТІЙ ЖМУТОК. ХІХ.

«САМОВБІЙСТВО — СЕ ТРУСІСТЬ...»

С. 174. Купюру не позначено. В авторській примітці знято останнє речення:

Високі і, несумнівно, автентичні Христові слова!

ПЕРЕДМОВА

[ДО ЗБІРКИ «МІЙ ІЗМАРАГД»]

С. 181. [Жорстокі наші часи! Так багато недовір'я, ненависти, антагонізмів намножилося серед людей, що не довго ждати, а будемо мати (а властиво вже й маємо!) формальну релігію, основу на догмах ненависти та класової боротьби. Признаюсь, я ніколи не належав до вірних тої релігії і мав відвагу серед насміхів і наруги її adeptів нести сміло свій стяг старого, щиролюдського соціалізму, опертого на етичнім, широко гуманнім вихованні мас народних, на поступі і загальнім розповсюдженні освіти, науки, критики і людської та національної свободи, а не на партійнім догматизмі, не на деспотизмі проводирів, не на бюрократичній регламентації всеї людської будущини, не на парламентарнім шахрайстві, що має вести до тої «світлої» будущини.]

ГОРЕ СТАРОМУ, ОЙ ГОРЕ...

С. 411. Пропуск не позначено. Після слів «Тусклії очі не бачать»:

Слиниться рот раз у раз

ТОМ 3

УКРАЇНСЬКО-РУСЬКА СТУДЕНТСЬКА МАНДРІВКА ЛІТОМ 1884 р.

С. 258. [*Дня 6 серпня. Коломия.*

Витай, живописно розлога отсе
Над Прутом столиця Покуття!
Багато такого ще кров твою ссе,
Що варто покути і пруття!

Жиди тут панують, жидівська тьма
Йде звідси аж в Раду держави!
Покуття в тім видно, що жид прижима
Християн по кутах попід лави.

Чи вмере, чи здвигнеться тутешня Русь?
Чи люд просвітиться тутешній?
Хто зна! Важно те, що друкар Білоус*
Видає рік у рік «Лист небесний».

Та я вірю, що й тут наша Русь не умре.
Розвіється пільма помалу,
Бо й тут в щирих серцях ще тліє святе
Огнище ідеалу.]

[ПІСЛЯМОВА ДО ВІРША «ПІСНЯ РУСЬКИХ ХЛОПІВ-РАДИКАЛІВ»]

С. 276. Купюру не позначено. [Друковано упер-
ве в «Громадськiм голосi»* і потiм у збiрцi «Хлопські
пiснi»*, 1897, стр. 3—4. Зараз по появі сеї пiснi в польсь-
ких часописах подано було її змiст, а в однiм пiднесено її
рiзницю вiд польського нiби соціалiстичного «Czerwone-
go sztandaru»*, що замість соціалiзму подає робiтникам
одинокий вихiд — кровавий день вiдплати і суд робiтни-
цької маси над гнобителями. Дивно супроти того, що та-
кий загалом тямучий критик моїх лiтературних творiв, як

Антін Крушельницький*, у своїй книжці «Іван Франко. Поезія. Написав Антін Крушельницький. Коломия, 1909», стр. 141—144, висловив дуже некорисний осуд про сю пісню, добачивши в ній занадто мало радикалізму, а замість того «плач, нарікання, жалі на кривди та недолю, словом, плаксивий тон», знайшовши в ній тільки «хотіння», від якого ще далеко до успіху, і, нарешті, добачивши в ній у порівнянні з «Каменярами»* та «Вічним революціонером»* затіснення та звуження становища «від Сяну, Прута до Карпат», він відчув, що се один із «гімнів, диктованих розумом, далеких від правдивої поезії, що пливе з серця», і на тій основі зачислив сю пісню до «багато неудачних гімнів народів і різних період, а в поетичній творчості Франка до найменше удачних його віршів». На жаль, Крушельницький, цитуючи рефрен пісні, в якому лежить уся її сила і ключ до її властивого зрозуміння, навмисно чи несвідомо не звернув уваги на кінцеві рядки:

Ми руські хлопи-радикали,
Що звергли темноти ярмо.

Розуміється само собою, що така пісня, будучи виразом великого і добротворного руху в одній часті України, в Східній Галичині, який тоді і ще й тепер неможливий, прим[іром], у російській Україні, мусила містити в собі характеристику соціального та національного тла того кутка України, на якому повстав сей рух, а надто містила в собі в дусі виробленої тим рухом програми оклики не кровавої відплати і насильного суспільного перевороту та масового самосуду, але оклики національної самостійності і вирівнювання суспільних різниць організацією народних мас і культурною та просвітницькою працею.]

БУНТ МИТУСИ. [ПІСЛЯМОВА]

С. 420. [...О. Барвінського*...]

ХРЕСТ ЧИГИРИНСЬКИЙ. [ПІСЛЯМОВА]

С. 427. [Подаю тут оповідання «Історії Русов» (ст. 36—38) у перекладі на нашу мову*.

«Гетьман Наливайко*, почувши, що польське військо збирається до Черкас і Білої Церкви в повнім узброєнні, почув себе змушеним зібрати також своє військо до Чигирини і станув табором при ріці Тясмині, де, укріпивши своє становище окопами та артилерією, дожидав почину від поляків. Вони появилися незабаром у великім числі під проводом коронного гетьмана Жолкевського*. Наливайко виставив проти них три білі хрещаті хоругви, се зн[ачить] три стяги з хрестами, вишитими на них, із підписом, або девізою: “Мир християнству, а на зачинців Бог і Його хрест”. Супроти сих знаків, що голосили мир, поляки виставили три шибениці й повісили на них трьох руських висланців, Богуна, Войновича та Сулиму*, яких гетьман вислав був у місто* і яких зараз перед обома військами повішено з написом: “Кара бунтівникам”.

Після сього поляки вдарили на козацький табір. Наливайко завчасу уставив у закритім місці за табором засідку з добірного війська, уставленого в фалангу, і коли з обох боків почалася завзята перестрілка з гармат і мушкетів і поле битви покрилося димом, він вивів свою фалангу з засідки і вдарив усею силою в сам осередок польської армії. В той сам час рушили козаки з табору і, взявши поляків у два огні, змішали їх і завдали їм страшний погром. Бійка та різня тяглися більше як сім годин. Козаки, бачачи безчесно погибших, повішених своїх товаришів, так розлютилися на поляків, що ані чути не хотіли про згоду або пардон. Ранених і повалених на землю добивали другий раз, а тих, що кидалися в ріку та тонули, витягали арканами та різали. Втекою рятувалися тільки ті, що мали незвичайно бистрі коні; решта впала на місці або була вбита в розтічі по степах. При розбиранні та хороненні тіл начислено й накарбовано по козацьки 17 330 мертвих поляків. Ті трупи постягано купами довкола шибениць, де висіли товариші, і там закопано, а повішених знято, завезено до міста й похоронено з честю в церкві соборній чигринській Св. Спаса».

Ціле те оповідання зовсім не історичне. Просторе оповідання про «трагедію Наливайка» на основі сучасних джерел поміщене в книзі проф. М. Грушевського * «Історії України-Руси», т. VII, ст. 208—232.]

**НА СМЕРТЬ М. ПАВЛИКА
Д[НЯ] 26 СІЧНЯ 1915 р.**

С. 435. [Задля російської воєнної окупації* ...]

ТОМ 8

СТАРОАРАБСЬКІ ПОЕЗІЇ. [ПЕРЕДМОВА]

С. 596. <...у перекладі Михайла Лозинського* .>

С. 597. 7-й рядок згори. Купюру не позначено. Після слів: Досі вийшли три часті сього перекладу* <М. Лозинського... >

ТОМ 10

ПІСНІ ГАЙДУЦЬКІ*

С. 73. [Правда, не треба собі гадати, що турки тільки й робили, що різали, пліндрували та рабували болгарів. Простому народові болгарському жилося під турками яко-так, а багатим болгарським купцям та багачам (що звалися з-турецька чорбаджіями) та вищому духовенству, що тягло руку за турецьким урядом і зви-чайно походило з греків, жилося й зовсім-таки добре. Уряд турецький не дуже мішався до справ громадських і церковних, дозволяв заводити громадам болгарські школи й правити службу Божу, і тільки вже в посліднім часі не дозволяв відновлювати церков православних.]

С. 74. [...майже так само, як тепер робить уряд російський з книжками та газетами українсько-руськими. Правда, до такого самодурства, як уряд російський, турки ніколи не доходили; не видавали декретів, в котрих би попросту касувалася болгарська мова так, як наша мова

була скасована в Росії в р. 1886 царським указом*. Навіть в часах найтяжчого притиску виходили в Болгарії, в містах Софії, Тирнові, Пловдиві, а також у самім Царгороді* хоч які-небудь болгарські книжки та газети. Та все-таки...]

ТОМ 11

КАРЕЛ ГАВЛІЧЕК-БОРОВСЬКИЙ. ВИБІР ПОЕЗІЙ. ПЕРЕКЛАД ІВАНА ФРАНКА. З ЖИТТЄПИСОМ ГАВЛІЧКА

С. 514, 22-й рядок знизу. [Ви, шановний Пане*, певно, не здивуєтесь, коли скажу, що перед десятьма роками опублікування перекладу тих поезій у Галичині було зовсім неможливе. Правдоподібно, жадна друкарня не була би прийняла їх до друку. А коли б і були надруковані, то я не сумніваюсь, що книжка була б ніколи не побачила світу Божого. Ах, за часів небіжчика Тааффе* ми пережили еру таких рясних конфіскацій, що їх реєстр міг би дуже гарною низкою фактів збагатити звісну Візнерову книжку про історію австрійської цензури. А коли у Відні не стало графа Тааффе, то нашу Галичину поблагословив Бог графом Баденім* — і система кнебльовання вільного слова пішла далі з новою силою. Чи сьогодні можна вже про се все говорити як про *tempri passati*¹? Ах, те минуле таке ще недалеко, таке свіже!.. Доля отсеї книжечки покаже, наскільки воно справді минуле.

Ваша книжка про Гавлічка додала мені охоти познайомити й українсько-руську громаду з сим письменником. Адже ж те, проти чого звертав свої огняні стріли Гавлічек, не звалене й досі; і те, від чого терпів він, і досі не стратило свого жала, хоч потрохи й змінило форму.]

С. 514, 16-й рядок знизу. [...яку так ясно та проречисто розвиваєте й Ви*, Шановний Пане, в своїх писаннях...]

С. 515. [Прийміть, Високоповажаний Пане, сердечне поздоровлення від щиро відданого Вам Івана Франка.]

¹ Часи минулі (латин.). — Упоряд.

ТОМ 13

ГЕРМАН І ДОРОТЕЯ. ПОЕМА З НІМЕЦЬКОГО НАРОДНОГО ЖИТТЯ З КІНЦЯ ХVІІІ ВІКУ. ПЕРЕДМОВА

С. 119, 7-й рядок. [...спричинену терором французької революції* ...]

С. 119, 22-й рядок. [...надихана здоровим патріотичним духом і почуттям моральної вищости німецького народу над французьким.]

«ФАВСТ» ГЕТЕ. ПЕРЕДНЄ СЛОВО

С. 177. [Він або поверне цілу історію взад*, в часи варварства і дикости, або сам загине через надужиття свободи. Революція французька справді таких видала героїв (Робесп'єр*, Наполеон*).]

Г. ГЕЙНЕ. НІМЕЧЧИНА. ЗИМОВА КАЗКА. [ПРИМІТКА]

С. 568. [Швабська школа поетів німецьких* повстала по р. 1815 за почином Уланда*, до котрого прилучилися інші, далеко дрібніші поети, як Густав Шваб*, Пфіцер, Юстин Кернер*, Вільгельм Гауфф* і др. Національне чуття, любов до природи і ціломудреність фантазії — ось головні прикмети поетів тої школи, поетів переважно ліричних.]

ТОМ 26

ТЕМНЕ ЦАРСТВО

С. 139. 15-й рядок згори. [...та відомої Пушкінової інвективи «О чём шумите вы, народные витии?»*, яка ані чистотою чуття, ані дозрілістю та шириною політичного кругозору не може ані в слід уступити Шевченковим поемам*. З усіх тих російських ніби

політичних поезій, крім Рилєєвових*, так і віє глухим петербурзько-московським централізмом, котрий не знає ніяких прав вільної людини, крім права фізичної сили («Иль мало нас?»* — голосить гордо Пушкін, забуваючи, що чи мало, чи багато невільників-холопів, то їм, холопам, від того не легше), котрий і чути нічого не хоче про природне право кожної народности до свобідного розвою і вважає братні слов'янські землі не більш, як теперішніми або будущими провінціями Росії, обов'язаними якнайшвидше позбутися своєї народної індивідуальности та «розплистися цілком у “руським морі”».*]

С. 139. 16-й рядок згори: [...син одної з таких провінцій* — України...]

С. 140. [Поперед усього тут треба навести, власне, його націоналізм*. У своїх попередніх поемах із історії України він часто натикався на ворогів України — ляхів і москалів. Змалку ще він навчився ненавидіти одних і других, і, чуючи себе українцем, він разом із тим чув себе їх противником.]

С. 150. [Оскільки ж вище стоїть тут Шевченко від Пушкіна*, який у поемі «Кавказский пленник»* зовсім похваляє війну проти черкесів* зі становища величини та слави Росії і кінчить свою поему гордими словами: «Смирись, Кавказ! Идёт Ермолов!»* (генерал, що побідив черкесів), словами, так безмірно далекими від сердечних Шевченкових слів, як далека грабівницька війна від сумирного братерства.]

ХУТОРНА ПОЕЗІЯ П. О. КУЛІША

С. 162. [...котрий між народом українським і мовою українською пропагує* в пику етнографії і історії єдність того народу з великоруським.]

С. 163. [...т[о] є[сть] москаля.]

С. 164. [...і хоть пишучи на чужій, н[а]пр[иклад], московській мові, могли б швидко заробити собі і більше

слави, і більше грошей, вони все-таки обіт положили собі писати тільки українським словом!*

С. 171. [Хто знає, чи не була б нині Україна освіченою, самостійною країною, коли б при помочі Мазепи* удалось було шведам побити під Полтавою Петра*? Д[обродій] Куліш твердить, що без Петра ми були б пропали, що наш час «убезпечений ним». Гарно ubezpieчений! Так, що й рушитися не може! А забуває д. Куліш, що деспотизм Николи* був прямою консеквенцією деспотизму Петрового, що замість одного вікна, котре-ді Петро прорубав в Європу*, він позатикав ті вікна в Європу, котрі перед ним були у нас на Вкраїні. І коли через те у нас на Вкраїні стало глухо і темно, всі найліпші наші сили йшли в центральне вікно і дусилися, і ниділи в нім, повертаючи свою працю на службу не свому, а чужому народові*.]

ТОМ 28

ІВАН ВИШЕНСЬКИЙ, ЙОГО ЧАС І ПИСЬМЕНСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

С. 260. [...як чинив у Києві Антонович*.]

ТОМ 29

ЛІТЕРАТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ПОЛУДНЕВОЇ РУСИ І ЯН КОЛЛАР

С. 41. [Хмельниччина* і Виговщина*, хоч проявили чималі воєнні спосібності українського народу, все-таки остаточно довели до т[ак] зв[аної] Руїни*: силою Андрусівського договору*, заключеного 1667 р. між Польщею, Московщиною* і Турцією, постановлено було, що вся Україна на правім березі Дніпра понижче Києва аж по Бог* має на віки вічні стояти пустинею.]

ШЕВЧЕНКО ГЕРОЄМ ПОЛЬСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ЛЕГЕНДИ

С. 221, 3-й рядок згори. [...moskal powtracał ich do kazematów¹ ...]

С. 221, 7-й рядок згори. [...i od tej daty literacki pierwiosnek Małorusi, ścięty północnym wiatrem, życie przestał².]

С. 221, останній рядок. [...moskali...]

ТОМ 31

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ І НАЦІОНАЛІЗМ У СУЧАСНИХ ЛІТЕРАТУРАХ

С. 36. [Могуча особистість Папи Льва ХІІІ* здужала бодай в часті відживити католицького духу, і...]

ГЕРГАРТ ГАУПТМАН, ЙОГО ЖИТТЯ І ТВОРИ. СМЕРТЬ АЛЬФОНСА ДОДЕ. ПЕРШІ РОЗДІЛИ «ПАРИЖА» Е. ЗОЛЯ. ГОЛОС ЗОЛЯ В СПРАВІ ДРЕЙФУСА. [СУДЕРМАНІВ «ЙОГАННЕС»]

С. 155. Купюру не позначено. Після слів: Своїм смілим виступом в справі Дрейфуса, а властиво в справі неправильного і несправедливого ведення процесів Дрейфуса і Вальзена Естергазі, Золя наробив багато клопоту французькому урядові та рівночасно здобув собі симпатію і подив не тільки всіх найліпших людей у Франції, але всіх приятелів свободи і справедливости в цивілізованім світі.

[В Німеччині в остатнім місяці багато шуму наробила нова драма Судермана «Йоганнес»*. Вже літом 1897 р. пішла чутка, що Судерман викінчив нову драму, передав її дирекції одного берлінського театру, та поліція забо-

¹ ...москаль повкидав їх до казематів* ... (польськ.). — Упоряд.

² ...і від тієї дати літературний пролісок Малоросії, стятий північним вітром, жити перестав (польськ.). — Упоряд.

ронила виставити її. Тепер поліція, скомпромітувавшись зайвий раз, зняла заборону з драми, але й ся поліційна реклама не зробила «з вівса рижу». Публіка і критика прийняли сей твір холодно, хоча наймолодша критика (н[а]пр[иклад], Бар* у «Zeit»*) не знаходить доволі слів похвали і подиву для «Йоганнеса». Героєм драми є Іван Хреститель, а головною темою — його очікування Месії. Звісно, очікування не є акція драматична, і св[ятий] Іван п'ять актів ходить, говорить, жде та розпитує всіх про Ісуса. Тим часом Іродіяда Саломе любить Івана, і коли сей відіпхнув її, вона жадає від Ірода його голови і таким способом робить кінець драмі. Справедливо підніс критик монахівської «Allgemeine Zeitung»*, що Судерман тут переступив границі свого невеликого таланту і дуже спотикнувся. Що є гарного в драмі — се її мова, густо натикана біблійними цитатами, палка і барвиста, аж до пересади.]

ХМЕЛЬНИЧЧИНА 1648—1649 РОКІВ У СУЧАСНИХ ВІРШАХ

С. 208. [У Зіморовича* читаємо:

Lada szuja, by śmierdział kobuźnikiem tylko,
Mógł zamordować ludzi na każdy dzień kilka
Bez karania — i owszem, tem się więcej chlubił,
Że swą ręką tak wiele dusz niewinnych zgubił.
Żaden się nie obawiał za to boskiej kary,
Trzymając to, że miłszej natenczas ofiary
Nie mógł Bogu uczynić, jako lackie plemię
Wybiwszy oswobodzić z niego ruską ziemię¹.

¹ J. B. i Sz. Zimorowicze, Sielanki, wyd. K. Turowskiego*. Przemysł, 1857, str. 80. — [Іван Франко].

Аби лиш трохи смердів козаком,
То міг замордувати щодня кількох людей
Без вини — і, звичайно, тим більше пишався,
Чим більше своєю рукою невинних душ погубив.
Ніхто не боявся за це Божої кари,
Кажучи, що любішої жертви
Не міг Богові принести, як лядське плем'я
Вибивши, звільнити від нього руську землю (польськ.). —

Упоряд.

Той сам поет зітхає важко:

Nie było i nie będzie (prawdę wyznać muszę)
Okrutniejszych tyranów nad ruskie katusze².

Польсько-руський національний антагонізм він маює вельми пластично ось яким оповіданням, в котрому треба бачити не певний факт, а поетичне втілення змагань, поглядів і почуття бодай тої верстви польської суспільности, до якої належав Зіморович. Один із персонажів його поеми «Kozaczyzna», Остафій, оповідає, як козак зловив його на вежі під час облоги і бив по голім тілі, допитуючися, де сховав гроші.

Gdym go prosił, żeby mi jak swemu folgował,
Rzekł na to, żeś ty Rusin, kotiuho, niedoszły,
Bo mięsem lackiem ruskie kości tve obrośły.
Przeto jeśli się dostać chcesz z nami do nieba,
Obić ci mięso lackie z kości ruskich trzeba³.

А далі, доказуючи, що бунт самій Русі вийшов на шкоду, говорить:

Już to Rusi zginęła niemal połowica,
Po większej części pustką stoi ich ziemica
Nie tak od szabli polskiej, jako swoich zbójców:
Bilić to bracia bracią a synowie ojców.
Więcej ich niż milion zabrali Tatarzy,
Więcej Rusi niż bydła w Turczach na bazarze.
Wszystkie hordy pohańskie, Tehinie, Stambuły,
Azye obie śmierdzą już od ruskiej smoły⁴.]

² Не було і не буде (мушу визнати правду)

Страшніших тиранів, ніж руські кати (польськ.). — Упоряд.

³ Z i t o g o w i s z e, op. cit., 80. — [Іван Франко].

Коли просив його, щоб наді мною, як своїм, змилувався,

Відповів на те, що ти, катюго, русин не справжній,

Бо лядським м'ясом обросли твої руські кості.

Але, якщо хочеш дістатися з нами до неба,

Оббити тобі лядське м'ясо з руських костей треба

(польськ.). — Упоряд.

⁴ Вже руських загинула майже половина,

Переважно пусткою стоїть їхня земля

С. 211. [Для нього, завзятого прихильника і панегіриста кн[язя] Яреми Вишневецького*, козаки — се «plugawa chanaja», «pieskie syny», «łotrostwo», «złodziejstwo od dyabla uczone», «chamu» і «zdrajcy»⁵; вони нерозумні і захланні, з ними не може бути згоди.

Lecz trudne z głupim i chciwym iednanie,
Którego wszystka myśl na zamieszanie.
Wrodzone są to kozackie przymioty:
Niestatek, zdrada, pogardzenie cnoty,
W pokoju nie być, nie przyjmować pana,
Dobrego sługę nie cierpieć hetmana.
Uwaga w głowie jak u niemych osłów;
Nic to zabijać i królewskich posłów.
To po ich myśli, gdy mają starszego,
Który im da plac do wszytkiego złego
I rozpasze się na wszelakie zbrodnie, —
Z takim się zgodzą i żyją łagodnie,
Im więcej przeciw panu ich buntuje,
Im więcej praktyk, zdrady, wojen knuje⁶.]

Не так від шаблі польської, як від своїх розбійників:
Били ж бо брати братів, а сини батьків.
Більш ніж мільйон їх забрали татари,
Більше руських, ніж худоби, в Туреччині на базарі.
Всі поганські орди, Тегині*, Стамбули,
Азії обидві вже смердять від руської смоли (польськ.). —

Упоряд.

⁵ «Плюгава чернь», «собачі сини», «розбишацтво», «злодійство, навчене від диявола», «хами» і «зрадники» (польськ.). — Упоряд.

⁶ Але важке з дурним і захланним єднання,
Вся думка якого про сум'яття.
Ось вроджені козацькі прикмети:
Нестаток, зрада, зневаження цноти,
В мирі не бути, не визнавати пана,
Доброго слугу не терпіти, ге́тьмана.
Уваги в голові, як у німих ослів,
Нічого не вартує вбити й королівських послів.
На їхню думку, якщо мають старшого,
Який їм дасть волю до всього злого
І розпережеться до всякого злочинства, —
З ним погоджуються і живуть мирно,
Чим більше проти панів їх бунтує,
Тим більше інтриг, зради, воєн задумує (польськ.). —

Упоряд.

С. 216. [А род проклятий жидівський стятий,
чиста Україна,
А віра святая в цілі зостала — добрая новина.]

С. 219. [І в очах кс[ьондза] Одимальського* козаки — «przewrotni poddani i chlebojedzce», «na panów swoich szalenie powstali», «bestyje przeklęte», «zabójcy», «chłopstwo zuchwałe», «bezpieczna czerń», «hydry srogie», «dzika chana-ja», «hultajstwo mierziane»⁷.]

С. 224. [...того «Chmiela (mianować żal zdrajcę) Bohdana»*, «Chmiela niecnotę», «niezbożnika»⁸.]

С. 239. [От тим-то ми вважаємо конечним подати тут сей уступ in extenso⁹ і приложити до нього мірку історичної критики, щоби дійти, чи і наскільки він заслугує на віру.

Один із персонажів сеї вірші, Войдилло, оповідає, як при вістях про близький напад він з жінкою і достатками схоронився до Львова, та тут проскурниця кротошинської* церкви радить йому не йти до міста, а схоронитися в Святім Юрі.

Raczej iż są kozacy jednej z nami wiary,
Jednegoż zażywamy chrzestu i ofiary,
Do katedry władyczej świętojurskiej radzę
Uchodzić wam i sama tam się wyprowadzę.

⁷ X. W. O d y m a l s k i, Żalosa postać Korony Polskiej, див. S. P r z y ł ę s k i*, Pamiętnik o Koniecpolskich, Lwów, 1841. — [Іван Франко]. «Дволичні піддані і хлібоїди», «на панів своїх шалено повсталі», «прокляті бестії», «вбивці», «зухвале хлопство», «ганебна чернь», «люті гідри», «дикий натовп», «мерзенне гультайство» (польськ.). — Упоряд.

⁸ X. W a ł ę t y O d y m a l s k i, Żalosa postać Korony Polskiej synów bohaterskich, a osobliwie śp. J. i W. Pana Alexandra Koniecpolskiego. W Krakowie 1659. Не маючи під руками сього рідкого друку, користуюся його передруком у книзі: S. P r z y ł ę s k i, Pamiętnik o Koniecpolskich, Lwów, 1841, стор. 316—357. — [Іван Франко]. ...того «Хмеля (називати шкода зрадника) Богдана», «Хмеля-мерзотника», «безбожника» (польськ.). — Упоряд.

⁹ Повністю (латин.). — Упоряд.

Przecież i na krew swoją i mitrę władyczą
I na świątnicę będą mieć wzgląd męczeniczą¹⁰.

Спровадившись до Св. Юра, Войдилло ось як описує
напад:

Tatarowie z kozaki jako gęsta chmura
Najprzód na cmentarz wpadłszy do świętego Jura,
Kilka tysięcy ludzi, którzy tam uciekli,
W oczemgnienu pobili i na śmierć posiekli.
Niektórych powiązali Tatarzy w surowce...

.....
Tak tu najmniejsza dusza śmierci albo łyków
Nie uszła suchą nogą jawnych rozbójników.
Bałuch okropny z wrzasku, lamentów i pisku
Umierających, jako na pobojuwisku.
Tu dzieci, tu niewiasty, tu leżą tułowy,
Tu pomieszane w kupę walają się głowy.
Wozów liczba bezmierna już pozakowanych,
Tamże niemało widać skrzyń porabowanych.
Bacząc my to (a było nad tysiąc nas więcej)
W cerkwi drzwi zamknęliśmy dragami coprędzej
Rozumiejąc, że nas dom Boży z onej toni
Swojem poszanowaniem od szwanku obroni.
Lecz prędko nas otucha oszukała błąha,
Bowiem do cerkwi wszystka przypadłszy wataha,
Ze czterech stron poczęła łamać oraz mury.
Jedni z nich lud gromadny strzelali przez dziury,
Drudzy tłukli ciężkimi fórtę taranami,
Niektórzy dziurawili ściany kilofami;
Insi przebiwszy zwierzchne młotami sklepienie,
Spuszczali na gęsty lud orklowe kamienie,
Aż niektórzy od strachu na poły pomarli.
Aż kiedy się oprawcy drzwiami do nich wdarli,

¹⁰ Оскільки козаки однієї з нами віри,
Одного вживаємо хрещення і однієї жертви,
До владичої святоюрської катедрі раджу
Сховатися вам і сама туди піду.
Адже і на кров свою, і на мітру владичу,
І на святиню зважатимуть (польськ.). — Упоряд.

Przesiecze siekierkami przez nacisk on srogi
I przez ciała czynili martwe sobie drogi.
Tamże jeden drugiego dusił w tym hałasie,
Jeden drugiego krwią swą napawał w tej prasie,
Że niezadługo cerkiew pospołu z przytworem
Krwawą sadzawką, ciepłem stała się jeziorem.
Dopiero jako snopy biorąc z wiejskiej kupy
Przerzucali na stronę obrażone trupy
I tak gołe za nogi na podwórze wlekli;
Jeśli duszę zataił który, znowu siekli.
Jako w tym żona z dziećmi zginęła nierządzie,
Nie będę wiedział pewnie aż na Bożym sądzie.
Ja przez ten czas w macłochu nieznacznie zakryty
Siedziałem za obrazem świętego Mikity.
Z razu widząc te mordy serce we mnie drzało,
A potem jako kamień od żalu strętwiało,
Żem dalej nie mógł patrzeć. Dopiero pojźrałem,
Kiedy ihumen głosem zawołał niemałym:
«Hej, proboh, chrestyjane!» Temu horylicą
Polawszy plesz na głowie przepalali świecą,
Żeby wyśpiewał, kędy stare ryzy schował
Albo srebro, — on z niemi o wierze rokował.
Lecz mu jeden powiedział: «Bateńku choroszyj,
Ne choczem twojij wiry, łysze ditczych hroszyj!»
Insi ustawnie «Hałaj! Bre gaur!» wołali,
Żeby się Tatarami, nie Rusią bydź zdali.
Takowe wyprawiwszy do południa sztuki
Ci odjechali, graty powiązawszy w juki.
Po nich zaraz nadeszli z rydlami kopacze
I nad pierwszych trzy razy ciekawsi badacze,
Ci już kruszcu szukając otworzyli groby,
Ruszyli wszystkie trumny i zgniłe osoby,
Z których zdzierali ropą obewrzałe szmaty
I zaraz się dzielili zbutwiałemi płaty.
Na ostatek wołając: «Proszczaj, światyj Juru»,
Oberwali na ziemię obraz jego z muru,
Większe tablice rąbiąc jako drwa łupali,
Aż mię też w skałubinie onej wymacali.
Natychmiast żegnając się krzykną: «Bohme, mara!»
Ja na to: «Ej, czołowik, ta i wasza wiara».

«Ale masz deńhy lackie!» Skoro to wyrzekli,
Jako mysz z onej jamy za łeb mię wywlekli
I obrali do naga: jedni za kaletę,
Drudzy za trzos, aże w nim znaleźli monetę.
«Ho, ho, ho! — krzyknęli. — Ty muzyku kozackie
Nieprzyjaciele nosisz z sobą, zdrajce lackie!
Gardłowa to jest sprawa i nie ladajaka!
Ale żeś chrześcianin, a nie Lach sobaka,
Czynią ci atamani łaskę (dziękuj Bogu!)
Abyć trochę czupryny przycięto na progę».
Już mię jeden z siekierą do progę przywodził,
Aż się we drzwiach Tatarzyn z trafunku nagodził,
Ten opończę kilijską z kostrubatych sierci
Dawszy im wybawił mię od zabitej śmierci¹¹.

¹¹ J. B. i Sz. Z i m o r o w i c z e, Sielanki, wyd. K. Turowskiego.
Przemyśl, 1857. — [Іван Франко].

Татари з козаками, як густа хмара,
Спершу на цвинтар напавши Святого Юра,
Кілька тисяч людей, які туди втекли,
Вмить побили й на смерть посікли.
Деяких пов'язали татари в сирицю...

.....
Так тут найменша душа смерті або пут
Не уникла ніяк від справжніх розбійників.
Видовище жахливе від вереску, лементу й писку
Вмираючих, — як на бойовищі.
Тут діти, тут жінки, тут лежать тулуби,
Тут, помішані в купі, валяються голови.
Возів безмірна кількість з закованими,
Там — чимало видно скринь з награбованим.
Бачачи це (а було нас більше тисячі),
В церкву ми двері заперли колодами якнайшвидше,
Розуміючи, що нас дім Божий з цього пекла
Своею повагою від шкоди охоронить.
Але швидко нас ошукала марна надія,
Бо вся ватага, підійшовши до церкви,
З чотирьох боків почала ламати мури.
Одні з них в людей скупчених стріляли крізь діри,
Другі товкли стіни важкими таранами,
Деякі дірявили стіни кайлами;
Інші, пробивши молотами горішне склепіння,
Кидали на густий люд нетесане каміння,

**ТЕКСТИ ВІРШІВ
(ПЕРЕВАЖНО З РУКОПИСІВ XVII В.)**

**№ 1. Wiersze kozakowi
Chmielnickiemu przypisane¹**

A Deo datus, Chmielnicki vocatus,
Dei flagellum, exitiale bellum
Rebellionis,
Perduellionis,
Canite Polonis!

In luxuriam nec non desidiam
Magnificorum atque rusticorum
Oppressiones,
Aggravationes,
Exactiones.

Аж деякі від страху мало не вмерли.
Аж коли кати дверима до них вдерлися,
Просікли сокирами шлях крізь густий натовп
І крізь тіла робили собі мертві дороги.
Там один одного душив у тому галасі,
Один одного кров'ю напував у натовпі,
І незабаром церква разом із притвором
Кривавою саджавкою, теплим озером стала.
Тоді, як снопи зі жнивної купи,
Кидали набік оголені трупи
І так, голих, за ноги на подвір'я тягнули;
Якщо ще душу котрийсь мав, знову сікли.
Коли в цьому безладі дружина загинула з дітьми —
Не знатиму, мабуть, аж до Божого суду.
Я в той час у ніші трохи закритий
Сидів за образом святого Микити.
Одразу, бачачи ті пики, серце в мені тремтіло,
А потім, як камінь, від жалю стверділо,
Що далі не міг дивитися. Аж тоді очуняв,
Як ігумен закричав голосом сильним:
«Гей, пробі, християни!» Йому горілиць
Поливши лисину, на голові припалили свічкою,

Heu, qui gemitus auditi coelitus!
Optantes bellum, penetrantes coelum,
Qui nunquam visi
Gentibusque invisī,
Polonis nisi!

Щоб виспівав, куди старі ризи сховав
Або срібло — він з ними про віру перемовлявся.
Але один сказав йому: «Батеньку хороший,
Не хочемо твоєї віри, лише дідьчих грошей!»
Інші навмисно «Галай! Бре гяур!» волали,
Щоб татарами, а не руськими, здаватися.
Таких до полудня наробивши штук,
Вони поїхали, здобич пов'язавши у в'юки.
За ними надійшли копачі з лопатами,
Втричі цікавіші за перших дослідники;
Ті вже, шукаючи скарбу, відкрили гроби,
Зрушили всі труни і зігнилих мерців,
З них здирали гноєм просякнуте шмаття
І зараз ділилися зотлілими ганчірками.
Наостанок волаючи: «Прощавай, святий Юре»,
Скинули на землю його образ з муру,
Більші дошки рубаючи, на дрова кололи,
Аж мене в шпарині тій намацали.
Натомість, хрестячись, кричали: «Пек, маро!»
Я на те: «Ей, чоловік, та й вашої віри».
«Але маєш деньги лядські!» Як тільки це сказали,
Як мишу, з тої ями за чуба мене витягли
І обібрали догола: одні за калитку,
Другі за пояс, аж в ньому знайшли монету.
«Го, го, го! — закричали. — Ти, хлопе, козацького
Ворога носиш із собою, зраднику лядський!
Горлова ця справа й неабияка!
Але що ти християнин, а не лях, собака,
Зробимо тобі отаманську ласку (дякуй Богу!),
Щоб тобі трохи чуприни відсікти на порозі».
Вже мене один із сокирою до порога привів,
Аж у дверях татарин, на щастя, нагодився;
Він, опанчі килійської з косматої шерсті
Давши їм, визволив мене од вірної смерті (польськ.). —

Упоряд.

¹ Муз[ей] Чартор[ийських]*, рукоп[ис] 143, стор. 409. — [Іван Франко].

№ 1. Вірші, приписані козакові Хмельницькому (польськ.). — Упоряд.

Laesus igitur Deus offenditur,
Cernens ploratus, plebis ululatus,
Festa bachari
Non datur placari,
Et quidem avari.

Omnes ordines ferme unanimes
Premunt miserum populum ac clerum
Libertatibus,
Abusionibus
Sine legibus.

Non tam austeri Turcae sunt severi
Et malitia contra mancipia,
Quantum Poloni,
Barones disconi (зам[ість] dissoni),
Ad luxum proni.

Bene praedictum, quod omne delictum
In hoc punitur, in quo delinquitur.
Bello parati
En rustici nati,
Duces fugati!

Summe Rex regum, dator primus legum,
Da nobis regem, qui iniquam legem
Hanc libertatis
Tollat vendicatis
Ex mancipatis!

En Schizmatici, cohors Tartarici
Necant rebelles clerum ac fideles!
Templa cum aris
Prostituunt haris!
Miseriaris!

Regnare gentes tolle ambientes,
Remove bellum, cuius dirum telum
Sicuti sontes
Tollit et insontes —
Testantur fontes.

Coeli Regina, nostra Domina,
Nos praece dulci clientulos fulci,
Natum placare,
Veniam praestare,
Pacem dignare.

Vindica iam, iam Tuam iniuriam!
A servulorum Bellona tuorum
Interemptorum
Religiosorum,
Compeditorum!²

² Богом даний, Хмельницьким званий,
Бич Божий, війну згубну
Повстанську,
Бунтівну,
Сурміте полякам!

Проти розкошів, неробства
Вельмож, проти
Утисків,
Поборів,
Визисків селян.

Гай-гай, які стогони чути з неба!
Які прагнуть війни, які проймають небеса,
Досі незвісні,
Народам ненависні —
Усім, крім поляків!

Таж Бог ображений гнівається,
Споглядаючи, як люд плаче й ридає —
І як шаленіють на бенкетах;
І Його не вмилоствити —
А вони все одно ненаситні.

Усі стани таки одностайно
Гноблять нещасний народ і духовенство
Свавіллям,
Зловживаннями
Беззаконними.

Не такі страшні турки люті
І лукавство проти підданих,

№ 2. Утиски підданих у Польщі

Із поеми «Satyr Podgórski
w roku 1654 ziawiony»³

Byście się byli szczerze Boga bali,
Nigdybyście się byli tak nie chwiali,
Że tylko zginać oyczyźnie nie tuszy

Як поляки,
Барони незгідливі,
До забав ласі.

Добре сказано, що всяка кривда
Має кару від того, кого скривджено.
Оно — хлопські діти,
Готові до бою, —
Змушені втікати полководці.

Царю царів найвищий, законів першодавцю,
Щоб цей несправедливий закон
Свавілля
Зняв із відомщених
Підданих.

Ось схизматики, когорта Тартару,
Вбивають, бунтівні, священників і вірних!
Храми з вівтарями
Віддають під стайні!
Змилуйся!

Не дай честолюбцям правити народами,
Відверни війну, що її спис жаский
І винних
Вражає, і невинних —
Джерела свідчать.

Царице Небесна, Володарко наша,
Нас, Твоїх слуг, молитвою широю укріпи,
Сина ублагай,
Ласку об'яви,
Мир подаруй.

Помстися вже за кривду Твою
Беллоні* Твоїх рабів —
Убивць ченців,
Згубників! (латин.). — Упоряд.

³ Оссол. рукоп. *, 680, к. 4—6. — [Іван Франко].

Nikt dobry, choć się kto żyw bronić ruszy.
W iakiey że u was były święta cenie!
W kościele gadki, obmowy, szczycenie
Z dostatków, w domu o iakie zabawy
Z kuflem, z gromadą! A z tą iakie sprawy!
Ucisnąć, zedrzyć, w gąsior chłopa wsadzić.
Day czynsz! day pobór! «Panie, iuż iak radzić,
Nie staie głowy! Racz Waszmość wziąć rolę!
Boć mię iuż na niey chleb ieść zęby bolą!»
Jakoż takeście poddanych wyssali,
Że ledwie nadzy przy duszy zostali.
Krzywdy czynicie, ich dni im bierzecie,
Nawet y w święto robić im każecie,
Albo na podróż. Jeśli chłopiek czego
Dorobi się, więc wyzuć go z wszytkiego!
To wzdzy bacznieyszy, a swawolnikowie
Biorą poddanym żony, córki, zdrowie.
A to słuszna li, gdy z lada przyczyny
Drzecie z ubogich chłopków wielkie winy?
Że w twoiey karczmie nędzniczek nie piie,
Niechay da winę! Coż ma pić? Pomyie!
Jeszczesz nie wolno z wyrobku ciężkiego
Zażyć mu iako chce czego dobrego?
Jako z pogany zgoła poczynacie;
Że chrześciance, na to nic nie dbacie.
A pewnie tak iest drogo odkupiony
Jak y ty, prędzey może bydź zbawiony.
Wieciesz, że z ręku pracy ich życie:
Ci na was robią, wy się wczasujecie.
Czyli nie woła ten ucisk do Boga?
Czy nie dla tego ta was straszy trwoga,
Że lada chłopstwo pastwi się nad wami?
Bohaterowie, osądźcie się sami!
Co iest, że lada hultajstwo was gniecie,
A zgoła się im oprzeć nie możecie?
Poki ubodzy z stołów pańskich żyli,
Poty panowie bezpiecznemi byli;
Dziś, gdy panowie z zdzierstw żebraków żyją,
Poddani chleb im biorą, samych biią.
A wy, co Żydy za faktory macie
I przez nie wierne Boże uciążacie?

Już Żyd arendarz, sekretarz, dworzanin, —
Milszy bluźnierca wam niż chrześcianin!
Jako się tego, przebóg, nie wstydzacie!
Znać, że wy w sercu Chrystusa nie macie.
Wiedźciesz, panowie, którzy to czynicie,
Sławę, intraty y duszę zgubicie.
Bowiem karania wzgarda takowego
Pomstę wyciąga. Patrzciesz czasu tego,
Gdy Cygan, hultay, Żyd będzie rabował
I broń od boków waszych odpasował.
Sprawi to pycha y myśli nadęte
I animusze te wasze przekłete⁴.

⁴ Із поеми «Підгірська сатира, що з'явилася 1654 року»

Якби ви були Бога щиро боялися,
Ніколи б так не вагалися,
Що загибелі вітчизни не сподівається
Ніхто добрий, хоч, хто живий, захищатися рушить.
А свята у вас як цінувалися!
В костелі розмови, обмови, вихваляння
Достатками, в домі — які забави
З кухлем, з громадою! А з нею які справи!
Пригнобити, обдерти, в холодну хлопа кинути.
Дай чинш! Дай збір! «Пане, як вже радити,
Не стає голови! Звольте, Ваша милосте, взяти поле!
Бо їсти з нього хліб — у мене зуби болять!»
Вже так підданих виссали,
Що майже нагих з душею залишили.
Кривди робите, їхні дні забираєте,
Навіть у свято їм робити наказуєте
Або в дорогу [посилаєте]. Якщо хлоп до чогось
Доробиться — забираєте в нього все!
Ось здирники пильні і свавільники
Беруть від підданих жінок, доньок, здоров'я.
А чи годиться так, що з найменшої причини
Здираєте з убогих селян великі штрафи?
Що в твоїй корчмі нужденний не п'є —
Хай дає штраф! Що ж має пити? Поміи!
Чи ж не дозволено йому з важкої праці
Спожити, коли хоче, чогось доброго?
Зовсім, як з поганями, заходиться,
Що вони християни — зовсім не зважаєте.

№ 3. Що в Польщі було вільно, а що не вільно?

Із поеми «Coś nowego pisanego,
roku tysiąc sześćsetnego pięćdziesiątego
wtórego»⁵

Tak długo (czego y pamięć iusz nie znosi) diskuruiąc
o teyże Pilawieckiey wojnie albo nie wojnie rzekł ieden:

- A. Insze rzeczy przebaczyć iak-tak, ale tego,
Wiem, [że] się nie godziło. Trzeba było skarać⁶.
B. Karać trudno tam, kędy powszechne przestępstwo.
A. Trudno, kiedyby wszytkich, sed poena ad paucos,

А він так само дорого відкуплений,
Як і ти, і швидше може бути спасенний.
Знаєш, що з праці їх рук живе:те:
Вони на вас працюють, ви відпочиваєте.
Чи не волає цей утиск до Бога?
Чи не тому вас огортає тривога,
Щоб хлопство не знущалося над вами?
Герої, осудіть себе самі!
Чому гультяйство вас пригноблює,
А ви йому дати відсічі зовсім не можете?
Поки вбогі з панських столів жили,
Доти пани безпечними були;
Нині, коли панове здирством жебраків живуть,
Піддані від них хліб забирають, їх самих б'ють.
А ви, що жидів за факторів маєте
І через них вірних Божих обтяжуєте?
Вже жид арендар, секретар, дворянин —
Любіший вам богохульник, ніж християнин!
Як же ж цього, далєбі, не соромитесь?
Видно, ви в серці Христа не маєте.
Знайте ж, панове, які це чините,
Що славу, прибутки й душу загубите!
Адже презирство таке
До помсти голосить. Чекайте ж того часу,
Коли циган, гультяй, жид грабуватиме
І зброю від боків ваших одчеплятиме.
Вчинить це гордість, і думки пихаті,
І дух той ваш проклятий (польськ.). — Упоряд.

⁵ Оссол. рукоп., 648, к. 1—28. — [Іван Франко].

⁶ Мова про вождів пилявецької втеки. — [Іван Франко].

Metus vero ad omnes.

- B. Cosz, kiedy ci pauci
Siła za sobą ciągną, a ich «nie pozwalam»
Gdy wszystko może, łącno y prawo przemoże.
- A. To iusz tak wolno będzie, iako mówią, wszystko
Susque deque vertere y nogami wzgóre,
Rządy, prawo y zwierzchność wywrócić?
- B. Ey, wolno!
Prawie dobrze. Na przykład na seymie każdemu
Wolno zgubić oyczyznę.
- A. Jakosz to?
- B. Bo wolno
Nie pozwolić obrony, nie dać mówić o niey,
Nad dobrem pospolitem mścić się swey urazy,
Pretextem prawa swoiey dopinać prywaty,
Seym zamieszać, na koniec wolno y rozerwać,
Zwłaszcza gdy całość wszytka Rzeczypospolitey
W discretiey iednego iest posła z Upity,
I dosyć na zgubę iey ieden albo głupi
Albo zły y przewrotny, gdy go kto przekupi.
- A. A gdy co seym uchwali, czy wolno nie słuchać
Ani podlegać temu?
- B. Nie tylko wolno, lec
Jest to rzecz iusz zwyczajna y prawie powszechna.
Gdy podatki uchwalą, wolno ich nie oddać.
Pytać by się Mazurów w Łomzie i Rożaney,
Gdzie nie bywało nigdy podatków na pany!
Ba bywało, bo co ich szlachta uchwalili,
To dwoie paniąteczka sobie więc zawzięli.
Nie wspominał gdzie indziey ichmościów szafarzów,
Ktorzy po wojewodztwach na to, aby było
Podskarbach więcej, to iest tym więcej — nie powiem.
A nie widzą że złego im mniej, tem iest lepiej.
W Atenach prowadzili skarbowi złodzieia
Do sądu, co filozof obaczywszy rzecz:
«Videte, multi unum fures ducunt!»
- A. Aleć
Ja znowu pytam przecie:
A wolnosz wziąć pieniądze na zaciąg, nie stawić
I trzeciey części?

- B. Wolno, a zwłaszcza piechoty
Niemieckiej lub draganów albo y raytarów.
- A. Ale zasług odsądzą?
- B. Ey nie, iako żywo!
- A. Pytam daley, czy wolno, kiedy hetman każe
Iść na podjazd, nie chodzić?
- B. Nie wolno. Lec wolno
Poszedszy nic nie sprawić y nieprzyiaciela
Nie szukać tam kędy iest, ale albo w prawo
Obrócić, gdy on w lewo, albo kędy zapaść
Na dni kilka, a potym wróciwszy się mowić:
«Niemasz nieprzyiaciela, zmaiącyłem pole,
Żadnym tasy nie widział, tumanu koptuie».
- A. A gdy się nieprzyiaciel nazaiutrz pokaże,
To z tego nic?
- B. Nie rzeką y przykrego słowa.
- A. A gdy każą pod gardłem, aby ięzyk przywiódł?
- B. Rzadko tak rozkazują, a lubo przykażą,
Przecie choć nie przywiedziesz nic, to cię nie skarżą.
- A. Ach, niestetyż, mój Boże, na taką niekarność,
Którą pewnie zginiemy, bo przez nią hetmani
Są właśnie malowani.
- B. Cosz chcesz czynić?
- A. To, że
Trzeba nie malowanych.
- B. A kędysz ich szukać?
- A. Tam, gdzie namniey pozor. Wszak prosta łacina:
Quo minime speras gurgite, piscis erit.
- B. Chyba ieżelibyś się ty chciał tego podiać.
- A. Jusz ty sobie drwiy iak chcesz! Nie ieden nim słynie,
Co [by] mu przystoynieysza pierdzieć przy kominie
Lub michałki rachować, niż regimentować.
- B. Ey, day cię katu, nie mów!
- A. Ba, y wołać będę,
Nie tylko mówić w takim oyczyzny nieszczęściu⁷.

⁷ Із поеми «Дещо нове, написане року тисяча шістсот п'ятдесят другого»

Так довго (що й у пам'яті вже не тримається), говорив один, розповідаючи про ту ж Пилявецьку війну* або й не війну:

A. Інші речі пробачити — ще сяк-так, але цього,
Знаю, не годилося. Слід було покарати*.

**№ 4. Про те, як канцлер Оссолінський
підбунтував козаків⁸**

Sławnościście byli z tym panem (кор[олем] Владисла-
вом. — I. Ф.) Lachowie,
Drzeli przed wami możni monarchowie.
Dziś lada hultaj gdzie chce, tam plondruie,
Państwa koronne bez oporu psuie.
Schizmatyk z ordą bez przestachu leie
Krew katolicką. Przebóg, co się dzieie!
Jak było lepiej na Turka się ruszyć,
Niż taką woyną własne siły kruszyć.
Byście w tym byli pana posłuchali,
Tych szwanków byście byli nie uznali.
Przewrotni ludzie bardzo go psowali,
Którzy skrytych rad fabryki knowali:
Z nieznośney pychy o to się kusili,
Żeby oyczyste prawa odmienili.
Wolność ich kłóła y sądy zarówno
Panów y szlachty, — ztąd zawiści główne.

-
- Б. Карати важко там, де загальна злочинність.
А. Важко, якби всіх, (але кара на декількох,
Страх достоту на всіх (латин.). — Упоряд.).
Б. Що ж, коли ті деякі
Багатьох за собою тягнуть, а їх «не дозволяю»*,
Коли все може, то легко й закон переможе.
А. То вже так можна буде, як кажуть, усе
(Згори донизу (латин.). — Упоряд.) і догори ногами,
Уряди, закон і зверхників перекинути.
Б. Ой, можна!
Справді, добре. Наприклад, на сеймі кожному
Можна погубити вітчизну.
А. Як це?
Б. Бо можна
Не дозволити оборони, не дати говорити про неї,
На загальному добрі мстити свою образу,
Під приводом закону дбати про власні інтереси;
Сейм збурити, врешті, можна й вийти [з нього],
Особливо коли цілість Речі Посполитої
Залежить від одного посла з Упіти*,
І досить для її загибелі одного дурня,

Patrz, co szaleństwo robi z ambicyey:
O pryncypat się starać w Germaniey,
Wiedząc, że cesarz w Polsce nic nie rządzi.
«Mniesz to zarówno z szarkiem prawo sądzi!
Niech dawne prawa będą zagubione,
Albo tytuły książęce na stronę!»
Na co panięta gdy nie pozwoliły,
Które się w domach książęcych zrodziły,
Wnet kawallery iakieś wznowić chcieli, —
To gdy im nie szło, poniechać musieli.
Cóż czynią? Zdraycom otuchy dodali,

-
- Чи злого й дволичного, якщо його хтось перекупить.
- А. А якщо сейм щось ухвалить, чи можна не слухати
Ані не підлягати цьому?
- Б. Не лише можна;
Це річ вже звичайна і майже загальна.
Коли податки ухвалено, можна їх не платити.
Спитати б у мазурів у Ломжі* й Ружані*,
Де не було ніколи податків на панів.
Втім, бувало, бо коли їх шляхта ухвалила,
То два панчики їх собі забрали.
Не згадую деінде шановних ключників,
Які по воеводствах є для того, щоб було
Підскарбіїв більше, тим паче — не кажу.
А не знають, що злого чим менше, тим краще.
В Афінах вели скарбники злодія
До суду; побачивши це, філософ каже:
(Глядіть, багатьох один злодій веде (*латин.*). — *Упоряд.*).
- А. Але ж
Я знову питаю, однак:
А можна взяти гроші на призов, а не ставити
Й третини [вояків]?
- Б. Можна, особливо піхоти
Німецької, чи драгунів, або й рейтарів.
- А. Але ж платню відсуджують?
- Б. О ні, не так швидко!
- А. Питаю далі, чи можна, коли гетьман каже
Йти на розвідку, не слухати?
- Б. Не можна. Але можна,
Пішовши, нічого не вивідати у ворога,
Не шукати його там, де він є, а або праворуч
Повернути, коли він зліва, або сховатися

Kozakom, by się na nas buntowali⁹.
A ci już byli dosyć zaiątrzeni
Dla cominissarskich złych obchodów z niemi,
Których im było po Kumeyskiey дано

На кілька днів, а потім, повернувшись, сказати:
«Нема ворога, я об'їздив поле,
Жодного крамарського намету не бачив через туман».

А. А якщо ворог завтра з'явиться,
То й нічого?

Б. Не скажуть і прикрого слова.

А. А якщо скажуть під страхом смерті привести язика?

Б. Рідко так наказують, а хоча повелять,
То якщо й не приведеш нікого — тебе не покарають.

А. Ах, як прикро, мій Боже, від такої безкарності,
Що через неї певно загинемо, бо й через неї гетьмани
Відповідно змальовані.

Б. Що ж хочеш робити?

А. Те, що

Треба не змальованих.

Б. А де ж їх шукати?

А. Там, де найменше підстав. То ж проста латина:

(Хто найменш сподівався води, той рибу підніме (*латин.*). — *Упоряд.*).

Б. Хіба якщо б ти хотів за це взятися.

А. Вже ти собі глузуй, як хочеш! Не один славиться,
Як би йому найпристойніше пердіти коло печі
Або мух лічити, аніж воювати.

Б. Ей, до ката, не кажи!

А. Ба, й кричати буду,

Не лише казати, в такому нещасті для вітчизни (*польськ.*). —

Упоряд.

⁸ Із поеми «*Satyry Podgórski*», *pars secunda* (частина друга (*латин.*). — *Упоряд.*). *Оссол. рукоп.*, 680. — [Іван Франко].

⁹ На *mapr[інесі]* дописано: *Ossoliński Georgius regni cancellarius inflatus eloquentiae laude affectat ambitionem. Nis cum ducibus antiquis novo principatui studet aemulatione. Dein commissarius missus in disqui[sit]ione Rumensi kosacos ad bellum seu rebellionem invitat.* — [Іван Франко]. (Єжи Оссолінський*, королівський канцлер, що надто пишався славою свого красномовства, плекав великі амбіції. Він намагався боротися за владу з князями старовинних родів. Згодом, призначений послом у румунське розслідування, підбурював козаків до війни чи до повстання (*латин.*). — *Упоряд.*)

Tam y na Starcu gdy ich wytrzepano.
Ale by z xiążąt sobie nie wybrali
Kogo za herszta, snadź się tego bali.
Wnet z Wisniowieckim króla poróżnieli,
Za co też sami wiecznie poginęli,
Bo z tych początków cokolwiek się stało,
Tak wiele się krwi niewinney wylało.
Ach, ach, niestety! Trocha Rumieńskiego
Gruntu sprawiła wam tak wiele złego.
«Lecz żeby ta rzecz w sekrecie byź mogła!
Ciebie, Chmielnicki, wielka krzywda zmogła.
Pokuś z chorążym wprzód koronnym zwady,
Co potym czynić, ściągay od nas rady.
Szwagraszkowie to nazbyt wykrzykaią
I bardzo w tey swey potędze ufaią.
Jak by nad sobą pana mieć nie chcieli, —
Skrócić ich trzeba, bo nazbyt zhardzieli.
Jeśli postrzeżesz, że zmóźdz nie możecie,
Sąsiad na pomoc Krymczuków wzowiecie».
Nie trzeba było zdrayc pobudzać wiele,
Bo główni Lachom Ruś nieprzyjaciele¹⁰.
Dokądże idziesz, przeklęta zazdrości!
Przybrałaś sobie pychy, nieszczerości.
Patrzcie, co czyni, czego dokazała,
Kogo ta brzydka wiedma opętała!
Bóg, prawo, słusność, oyczyzna na stronę,
By wszystko piekło wzruszyć na obronę.
O marny tytuł iak się wszczęła zwada,
Widziesz, na co wyszła ta zła rada?
Patrzcie, iakiego piwa narobili
I co za chmielu do niego zażyli!
I cosz wskórali? Bóg złych źle potracił
I wiecznym ogniem ich zdrady zapłacił.
Jeśli złą śmiercią z wyroku boskiego
Ów princeps nie miał pogrzebu słusznego,
Co o swey głowie tak wiele rozumiał,

¹⁰ На марп[інесі]: Rutheni semper Polonis hostes infestissimi. — [Іван Франко]. (Русини для поляків найненависніші вороги (латин.). — Упоряд.)

Ze światem targnąć tak iako chciał umiał¹¹.
Darmopychowcie! Gdzieście się podzieli,
Coście oyczyznę kiedyś mieszać chcieli!
Oni barones, oni comessowie,
Także principes y marchionowie
Zgaśli z domami; y tych Bóg wygładzi,
Bo się on pychą hardych ludzi zadzi.
Wiedzieć, co nowych tytułów szukacie,
Że się wy w Polsce korzenić nie macie!¹²

¹¹ На мар[інеці]: Proditores patriae Georgius Ossolińscius et Cazanovius mareschalculus male pereunt. Ossolińscius repentina morte occubuit et funeris decore frustratus. — [Іван Франко]. (Зрадники батьківщини Єжи Оссолінський і маршалок Казановський* зле скінчили. Оссолінський помер раптовою смертю, позбавлений почесного похорону (латин.). — Упоряд.).

¹² Славні ви були з тим паном (кор[олем] Владиславом*. — [Іван] Ф[ранко]) ляхи,

Тремтіли перед вами сильні монархи.
Нині ж кожен гультай, де хоче, там плюндрує,
Землі коронні без перешкоди нищить.
Схизматик з ордою безстрашно проливає
Кров католицьку. Пробі, що діється!
Краще було на турка рушити*,
Ніж такою війною власні сили підточувати.
Якби в цьому були пана послухали,
Таких втрат були б не зазнали.
Дволичні люди завдавали йому прикрощів,
Люди, що таємних рад задуми виношували:
З нестерпною пихою на те замахувалися,
Щоб державний закон скасувати.
Свобода їх шпигала і суди зарівно
Панів і шляхти — звідси головні заздрощі.
Поглянь, що безумці роблять з амбіції:
Про корону дбають у Німеччині*,
Знаючи, що цісар у Польщі зовсім не править.
«Нас зарівно з псом цей закон судить!
Хай колишнє право буде скасоване
Або титули князівські — геть!»
Коли паненята цього не дозволили,
Ті, що в домах княжих народилися,
Вмить кавалерії якісь відновити хотіли, —
Коли їм це не вдалося, занедбати мусили.

№ 5. Нагробний напис Хмельницькому

Закінчення написаного прозою «Mnemosynon epitaphiale Bohdano Chmielniccio, Annibali viris illustribus more Plutarchi insertum in re bellica per paragonem utriusque collationis virtutis et vitiorum»¹³

Epigraphe secundum

Spectas Chmielniccii, dolens viator,
Cypsum? Non obitum, ast modum doleto,
Quod thoro aut humili perit gravato.

Що ж роблять? Зрадникам духу додали,
Козакам, щоб проти нас бунтувалися.
А ті вже були добре роз'ятрені
Через зле комісарське поводження з ними,
Що його їм під Кумейками* дали,
І коли їх на Старці* добре потрошили.
Але щоб із княжат собі не вибрали
Когось ватажком, — мабуть, того боялися.
Вмить з Вишневецьким короля порізнили,
За що самі й пішли на вічну погибель,
Бо з тих початків не що-небудь сталося —
Багато крові невинної пролилося.
Ах, ах, на жаль! Трохи румунського
Ґрунту вчинило вам так багато злого.
«Але щоб та річ у таємниці була!
Тобі, Хмельницький, велику кривду вчинено.
Влаштуй спершу з хорунжим коронним сварку*,
Що далі робити — питай у нас поради.
Це швагрове надто викрикують
І дуже на свою силу надіються,
Як би над собою пана мати не хотіли —
Скинути їх треба, бо надто запишалися.
Якщо побачиш, що перемогти не зможете,
Сусідів-кримчаків на допомогу покличете».
Не треба було зрадників спонукувати більше,
Бо для ляхів Русь — найперший ворог.
Куди ти йдеш, проклята заздросте!
Прибрала собі пиху, нещирість.
Дивіться, що чинить, що накоїла,
Кого та гидка відьма опутала!
Бога, закон, слухність, вітчизну — набік,

Naturam lupuli et duci gerenti,
Altum semper amanti et appetenti,
Sors alta in trabe fata cur negavit?
Modo illius Mazosz, sive Maslai¹⁴,
Qui Casimiro primo rebellis,
Victus acie, altissimae arbori appensus,
In pectore suspensam tulit inscriptionem:
Altum appetisti, in alto habita¹⁵.

Аби все пекло струснути на підмогу.
Як почалися через марний титул чвари,
Бачите, що вийшло зі злої ради?
Погляньте, якого пива наробили
І якого хмелю до нього дали!
І чого ж добилися? Бог лютих люто вигубив
І вічним вогнем їх зраду покарав.
Після лютої смерті з волі Божої
Той урядник не мав похорону достойного,
Бо про свою голову так турбувався,
Що світом умів крутити так, як хотів.
Пихаті! Куди ви пропали,
Ті, що вітчизну колись сколотити хотіли!
Оті барони, ті комісари,
Також урядники і маркграфи?
Зникли з родами; і тих Бог викоренить,
Бо він пиху гордих людей карає.
Знайте, ви, що нових титулів шукаєте,
Що ви в Польщі коріння не матимете! (польськ.). —

Упоряд.

¹³ Музей Чартор[ийських], рукоп[ис] 150, стор. 398, а також рукоп[ис] універс[итету] Крак[івського], 93, CCVIII, 59, к. 46. — [Іван Франко].

¹⁴ В скобках додано: a quo gens Mazurogum. — [Іван Франко].
(Від якого походять мазури (латин.). — Упоряд.)

¹⁵ На краю додано: Cromerus. — [Іван Франко].
Закінчення написаного прозою «Надгробного напису Богданові Хмельницькому, Ганнібалові*, звичасм Плутарха вміщеному серед знаменитих мужів* у військовій справі, що подані через порівняння чеснот і вад»

Напис другий
Бачиш, сумний перехожий, могилу Хмельницького?
Та не смерть оплакуй його, а те, як вона сталася:
Що помер він у ліжку, в непочесній постелі.

№ 6. Caroli Vitsfii

Bogdani Cosacorum Ducis peripetia¹⁶

Corporis robore, animi calliditate insignis,
Nobiles oppugnaturus, rusticos armavit.
Inter quos nobilitatem adeptus
Urbes diruit, exercitus fugavit,
Provinciarum potitus,
Victus victor, fugatus fugator,
Anthaei instar se prae se tulit.
Regi rebellis a rege veniam petivit,
Ut hac obtenta iterum deficeret.
Tartaris, Moschis, Turcis quamvis foederatis,
Saepenumero infidus,
Hoc in uno verbis non fallens.
Etsi patriae ingratus,
Nam promissum illius excidium molitus,
Patriam funditus evertit.
Instabilis,
Castra relinquens claustra petiit.
Religione nudus,
Qua sine inquietus obiit.
Perturbatum enim eius animum
Non nisi mors sedare poterat¹⁷.

Чом то́му, хто мав вдачу хмелю,
Гетьманові, що високе любив і пнувся високо,
Доля відмовила вмерти на палі високій,
Як це було з отим Мазошем, чи Маславом*,
Який, збунтувавшись проти Казимира Першого*,
Був переможений у битві й на дереві найвищому
повішаний,

На грудях мав вивішений напис:

«Високо прагнув ти — високо й майся» (латин.). — Упоряд.

¹⁶ Elogii di capitani illustri scritti da Lorenzo Crasso Napoletano Barone di Pianura. Venezia 1683 (Оссол. бібл., 66.391), стор. 339. — [Іван Франко].

¹⁷ № 6. Карла Вітсфія

Перебіг життя Богдана, вождя козаків
Сили тілесної, гостроти розуму визначної,
Війною проти шляхти рушаючи, селян озброїв.

**№ 7. Anagrammata quatuor regum
diadema Lechicum ambitientium¹⁸**

Ad Lechitas

Lusor chartarum quatuor vult cernere reges;
Tu totidem numeras Lechica turba duces:
Paniceum, rubeum, vinatum glandineumque.
Num vinces reges dum numeras quatuor?
O si non perdas! Lusum hunc anagrammata dicent.
Quae ponis ludo, tu sibi Leche cave!

1. Rex paniceus sive campanarius —
Moscus, anagr. cos—mus

(віршу пропускаємо)

2. Vinarius Racocius, anagr. curas cio

(віршу пропускаємо)

Шляхетність здобув серед них,
Міста зруйнував, армії змусив тікати,
Землі під владу підбив.
Переможений переможець,
Утікач, від якого тікають,
Показав себе, наче Антей*.
Проти короля збунтувався — у нього ж прощення молив,
Щоб, здобувши його,
Знову повстати.
Незважаючи на союз із татарами, московитами, турками,
Часто їх зраджував,
Лише в цьому додержуючи слова.
Батьківщині невдячний,
Бо, призвавши до її тривалої руїни,
Дошенту знищив її.
Мінливий,
Полишивши табір, позбавлений побожності,
Пішов у монастир,
Без неї помер неспокійно,
Бо його бурхливий дух

Хіба що смерть могла вгамувати (латин.). — Упоряд.

¹⁸ Оссол. рукоп., 3568, стор. 77—82. — [Іван Франко].

3. Glandineus Suecus, anagr. ceu sus
(віршу пропускаємо)

4. Rubeus Joannes Casimirus Sarmata,
anagr. o miri casus inanes, sat arma

Casimirus quatuor de regibus esto Joannes
Sarmata, quem rubens Mars vocat esse suum.
O miri casus inanes, quos rector Olympi
Sedavit placide, quando sat arma feret!
Non miri casus, sed sors variabilis haec est,
Quae facit, ut radiant, quae ruitura forent.
Non miros Racoci dicens, non Suece superbe,
Nec tu Mosce canas, mox valitura ruent.
Casibus in variis fortuna volubilis errat:
Mox imum capiet, qui modo celsus erat.
Non miri casus vobis sint, namque duorum
Ipse nec Alcides vincere tela potest.
Nondum vicistis, nondum cantate triumphum!
Unita heri virtus fortior esse potest.
Unica non tolerat quatuor respublica reges:
Unus sit, cui Mars arma sat esse favet.
O cui casus inanes, quibus, ohe! sat arma!
Sarmata Casimirus rex Joannes erit.

5. Major regibus sive Induperator
Turca, anagr. curat

(віршу пропускаємо)

6. Filius glandinei Induperatoris
Chmielnicius, anagr. hic mel succini

Majori glandis socium dat lusor habendum,
Qui vulgo dici filius esse solet.
Num quid non talis Turcae Chmielnicius haeros,
Hic mel succini cui anagramma placet?
Leche cave hunc ludum, quem lusor Krempa vocabit,
Induperatoris nam vice filius est.
Hic mel succini Chmielnicius, atque licet sit

Rusticus, ut vulgo prodere charta solet,
 Multa tamen potis est, haeretque cuique colori
 Praevalet atque ubi pars ipse valere, valet.
 Hic mel succini Chmielnicius induperator
 Filius est regis, rusticus ante fuit.
 Ungendo hungit, pungendo rusticus ungit, —
 Hoc quondam dictum nunc Leche vera probas,
 Hic mel succini Chmielnicius, ast mel amarum,
 Succinum flammis, urse mel esca tibi.

Ad Lechitas (Lechita, anagr. hic late)

Ludebas quondam ludos, certamina Martis
 Tentavis et semper Sarmata victor eras.
 Victor eras uno sub principe sceptrā tenente,
 Hostibus externis stridor et horror eras¹⁹.
 (кінця не стає)

¹⁹ Анаграми чотирьох королів, які змагаються за діадему ляхів

До ляхів
 Картяр добачити хоче чотирьох королів;
 Ти, лядський люде, налічиш стільки ж вождів:
 Хлібного, ожинового, винного, жолудевого.
 Чи переможеш, коли всіх чотирьох королів перелічиш?
 Гляди ж, не програй. Цю гру анаграми* викажуть.
 Ти собі, ляше, вважай, на кого ставиш у грі!

1. Король хлібний, чи то степовий, — москo-
 вит* (Moskus), анагр. cos — mus (мишачий консул).
2. Винний — Ракоці* (Racocius), анагр. sugas сіо
 (завдаю клопотів).
3. Жолудевий — швед* (Suecus), анагр. seu sus
 (як свиня).
4. Ожиновий — Ян-Казимир* Сармат*, анагр.
 o miri casus inanes, sat arma (о дивовижно
 нікчемний кінець, досить зброї).
 Із чотирьох королів хай буде Ян-Казимир Сармат,
 Якого Марс* криваво-червоний своїм називає.
 О дивовижно нікчемний кінець, що його Олімпієць верховний
 Втихомирив лагідно, коли вже досить йому було тієї зброї!
 Не дивовижний кінець — це доля мінлива.

№ 8. Paszkwil łaciński na wojewodę Kisiela²⁰

Ne sit anguis cavete Poloni in herba,
Ne vos Kisiel seducat per mollia verba!
Chiioviensem adeptus est palatinum,
Vult vafer adipisci Russiae ducatum.
Hic ad suam cosacos incudem retrudit
Et per illos dolosam regno famam cudit.
Esto, nolint cosaci amplius bellare,
Tamen ipsis indicit arma ostentare,
Ut illa perhorrescens Polonia tota
Ad ipsius scelesta inclinetur vota.
Tamen pater patriae, fidelis senator
Vult dici, cum sit plane Epheus machinator.

Сяйвом найбільшим змушує світитися все, що на загибель
приречене.
Не пророкуй, Ракоці, називаючи дивний кінець, ані ти,
гордий шведе,
Ні ти, московите, — впаде те, що процвітати мало.
Доля примхлива блукає різними стежками:
На дно саме кидає того, хто ще недавно був високо.
Хай не здається вам дивовижним кінець,
Бо сам Алкід* не може перемогти напад двох.
Ще ви не перемогли, ще рано співати тріумф!
Об'єднана вчора мужність може зміцнити.
Одна держава не стерпить чотирьох королів:
Хай буде один, якому Марс сприяє покласти край війні.
О той, у кого нікчемний кінець, кому — о, досить зброї!
Сармат Ян-Казимир буде королем.

5. Старший над королями, тобто імператор (туз) турецький* (Turka), анагр. curat (оберігає; керує).
6. Син жолудевого імператора (туза) Хмельницький (Chmielnicius), анагр. hic mel succini (цей бурштиновий мед). Гравець дає старшому на підмогу жолудевого союзника [можливо, у сенсі «старшій карті». — *Перекл.*], Якого зазвичай сином називають. Невже для турка Хмельницький — не добрий герой, Якому відповідає анаграма hic mel succini? Ляше, стережися тієї гри, яку замовлятиме Кремпа*!

Mirum sane, ter mirum, quod tam sceleratae
Non discernuntur technae, et quo fabricatae
Sunt authore! Credendum, fermentum vetustum
Id causare, quod esse deberet combustum.
At non mirum: incerto est ille formatus
Patre: hinc uti nothus vivit fortunatus.
Adde, quod matrem olim magnam meretricem,
Nunc habeat monacham, sed incantatricem²¹.

Бо син — замість туза.

Hic mel succini Chmielnicus, дарма що хлоп (валет),

Як карта зазвичай видає.

Однак, багато на що здатний, вичікує, якій масті віддати

перевагу,

І там, де сам може побити, б'є.

Hic mel succini Chmielnicus (цей бурштиновий новий мед

Хмельницький) — полководець-переможець (туз),

Син королівський, що був раніше хлопом (валетом).

Він, лестячи, шпигає і, вжаливши, лестить, цей хлоп (валет).

Що сказано було колись — тепер, ляше, перевір.

Hic mel succini Chmielnicus, але мед гіркий —

Бурштин — приманка для вогню, а для тебе, ведмедю, —

мед.

До ляхів (Lechita, анагр. hic late —

тут ховайся)

Колись-то ти в забави бавився, у змагах Марсових, Сармате,

На герць викликав і завжди переможцем був.

Ти переможцем був, коли тримав єдиний урядник скипетр,

І був страхом і жахом для всіх зовнішніх ворогів (ла-

тин.). — Упоряд.

²⁰ Michałowski J.* Księga pamiętnicza, Kraków, 1864,
стор. 612—613. — [Іван Франко].

²¹ № 8. Латинський пасквіль на воєводу Киселя

(польськ.). — Упоряд.

Не так гадюки у траві високій стережіться, поляки,

Як Киселя, що спокушає вас словами лагідними!

Він засягнув Київське воєводство й хоче вже,

Лукавий, всією Руссю правити.

У кузню свою козаків загнав

І через них підступну славу для королівства кує.

Мовляв, козаки не хочуть більше воювати,

А сам їм наказує оружжям хизуватися,

Щоб уся Польща, налякавшись,

Адам Кисіль*, київський воєвода, походив із дрібної шляхти на Волині. Його батько Григорій, підстолій владимирський, був дідичем села Низкинич*. Уже дослужившись гідности сенатора і київського воєводи, Кисіль виводив свій рід від київського воєводи Святольда чи там Свентольдича, що боронив Києва супроти Болеслава Хороброго* і в часі тої оборони був забитий у київській брамі. Мати його була Федора Іваницька, про котру, зрештою, не знаємо нічого ближчого. Батько Адамів умер коло 1630 р.; з отсього пасквіля виходило би, що його мати по смерті мужа постриглася в монахині. Вона, очевидно, жила ще в пору, коли була писана отся вірша, отже 1649—1650 р. Сам Кисіль умер 3 мая 1653 р., проживши 53 літ. Що його мати вмерла недавно перед тим, свідчить віршована епітафія, викована на мармуровій плиті в низкиницькій церкві заходом вдови Адамової. Вона починається словами:

Synowcu z bratem niedawnoś mogiły
I matce sypał ze mną, mężu miły²².

Брат Адамів Микола* вмер у Бересті Литовським 1650 р., мабуть, від ран, одержаних в битві з Богуном* під Винницею. Значить, мати вмерла трохи пізніше, а в таким разі і отся вірша зложена правдоподібно 1649 або 1650 р. Для життєпису Кисіля див. И в. Н о в и ц к и й*, Киевский воєвода Адам Кисель, Киевская старина, 1885, т. XIII

До його бажань злочинних прислухалася.
Та ще й батьком батьківщини, сенатором вірним
Називатися хоче, хоч він — Епей-махінатор*.
Дивно, тричі дивно, що хитрощів таких злочинних
і того, хто їх замишляє,

Ніяк не помічають! Певно, дріжджі старі,
Що їх належало б спалити, тому причина.
Утім не диво: непевним був зачатий батьком
І через те живе щасливо, як байстрюк.
Ба більше: має матір, колись велику хвойду,
Тепер — черницю й чарівницю (латин.). — Упоряд.

²² Небожеві з братом недавно і матері
Могили сипав зі мною, чоловіку любий (польськ.). —

Упоряд.

i 1886, т. XIV, 826—830; P u ł a s k i *, Pierwsze lata publicznego zawodu A. Kisiela — Szkice historyczne, т. I.

**№ 9. Епіграми на короля Яна-Казимира
і королеву Марію Гонцагу***

I²³

Król nie umie królować, chce iednak miłować,
Ociec papierz pozwolił bratową przymować.
A kanclerz w marmurkowym szłyku dyspensuie,
Gran Duca z Ossolina булавą керує.
Król zawiedzie królową, bo mu urzekali
Jezuici pendenta, gdy go wyganiali²⁴.

II. Pod electią króla Jana Kazimierza²⁵

Uderzono, słyszę, w dzwony:
Dobry będzie król z Jabłony²⁶.
A teraz mówią chłopięta:
Lepszy będzie z Nieporęta²⁷.

III. Владислав і Ян-Казимир²⁸

Sny Władysławie, tyś po oycu swoim
Nastał z radosnym y złotym pokojem.

²³ Оссол. рукоп., 230, к. 101 г. — [Іван Франко].

²⁴ Король не вмє владарювати, хоче, однак, кохати,
Отець Папа дозволив братову прийняти*.
А канцлер в мрамуровому шлику диспензує,
Gran Duca* з Оссоліна булавою керує.
Король зведе королеву, бо його наврочили
Єзуїти пандани, коли його виганяли* (польськ.). — Упоряд.

²⁵ Оссол. рукоп. 231, к. 219. — [Іван Франко].

²⁶ На марг[інесі]: Carolus, bo tam stał. — [Іван Франко].

²⁷ На марг[інесі]: Jan Kazimierz. — [Іван Франко].
На обрання короля Яна-Казимира
Вдарили, чую, дзвони:

Добрий буде король з Яблонни*.

А тепер кажуть хлоп'ята:

Кращий буде з Непорента* (польськ.). — Упоряд.

²⁸ Із вірша «Od Lecha aż do Jana Kazimierza», Оссол. рукоп.,
221, стор. 83. — [Іван Франко].

Nawykleś woyny przy trzecim Zygmuncie,
Którego nie miał świat w swym horyzuncie.
Nie zaczepiał nas poganin ogromny,
Za ciebie milczał Rusin wiarołomny.
Teraz, niestety, Rusin y z Tatory
Plondruia Polskę y niszcza przez miary.
Po Władysławie Kazimierz podaie
Oyszynie rękę, spustoszone kraie
Znowu chce dźwignąć, do czego mu Boże
Niechay moc święta Twoia dopomoże!
Niech buntowniky y Tatory skraca,
A na swych miecza niechay nie obraca!²⁹

IV. Ad regem Poloniae Johannem
Casimirum A. 1649³⁰

Sive sis Jesuita, sive cardinalis,
Sive rex Poloniae, semper tu es talis:
Mancipium Gallorum, in aquis natabis,
Inconstantiae filius, semper statum comutabis³¹.

²⁹ Шановний Владиславе, ти після батька свого*
Прийшов із радісним і золотим миром.
Звик ти до війни при третім Зигмунті,
Якого світ не бачив на своєму обрії.
Не зачіпав нас поганин величезний,
При тобі мовчав русин віроломний.
Тепер, на жаль, русин і татари
Плюндрують Польщу і нищать без міри.
Після Владислава Казимир подає
Вітчизні руку, спустошені краї
Знову хоче піднести, в чім йому, Боже,
Хай Твоя сила свята допоможе!
Хай бунтівників і татарів поб'є,
А на своїх меча хай не звертає! (польськ.). — Упоряд.

³⁰ Оссол. рук., 3568, стор. 129. Третій рядок починається в оригіналі зайвим словом: scilicet, а остатні слова рядків 3 і 4 мають час минувший: natabas і commutabas. — [Іван Франко].

³¹ IV. До короля Польщі Яна-Казимира року 1649
Чи єзуїт, чи кардинал,
Чи король Польщі — ти завжди такий:
Французький слуга, у воді плаватимеш,
Непостійності син, завжди стан мінятимеш (латин.). — Упоряд.

V. На втеку Яна-Казимира
з Польщі 1655 р.³²

Joannis, Casimiri captivi nepos,
Sigismundi in captivitate nati filius,
Ipse in Gallia captivus,
Deinceps post contemptum rerum et fortunae fit Jesuita,
Ex Jesuita cardinalis,
Ex cardinali neutrum.
Tandem rex Poloniae,
Ex qua propter pecuniae et vitae nimium amorem cessit,
An rediturus — sacramentum³³.

VI. Nagrobek królowey Jeymości³⁴

Już Maryą na mary Gonzagę zagnano,
Już królową przed króla wszech królów pozwano.
Francya wychowała, Mantua ią dała,
Nad dwadzieścia lat polskiem królestwem władała.
Włoskie, francuskie rządy za niey tak płużyły,
Srebrne pasy w miedziane cale się zmienięły.
Ludwika Newerneńska ieszcze ieuy tytuły,
Ładaiaką, niewierną (далі пропуск. — [Іван Франко])...
Dwoch królów iako żoną tak będąc bratową
Umarła złotem rodząc electią nową.
Buławę, łaskę temu co mir lubiał dała³⁵
I temu co go kaził sceptrum odiać chciała³⁶.

³² Оссол. рукоп., 245, стор. 30. — [Іван Франко].

³³ Ян, Казимира полоненого внук,
Зигмунта, народженого в полоні, син*,
Сам у Франції полонений,
Який потім, по відреченні від світу й щастя, став єзуїтом,
З єзуїта — кардинал,
З кардинала — ніщо,
Нарешті — король Польщі,
З якої через надмірну любов до грошей і життя пішов,
Чи повернеться — таємниця (латин.). — Упоряд.

³⁴ Оссол. рук., 245, стор. 135—136. — [Іван Франко].

³⁵ Любомирському*. — [Іван Франко].

³⁶ Казимирові, своєму мужеві. — [Іван Франко].

Teraz iey samey z głowy śmierć koronę zdięła,
A złota nie żywota w połogu ucięła³⁷.

VII. Двірські інтриги³⁸

Canclerz ślepy, hetman głuchy³⁹,
A przy tym francuskie muchy
Wygnały marszałka snego,
Narobiły w Polsce złego⁴⁰.

№ 10. De vita et rebus gestis
Joannis Casimiri Regis Poloniae,
cardinalis, Jesuitae⁴¹

Finivit bellum noster Casimirus,
Cuius progressus semper fuit mirus.
Aduit ipsi antiqua fortuna,

-
- ³⁷ VI. Надгробок її Величності королеви
Вже Марію Гонзаго на мари загнали,
Вже королеву до царя всіх царів покликали.
Франція виховала, Мантуя — її дала*,
Понад двадцять літ польським королівством правила.
Італійські, французькі уряди так за неї розкошували,
Срібні смуги в мідні дюйми перетворилися.
Ось Людвіки Неверненської* титули:
Абияка, невірна (далі пропуск. — [Іван Франко])...
Двох королів, будучи і жінкою, і братовою,
Вмерла, золотом народжуючи обрання короля нове.
Булаву, ласку тому, що повагу любив, дала
(Любомирському. — Іван Франко),
А від того, що її [повагу] плямував, скипетр забрати
хотіла* (Казимирові, своєму мужеві. — Іван Франко).
Тепер їй самій з голови смерть корону зняла,
А золото, не живіт, у пологах розтяла (польськ.). — Упоряд.
- ³⁸ Оссол. рукоп., 197, к. 44. — [Іван Франко].
- ³⁹ На марґ[інесі] дописано: Mikołaj Prażmowski* ślepy,
Stanisław Potocki* głuchy. — [Іван Франко].
- ⁴⁰ Канцлер сліпий, гетьман глухий,
І при тому французькі мухи
Вигнали маршалка шановного*,
Наробили в Польщі злого (польськ.). — Упоряд.
- ⁴¹ Оссол. рукоп., 197, к. 44. — [Іван Франко].

Quae semper erit una atque una:
Namque scelestum eius initium,
Media mala trahunt exitium.
Tempore cladis in regnum invectus
Non potest diu libere electus;
Ex cosacorum rex promotione,
Eorum factus est irruptione.
Dixerunt quidam eius factionis,
Hunc esse talis resolutionis,
Quod nisi certo esset regnaturus,
Ad cosacorum castra est iturus⁴².

№ 11. Panegiricon eiusdem Casimiri⁴³

Mutasti statum, sed non et fortunam,
Tulisti tecum cladem et non unam.
Patria sentit vices tuae sortis, —
En habes fructum fraternae consortis.
Lusum putabas reginam tangere,
Dum et manes fratris non timere.
Fecisti duram stulti actionem, —
Sentisne tandem maledictionem?
En exercitum prope perdidisti

⁴² № 10. Про життя і діяння Яна-Казимира, короля

Польщі, кардинала, єзуїта
Закінчив війну наш Казимир,
Хід якої завжди був дивний.
Супроводила її давня доля,
Яка завжди була однакова:
Злочинний її початок,
Нещастя в її ході призводять до згуби.
Під час лихоліття приїхавши в королівство,
Довго не міг бути вільно обраним;
Обраний королем за підтримки козаків,
Та внаслідок їхнього наступу
Сказали деякі з його прибічників:
Він настільки слабкий,
Що якби не впевнено панував,

То би в козацький табір помандрував (латин.). — Упоряд.
⁴³ Оссол. рукоп., 197, к. 44. — [Іван Франко].

Et carum corpus litro redemisti.
Quod nisi mentem sanam amisisses,
Equitum centum mille habuisses.
Natam ad arma si nobilitatem
Movisses iuxta belli qualitatem.
Sed consilia ista nefarii
Tibi dilecti sunt cancellarii!
Nam cur insane quaerebas regnare,
Cum nec bellare nec scis gubernare?
Maior haec res est, quam statum mutare,
Carcere claudi, in aquis natare.
Germanos foves et Suecos honoras,
A quibus pulsus, istos tu adoras;
Qui receperunt, contemnis Polonos, —
Id est, quod malus semper odit bonos.
Nonne debebas aciem ordinare
Et multa belli usui aptare
Notitiamque hostium tenere,
Primum minores duces eligere?
Nam semper ita fecit Vladislaus,
Cuius sacrata per saecula laus.
Sed tu, asine, nil horum fecisti
Et te et regnum in casum dedisti.
Quid nonne labem sibi innisisti,
Cum tuo mimmo Urzędow dedisti?⁴⁴
Idque in castris quia liram tangit,
Est uxor eius, quae reginam angit.
Nec viros nosti: Oszgam nos mendacem
Et levem scimus, tu putas bellacem.
Digitis tribus non solum pugnare,
Sed vix decreta potest connotare.
Sicne invitus ad fortia facta?
Sed bellum sordet tibi, placent pacta.
Sceleris tui poenas regum luit, —
Quam bene dixit, quisquis ille fuit:
Titulus tantum Casimirianus,
Animus vanus, vanus et profanus.

⁴⁴ На мар[інесі]: Gremboszowskiemu. — [Іван Франко].

Quid plura? Nos te sceptro detrudemus
Et nobis fortem regem eligemus;
Tu vero Jesu socius quid ita,
Ablato sceptro fies Jesuita⁴⁵.

⁴⁵ № 11. Панегірик на честь цього-таки Казимира
Змінив ти стан, але не долю,
Переніс ти лихо, й не одно.
Батьківщина не відчула переміни твоєї долі, —
Ось маєш плід спільного з братом владарювання.
Думав, це жарт — королеву зваблювати,
Ні Бога, ні привида вмерлого брата не лякатися?
Вчинив глупоту зухвалу —
Хулу відчуваєш нарешті?
Ось військо вже майже погубив
І дороге тіло за викуп звільнив.
Якби ти здорового глузду не втратив,
Кавалерію мав би стотисячну.
О, якби ти підняв до зброї
Шляхту родову згідно з якістю війни!
Але тобі більш до вподоби
Поради того канцлера негідного!
Бо чому так палко прагнеш панувати,
Коли не вмієш ні воювати, ні керувати?
Складніше ж, ніж стан міняти,
У в'язниці сидіти, по морях плавати.
Німцям сприяєш, шведів шануєш,
Ким битий був, тих поважаєш.
А тих, що тебе прийняли — поляків — зневажаєш.
Так воно є: незаслужена честь викликає ненависть.
Хіба ж не повинен був ти військо шикувати
Й усе для потреби війни готувати,
Відомості про ворогів мати,
Перш ніж полководців дрібніших вибирати?
Бо завжди так чинив Владислав,
Слава якого священна в віках.
А ти, бевзю, нічого з того не зробив,
І себе, й королівство занапастив.
Хіба ж ти себе у біду не увігнав,
Коли своєму лицедію керівництво віддав,
Тому, що в таборі на лірі грає?
Є в нього дружина, що королеві докучає.
І на людях не знаєшся: Ожгу, відомого брехуна й
вітрогона,

№ 12. Sermo gementis Poloniae
ad regem Casimirum⁴⁶

Infelix rex Casimire,
Cur Poloniam tam dire
Flagellas scorpionibus?

Illa te nudum, prostratum,
Jesuitam desperatum,
Mancipium Gallorum,

Exulem, vagum obiectum,
Nec habentem suum tectum
Evexit ad solium.

Illa rursus latitantem,
Prae timore vix spirantem
Extractit e Silesia.

Magno conatu, sudore,
Effuso multo cruore
Certavit pro te cum Sueco.

Tu immemor, tu ingratus,
Tu eversor nostri status,
Strages boni publici,

Войовником уважаєш.
Не те що воювати — він трьома пальцями
Ледь спроможний укази підписати.
Невже ти не так охочий на хоробрі вчинки?
Війна гидка тобі — подобаються лише угоди.
Корона кару несе за твій злочин, —
Як добре хтось сказав:
Лиш титул Казимира,
А пустий, пустий і підлий.
Що ще? Від тебе скипетр заберемо,
Собі хороброго короля оберемо;
А ти, палкий Ісусовий прихильник,
Позбувшись скипетра, станеш езуїтом (латин.). —
Упоряд.

⁴⁶ Оссол. рукоп., 230, к. 38. — [Іван Франко].

Aurea nobis mutasti,
In ferrea transformasti
Saturni illa saecula.

Quae magni principes nostri,
Quorum vias tu non nosti,
Dilatarunt sanguine,

Imperium hoc auxerunt,
Templa Dei extruxerunt,
Tu evertis omnia.

Ukrainam, Livoniam,
Prussiam et Smolinsciam
Tuque successor perdis.

Te ad scelus connivente
Nec gemitus audiente
Tuorum subditorum,

Sunt sublata multa bona,
Maiorum tuorum dona,
Regiones, ecclesiae.

Nunc mos et nervum bellorum
Futurum omnium regnorum
Commertiaeque tollis.

Magnos cives Poloniae,
Murum et scuta patriae
Proscribis, iniuste iudex.

Fastidis viros gloriae,
Mimos, viros stultitiae,
Scurras et moriones,

Hos adornas, hos evehis,
Cum his rempublicam geris,
Trudis in praecipitium.

Te regente christiani
Quantum sanguinis pagani
Effuderunt in terram!

Quot homines innocentes
Constrinxerunt ferae gentes,
Catervas competesque!

Quot castra et legiones,
Veterani et tirones
Scythico caesi ferro!

Redux ab exilio iurasti,
Res horrenda, peiorasti
Te defensurum pauperes;

At quam falsa tua vota,
Experitur fere tota
Miseranda patria,

Quam ut Nero inflammatam,
Divisam et devastatam
Semper cupis videre.

Castris tuis atque praedis
Promiscue omnes caedis,
Causa es morientium.

Sanam mentem amisisti,
Fratris uxorem duxisti
In nostram perniciem.

Haec te ducit, haec dat legem,
Creare nobis vult regem
In vita tua, miser.

Ad motum eius te geris,
Malos ornas, bonos feris,
Uxor instrumentum.

Scythas, Cosacos armasti,
His sanguinem propinasti
Miserorum hominum.

Istis armis at non lege
Dare nobis vis pro rege
Condeum quem nolumus.

Aquilae nos sumus pulli,
Gallo serviemus nulli,
Nec execrandae Gallinae;

Liberas mentes habentes,
Regem nobis eligentes,
Quem Deus inspiraverit, —

Aurum licet ademisti
Et pauperes reddidisti,
At gladios reliquisti
Tuendae libertatis.

Hos stringemus, vibrabimus,
Fortiterque pugnabimus
Pro aris, Deo et foris.

Tu si abominas hunc thronum,
Fastidis nomen Polonum,
Uti pridem iactasti, —

Solvimus te iuramento,
Es enim magno tormento
Universo populo.

In Galliam te conferas
Et reginam tuam geras
Cum impuro Prasmovio
Reliquisque nebulonibus.

Deus Optime Maxime,
Procidimus humillime,
Audi planctus pauperorum!

Respice nostra vulnera,
Quae ex malitia mera
Regis nostri patimur!⁴⁷

⁴⁷ № 12. Плач скорботної Польщі
до короля Казимира

Нещасний королю Казимире,
Чому так жорстоко бичуєш
Польщу скорпіонами*?

Вона тебе голого, простертого
Зневіреного єзуїта,
Французького в'язня*,

Вигнанця, волоцюгу безпритульного
Без даху власного
На престол звела.

Вона тебе з криївок,
Від страху ледь живого,
Витягла з Силезії.

З великими зусиллями й потом,
Проливши ріки крові,
За тебе билася зі шведами.

А ти, забудько, ти, невдячний,
Руйнівник нашого ладу,
Згуба добра загального.

На залізний нам переінів
Славетний вік золотий
Сатурновий*.

Те, що великі наші проводирі,
Шляхів яких ти не знаєш,
Кров'ю розширили,

Імперію що примножили,
Храми Божі позводили, —
Усе ти зруйнував.

Україну, Лівонію,
Пруссію й Смоленщину,
Ти, наступник, втрачаєш.

На злочини очі закриваєш
І стогонів не чуєш
Твоїх підданих.

Вірша написана, очевидно, перед смертю королеви Марії, значить, найпізніше 1666 р.

**№ 13. Tryumph nieboskiej królowey
Imości polskiej xiężney Mantuańskiej⁴⁸**

Gdy iusz królowa polska z ciałem się rozstała
Maria Ludovica y do nieba chciała
W sam dzień wieczery Pańskiej, kiedy Chrystus hoynie
Bankietuiąc sługi swe częstował przystoynie,
Bramy strażą osadził przykazawszy srogo
Z tego swiata nie puszczać do nieba nikogo.

Утрачено всі блага,
Предків твоїх дари,
Краї, костели.

Тепер звичаї й устої воєн,
Майбуття всіх королівств
І співжиття нищиш.

Великих громадян Польщі,
Мури й щити батьківщини,
Переслідуєш, несправедливий суддя.

Нехтуєш славними людьми,
А лицедіїв, дурнів,
Блазнів і бевзів

Тих цінуєш, тих висуваєш,
З ними державою керуєш,
Спихаєш її у прірву.

За твого панування погани
Стільки крові християнської
Вилили на землю!

Скільки людей невинних
Замордували
Дикі народи,

Скільки таборів і полків,
Досвідчених воїнів і новобранців
Знищив скіфський меч!

O którym interdikcie iże nie wiedziała,
Monarchyni tak wielka w bramę kołatała.
Natychmiast ozwie się straż. «Kto to?» zapytali,
Że sama iedna była, paniey nie poznali.
Drugi raz «Co za stanu iezdeście?» pytaią.
Odpowie: «Królewskiego». Wiary nie dawaia,
Bo przy niey nie widzą królewskiey grandece,
Apparentiey, dworu ni żadney splendece.
I tak ia zawstydzivszy iawnie powiedzieli,
Że my nigdy królowey paniey nie widzieli,
Zwłaszcza polskiey, bo ta iusz dawno tu króluie
I z królem Panem naszym dziś się bankietuie.
Rozgniewana królowa z takiey odpowiedzi
Rzecz: «Wnet się dowiecie, panowie sąsiedzi,

Повернувшись із вигнання, ти поклявся,
Що захищатимеш бідних,
Але, о жах, ти присягнув криво.

А які брехливі твої обітниці —
Переконається майже вся
Нещасна батьківщина.

Її, як Нерон, у пожежі,
Поділену й спустошену,
Завжди бажаєш бачити.

Своїми таборами й здобичами
Усіх без розбору рубаєш;
Ти — причина того, що люди гинуть.

Ти здоровий глузд утратив,
Із дружиною брата одружився
На нашу погибель.

Вона тобою керує, вона дає закони,
Хоче обрати для нас короля
За твого життя, нещасний.

За її волею поводиш себе,
Поганих нагороджуєш, хороших шмагаєш,
Ти — знаряддя дружини.

Скіфів, козаків ти озброїв,
Їм шинкував кров
Нещасних людей.

Кто ia iezdem y co zacz! Gotowam do boiu!
Wnet że mię tu uyrzycie we francuskim stroiu». *Pobieży wskok pod Mątwy na poboiewiska,
Gdzie pobitych ieszcze są świeże grobowiska.*

За допомогою зброї, а не закону
Хочеш дати нам за короля
Кондея, якого не хочемо.

А ми — орла пташата,
Не будемо служити жодному французові,
Ні проклятій французці [тут гра слів: Gallina
означає і «французка», і «курка». — *Перекл.*].

Вільнодумством наділені,
Оберемо собі короля,
Якого Бог порадить.

Золото ти нам забрав і бідарями
Поробив, але мечі залишив
Для захисту свободи.

Їх виймемо, ними махатимемо,
Хоробро воюватимемо
На захист вівтарів, Бога й домів.

Якщо гидуєш цим троном,
Нехтуєш ім'ям поляка,
Яке раніше ти зневажав,

Звільняємо тебе від присяги,
Бо ти став великою мукою
Для всього народу.

У Францію ти забирайся
Й королеву свою забери
З нечестивим Пражмовським
Та іншими негідниками.

Боже найдобріший і наймогутніший,
Падаємо ниць,
Вислухай ридання бідних!

Зглянься над нашими ранами,
Які ми від чистої (ні з чим не змішаної) злоби
Нашого короля терпимо! (*латин.*). — *Упоряд.*

⁴⁸ Оссол. рукоп., 1338, к. 29—31. — [Іван Франко].

Zawoła głosem wielkim: «Ey kawalerowie
Moi, wstańcie co prędzey y officerowie!
Wszakżeście na tym placu zdrowie swe łożyli
Za dostojność nasze, ażebyśmy żyli.
Teraz się nam gwałt dzieie, nie chcą nas do nieba
Puścić po śmierci naszej, kędy nam potrzeba
Za dobre sprawy nasze pospołu y z wami,
Bośmy Polskę zniszczyli swemi fakciami,
Do Franciey wywieźli skarby, srebro, złoto,
Ale dla was pošlemy podskarbiego po to;
Jeśli przy nas drugi raz odważnie staniecie,
Wszystko to y co więcey od nas osiągniecie.
Congratulamini mihi et congaudete mecum,
Quia hodie vobiscum, lucidas sedes accipiam».
Czego officierowie z pilnością słuchaiąc
Et crimen maiestatis laesae uważaiąc,
Doboszom prędko w bębny uderzyć kazali
A sami się zarazem do rynsztunków brali.
Jedni z półgłową tyło, bez ręki, bez nogi,
Atoli po francusku stał się żołnierz srogi.
Drudzy iako kapusta posiekani w sztuki
Przybrali się w fawory a konie w munsztuki,
Na głowy swe laurowe wieńce powkładali,
Żeby się zwycięzcami niebu pokazali.
Królową panią swoię otoczyli w koło,
Prowadzą z tryumphami do nieba wesolo,
W kotły ogromne biią, w trąby głośnie graią,
Owo o przyjeździe swym zdaleka znać daią.
Usłyszay ten zgiełk w niebie straż, co u bram strzegła,
Wnet z tymi nowinami do Pana przybiegła.
Rzecz: «Królu niebieski, powiemyć rzecz nową,
Gadaliśmy u bramy dziś z polską królową,
Która się bydź mieniła boday nie dla tego,
Ażeby siedzieć mogła u stołu Twoiego.
Jednak królewskiey szaty nie miała na sobie, —
Trudno z Tobą na gody wniść takiey osobie.
Dopiero się przybrała, po królewsku iedzie
Z kawalkatą bogatą, woyska z sobą wiedzie».
Słyszay Pan uśmiechał się na tę relatią,
Takową straży swoiey dał deklaracią:

«Powiedzcie od nas gościom, że onych nie znamy,
Tylo ich wszystkie sprawy opisane mamy
W reiestrze, który nam tu z Polski przyniesiono,
Z czyiey przyczyny nasze świątnice gwałcono,
Jako siła krzywd ludziom ubogim czyniono,
Jako wiele excessów srogich popełniono.
Krew niewinnie rozlana od nas pomsty żąda,
Sprawiedliwość ostremi oczyma pogląda
Pokazuiąc nam palcem wszystko co się stało,
Kędy serce królowey francuskiem zostało,
A nic tam po nim było. Z sercem do nas trzeba
Każdemu, ktokolwiek chce prędko wniść do nieba.
Zaczym wieczerzy u nas tacy nie skosztuią,
Niechay nazad zkad przyśli, a prędko wędruią.
Umieli światem, Rzeczpospolitą rządzić,
Za co nie godni teraz, iedno w piekło wtrącić.
Ale niech łaskę naszą, miłosierdzie znaią,
Niechay im na waletę angeli zagraią.
A wy sobą bynamniey, przestrzegam, nie trwożcie,
I owszem, bramę gościom szeroko otworzcie,
Żeby przecie z daleka do nieba zayrzeli,
Wieczerzaiących z nami u stołu widzieli».

Z wielką pompą Francuzi iuż u bramy stojąc,
Czekali, a do góry wasy sobie strojąc.
Wołaią: «Monsieur, Monsieur, aperite nobis!
Ecce reginam vestram adducimus vobis,
Quae caenam Dominicam vult gustare vestram
Et regali solio sedere ad dextram».
Ale skoro od straży respons odnosili,
Pręciuchno na dół głowy z wasy powiesili.
Angeli zatym wyszli, cieszący ich grali
I od nieba na mil sto precz odprowadzali.
Ten cud w zamku warszawskim straż nocna widziała
Wielki czwartek, co króla Pana pilnowała⁴⁹.

⁴⁹ № 13. Триумф небожественної Її величності польської королеви, княжни мантуанської Коли королева польська з тілом розлучилася Марія-Людвіка і до неба хотіла ввійти

Королева Марія-Луїза вмерла 16 мая 1667 р., несповна в рік після кровавої битви під Монтвами (13 липця 1666 р.), де сторонники збунтованого кн[язя] Любомирського побили сторонників королівських. Сей погром змусив Яна-Казимира підписати з Москвою звісний Андрусівський договір 30 січня 1667 р. Рік по смерті королеви Ян-Казимир зрікся королівської корони (16 вересня 1668 р.). Вірша написана, як видно, швидко по смерті королеви.

Якраз у день вечері Господньої, коли Христос, щедро
Бенкетуючи, слуг своїх частував пристойно,
На брами сторожу поставив, наказавши суворо
З того світу не пускати до Неба нікого.
Про цю постанову нічого не знаючи,
Велика монархія в браму стукала.
Негайно озвався сторож. «Хто там?» — запитали,
А що тільки одна була — пані не впізнали.
Вдруге: «Якого стану ви?» — питали.
Відповіла: «Королівського». Віри не йняли,
Бо при ній не бачили королівського блиску
Шат, ні двору, ні жодної пишноти.
Засоромивши її явно, сказали,
Що ніколи пані королеви не бачили,
Особливо польської, бо та вже давно тут царює
І з Царем-Богом нашим сьогодні бенкетує.
Розгнівана такою відповіддю королева
Каже: «Скоро довідаєтеся, панове сусіди,
Хто я така! Я готова до бою!
Вмить мене тут побачите у французькій одежі!»
Побігла швидко під Монтви* на бойовище,
Де побитих були ще свіжі могили.
Закричала голосом сильним: «Ей, лицарі
Мої, встаньте щонайшвидше, і ви, офіцери!
Адже ви на цьому полі життя своє поклали
За гідність нашу, щоб ми жили.
Тепер нам кривду чинять, не хочуть нас до Неба
Пускати по смерті нашій, куди нам потреба
За добрі справи наші, усім гуртом з вами,
Бо ми Польщу знищили своїми змовами,
До Франції вивезли скарби, срібло, золото,
Але ради вас пошлемо підскарбія по це;
Якщо з нами вдруге відважно станете —

**№ 14. Projekt po abdykaciey koronie
króla Jana Kazimierza⁵⁰**

D. O. M.

Lector, lege, non luge.

Нос apostrophe, non catastrophe

Mirare, non moerere,

Serenissimi Joannis Casimiri Regis Poloniae,

Все це і ще більше від нас одержите.
(Вітайте мене і радійте разом зі мною,
Бо сьогодні світлий трон одержимо» (латин.). — Упоряд.).
Все це офіцери уважно слухали
І, (на гріхом зіпсовану святість (латин.). — Упоряд.) зважаючи,
Довбишам швидко в бубни вдарити сказали,
А самі водночас до спорядження взялися.
Одні лише з половиною голови, без руки, без ноги,
Однак по-французькому люті вояки.
Другі, як капуста, посічені на шматки,
Прибралися в фавори, коней — у збрую,
На свої голови лаврові вінки повкладали,
Щоби звитяжцями небу показатися.
Королеву свою оточили колом,
Ведучи з тріумфом до Неба весело,
В литаври великі б'ючи, на трубах голосних граючи,
Про приїзд свій здалека повідомляючи.
Почула цей галас у Небі сторожа, що брами стерегла,
Вмить з тими новинами до Господа прибігла.
Каже: «Царю Небесний, несемо новину:
Розмовляли ми біля брами нині з польською королевою,
Яка називала себе принаймні для того,
Щоб сидіти могла біля столу Твого.
Однак королівських шат не мала на собі, —
Важко з Тобою на бенкеті бути такій особі.
Лише тепер прибралася, по-королівському їде
З почтом багатим, війська з собою веде».
Почувши це, Господь усміхнувся на цю звістку
І таку своїй сторожі дав декларацію:
«Скажіть від нас гостям, що їх не знаємо,
Лише всі їхні діла описані маємо
В реєстрі, який нам із Польщі принесли,
З чиєї вини наші святині сплюндровано,
Багато кривд убогим людям завдано,

Magni Ducis Lithuaniae, Russiae, etc.
Successum, non decessum.

Qui

Ex sarenissima invictissimaque Gustaviana familia ortus,
Serenissimae invictissimaeque Jagellonicae familiae
Occasum tulit,
Et multa pertulit:

Багато ексцесів жорстоких учинено.
Кров, невинно пролита, від нас помсти прагне,
Справедливість пильними очима поглядає,
Показуючи нам пальцем на все те, що сталося,
Коли серце королеви французьким зосталося,
А нічого в ньому не було. З серцем до нас треба
Кожному, хто хоче швидко прийти до неба.
Отож вечері в нас такі не скуштують,
Нехай назад швидко, звідки прийшли, мандрують.
Уміли світом, Річчю Посполитою правити,
Тому не гідні тепер, хіба що в пекло їх вкинути.
Але хай ласку Нашу й милосердя знають,
Нехай їм на прощання ангели заграють.
А ви про себе, глядіть, не тривожтеся
І справді брами гостям широко відчиніть,
Щоб вони здалеку до Неба поглянули,
Тих, що вечеряють з нами за столом, побачили».

З великою помпою французи, біля брами стоячи,
Чекали, догори вуса собі підкручуючи,
Волаючи: «Месьє, месьє, (відчиніть нам!
Ось королеву вашу приводимо вам,
Яка трапезу Господню бажає скуштувати з вами
І велично сама сидіти праворуч» (*латин.*). — *Упоряд.*).
Але як тільки від сторожі відповідь отримали,
Швиденько додолу голови вусаті повісили.
Ангели тоді вийшли, втішаючи їх, грали
І від неба на сто миль геть проводжали.
Те чудо в варшавському замку сторожа нічна бачила,
Що Царя-Бога стерегла, у Великий четвер (*польськ.*). —

Упоряд.

⁵⁰ Оссол. рукоп., 66, к. 68, варіант рукоп. 245. — [Іван Франко].

№ 14. Проект зречення від корони короля Яна-Казимира
(*польськ.*). — *Упоряд.*

In Gallia carcerem,
 Inter Jesuitas languorem,
 In cardinalatu odium.
 Dein Rex Poloniae creatus.
 Quem amor erga suos principes populi poloni,
 Patris fratrisque merita coronarunt,
 Fratris uxorem duxit
 Et bella cruenta
 Cum cosacis ante inchoata
 Quoties conficit, toties excitat,
 Moschum quoties infestat, toties irritat.
 Unde Russiae non postremas provincias
 Si non amisit, certe non possidet.
 A Carolo Gustavo rege Suecorum expulsus
 Mox a civibus Polonis generosa nobilissimaque pectora
 Gerentibus
 Iterum gloriose introductus
 Expulsis ab iisdem Suecorum copiis
 Hungarorumque⁵¹ profligatis cohortibus,
 Cosacis domitis, Moscho depresso in patriam intravit.
 Dum
 Robur regnorum, nimirum argenteam in auream
 Transmutat monetam,
 In confoederatum exercitum e sanguine polono ortum
 Tartaros advocat,
 Civem bene meritum⁵² sibi et patriae
 Lubomirscium injusto iudicio e patria expellit.
 In generosos cives⁵³ libertatem vindicantes
 Civile excitando bellum armis consurgit
 Et ipse debellatur.
 Scythis Russiam depopulare permisit,
 Galliae faciendo
 Et cum quae arte et Marte impotens
 Impressa perficere nequit,
 Regno abdicat

⁵¹ Вар[іант] Vagatorumque. — [Іван Франко].

⁵² Вар[іант] meritissimum. — [Іван Франко].

⁵³ Вар[іант] exteros fines. — [Іван Франко].

Die 16 Septembris anno 1668, Varsaviae.
Recede, lector, pacem praecare.
Civiliter mortuus⁵⁴.

⁵⁴ Г[осподу] В[семогутньому] Н[айбільшому]
Читачу, читай, не причитай;
Це зречення, а не лихо,
Дивуйся — не тужи
Через відхід, не кончину
Найяснішого Яна-Казимира, польського короля,
Великого князя Литви, Русі і т. д.,
Який
Походив із найяснішого й непереможного роду Гус-
тавіанського*
І до занепаду найяснішого й непереможного роду
Ягеллонського призвів*.
Багато він натерпівся:
У Франції — в'язницю,
Серед єзуїтів — нудьгу,
Між кардиналами — ненависть.
Потім був обраний королем польським —
Його увінчали любов польського народу до своїх
керівників,
Заслуги батька й брата.
Братову пошлюбив удову
І війни криваві з козаками, колись розпочаті,
Стільки разів завершував, скільки й розв'язував.
Москві безліч разів погрожував, скільки ж її й
дратував.
Через це провінціями руськими не послідуцими,
Певно, не володіє, якщо вже не втратив їх цілком.
Розбитий Карлом-Густавом, королем шведським*,
Польськими громадянами, що шляхетні й
благородні серця мають,
Невдовзі знову був велично зведений.
Вигнавши шведські війська,
Розгромивши загони угорців,
Приборкавши козаків, розчавивши Москву,
На батьківщину повернувся.
Аж поки
Міць державну, срібну замінив монетою мідною.
У військо об'єднане, з крові польської зроджене,
Татарів закликав.
Громадянина Любомирського, вельми заслуженого

**№ 15. Злі віщування
в часі Хмельниччини** ⁵⁵

Azaście przed tym nie mieli przestrogi,
Że wisiał Pański bicz nad wami srogi?
Już Matkiewy Bożey obrazy się poca
Krwawie y krwawe lzy z oczu swych toczą.
Miecz na powietrzu błyska się ognisty⁵⁶,
Pała na niebie kometa siarczysty⁵⁷.
W koronacyą pokoy Kurza Noga
Gore, w północy budzi króla trwoga.
Słońca, miesiąca niezwykle zaćmienia,
Znaki na słońcu wiodą do zdumienia.
A cosz za znaki? Kto, co znaczą, zgadnie?
Kto na ich wykład prawdziwy napadnie?
Duch Twóy, o Boże, który gdzie chce wieie,
Może oznaymić dziwnych twych spraw dzieie.
Słońce przed zaściem ma krzyż wyrażony
Na nosie, miecz po pół serca wtopiony
Po lewey stronie, z ręki wypuszczone
Po prawey iabłko w czworo rozdzielone.
Te znaki gdy się nad słońce wybiły,

Перед ним і вітчизною,
Судом неправедним із батьківщини вигнав.
Супроти громадян шляхетних,
Що свободу боронять,
Зброю підняв і війну громадянську спричинив.
І сам зазнав поразки.
Скіфам Русь спустошити дозволив
Франції на догоду.
І коли не зміг із накоєним впоратися
Ані вмілістю, ані зброєю,
Зрікся влади
Дня 16 вересня року 1668 у Варшаві.
Іди, читачу, молись за мир.
Мертвий для суспільства (латин.). — Упоряд.

⁵⁵ Із поеми «Satyr Podgórski», Оссол. рукоп., 680. — [Іван Франко].

⁵⁶ На марг[інесі] дод[ано]: 1650. — [Іван Франко].

⁵⁷ На марг[інесі] дод[ано]: 1652, 19 десет. — [Іван Франко].

Wnet się w straszliwą miotłę odmieniły.
Jak słońce świata to państwo świecieło,
Ku zachodowi już się też skłonięło.
Krzyż, który bywał szczytem tej korony,
Zniżył się na nos od was znieważony.
Przerazi serce mieczem z waszą szkoda,
O nędzni, wewnętrzną trapiąc was niezgodą.
To jabłko, z ręki Boskiej wypuszczone,
Na czworo będzie nędznie rozdzielone,
Zaczynam z tych krajów brzydkich zbrodni śmiecie
Sprawiedliwości Bóg miotłą wymiecie⁵⁸.

⁵⁸ Невже перед тим ви не мали перестороги,
Що висів батіг Господній над вами лютий?
Вже образі Матері Божої взялися
Кров'ю і криваві сльози з очей своїх точать.
Меч у повітрі блискає вогнистий,
Світить на небі комета іскриста.
Під час коронації кімната Куряча Нога*
Світлом виблискує, опівночі короля будить тривога.
Сонця, Місяця незвичайні затемнення,
Знаки на сонці дивують.
Що ж це за знаки? Хто збагне, що вони означають?
Хто їх суть справжню зрозуміє?
Дух твій, о Боже, що все наповнює,
Може сповістити про дивні твої діла.
Сонце перед заходом має хрест виразний
На носі, меч, наполовину в серце застромлений
З лівого боку, а праворуч — яблуко,
З руки випущене, наче четверо розділене.
Ті знаки, коли понад сонце вибилися,
Вмить у страшну мітлу перемінилися.
Як сонце світові, ця держава світилася,
До заходу вже теж схилялася.
Хрест, що був щитом тієї корони,
Зробився носом, вами зневажений.
Проше серце мечем вам на шкоду,
О нужденні, внутрішньою вразить вас незгодою.
Те яблуко, з руки Божої пущене,
Наче четверо буде мізерно розділене,
Тоді з тих країв гидких злочинне сміття
Бог мітлою справедливості вимете (польськ.). — Упоряд.

№ 16. Na pogrom Ichmościów panów hetmanów pod Korsuniem r. 1648⁵⁹

Teraz, kiedybyś starożytney oney
Wieczney sromocie y nienagrodzoney
Mógł był zaśpiewać strapioney koronie,
Wstawszy z pod ziemie polskiey Amphionie,
Kiedy iey oraz wszytek kwiat przebrany
Z obiema zginął wielkimi hetmany,
Oraz y ziemie ukraiinne z polem
Żarliwym wszędy kurzą się popiołem!
Snadźby snadnieysza od nieprzyziaciela
Ponieść szwank taki, ale nie od Chmiela,
Śmieci wzgardzoney. Co naywięcey boli,
To, że iusz chłopskiey bliscyśmy niewoli.
Komu tak lekki postępek przyczytać?
Nie trzeba się tu Apolina pytać,
Na niebo próżno y nieszczęście złożyć:
Nie u stołu się było na nich srożyć,
Nie od starostów ukrzywdzonych szukać,
Nie po Zadnieprzu y Łuhach⁶⁰ ich szukać,
Skąd ięzyk tak zły! A co, o moy Boże,
Nagrodzić kiedy szkodę tę nam może!
Jusz że kiedy ten przedmur iest zniesiony,
Co straszyć może od biedney korony
Swawolę wszytką a grasującego
Pohańca, coraz odwracającego!
Jeszcze gdy skorzy w takie krwawe znoie
Jakoby razem tak ciężkim oboie:
W których pokojach y szczęście płużyło,
Jusz to o ziemie wszytko uderzyło.
Zeszły z pol wszytkie co nad Bugiem pługi,
Nie obeyrzał się aż za Wisłą drugi.
Matki nieszczęsne — te się nie ukryły,
Tuląc przy piersiach dziatki swe zawyły.
Lada cień straszy, lada co się ruszy,

⁵⁹ Оссол. рукоп., 493, к. 199—200. Пор. Michałowski, Księga pamiętnicza, стор. 473—476. — [Іван Франко].

⁶⁰ В рукоп[ису] Lukach. — [Іван Франко].

Nawet list z drzewa, gdy go wiatr ukruszy.
Panowie w zamkach się pozawierali
I ci, co nam tu te goście ziednali;
Drudzy w Chmieliku słysząc o poganiech
Gdzieś się tam na nich armuią w Glinianiech.
Przebóg, nisz się ta większa sieć uprzedzie,
To po harapie y po wszystkim będzie!
Ono iusz w Krymie oddawna hetmani,
Woiskowi wszyscy iako parowani,
Bydło nikczemne, a czego wstyd więcej:
Pięc set ich żenie naszych pięć tysięcy.
Szczęśliwi, ktorzy tam zaraz polegli,
Że się niezbytey hańby tey ustrzegli,
Anisz wróciwszy pieszo się do domu
Swey niewinności sprawuią się komu.
Czyli w tym iakie przedwieczne wyroki,
Czy grzech nasz sprawił y zbytek głęboki,
Kiedy buiając myślą nieba bliską
Ledwie iusz patrzym na tę ziemię niską!
Doma nie możem o swey mocy chodzić,
Przeciesz w karocy chcemy bitwę zwodzić.
Wszystkośmy złoto na nici pobrali,
Wszystkie zwierzęta z skór poodzierali.
Aż y w obozie, wszystkiey nędzy szkole,
Nie inszych wetów uyrzy kto na stole,
Tylko od cukrów y faryny złotey,
A cynamonem iusz śmierdzą namioty.
Czym żołnierzowi, gdy żołdu nie stało,
Chlebem wetuią a przeciesz mu mało.
Przy piwie, ludzkim krwawie pełni potem,
Jakosz mu się to ma nagrodzić złotem?
Nie w tych roskoszach ani w stroynym ciele
Polacy starzy dokazali wiele.
Król prócz za kopę win nie miał do stołu,
I to z podskar bim kiedy iadł pospołu.
Więc iako poszły na chude osoby
Teraz te pompy nasze y ozdoby!
Zdarto bławaty, a na żal im ciężki
Pilśniowe proste dano im siermiężki.
A tak cokolwiek y inne przyczyny

Daliśmy sami do takiej ruiny,
Że nas Bóg zniżył, a tym śmieciom brzytkim
Na pośmiewisko dał przed światem wszystkim.
Hey, w tak szerokiej y pięknej koronie
Wzdy się dziś który obierz Scypionie!
Zdarz że to młodzi, co na imię twoie
Przysiąże zaraz y poydzie na boie.
Z tym co on gronem gdy podobna fala
Przypadła na Rzym, spadł na Annibala
I kiedy wszystkich iusz strach opanował,
On odbieżany oyczyzny ratował.
Zdrad swych uszedłszy iako Pollus drugi
On, Wiszniewiecki przez okrąg tak długi
Z Zadnieprza idzie y rozwiaa znaki, —
Nie długo radzi, gdy w potrzebie takiej.
Do niegosz, komu nie ciężą rękawy,
Jako dziś wodza Polski wszystkiej sławy!
On, zdarzy niebo, chłopstwo to ukróci
I pierwsze imię oyczyznie swey wróci. Amen⁶¹.

⁶¹ № 16. На погром вельмишановних панів гетьманів під Корсунем 1648 р.*
Тепер, коли б ти про давню ту
Вічну й незмиту ганьбу
Міг заспівати зажуреній Короні,
Вставши з-під землі польської, Амфіоне*,
Коли її весь цвіт добірний
Пропав з двома великими гетьманами*,
А також землі, які межують з полем
Палким і скрізь куряться попелом!
Мабуть, легше від ворога
Зазнати шкоди такої, ніж від Хмеля,
Сміття зневаженого. Найбільше болить,
Що вже ми близько до хлопської неволі.
Кому таку легку поступку приписати?
Не треба тут і Аполлона* питати,
На небо марно нещастя складати:
Не варто було на них лютувати,
Не зі старостами покривджених шукати,
Не за Дніпром і в Лузі їх вишукувати,
Де язик такий злий! А що, мій Боже,
Відплатити збитки ті нам зможе!

№ 17. Na uciekaiących z pod Pilawiec⁶²

Wesoło graycie, kozackie fuiary,
Rozpłoszyłyście bo polskie boiary
Nie wstępniem boiem, nie żadną dzielnością,
Dziesiątkiem kotów y ich ogromnością.

Коли вже той оплот знищений,
Що відлякувати міг від бідної Корони
Сваволю всяку й того, хто грабує,
Поганця, щораз гидкішого!
Хто колись був швидкий до кривавої праці,
Такої важкої для кожного,
У покоях того й щастя сміялося, —
Нині все це об землю розбилося.
Пішов з поля кожен, хто над Бугом сів,
Оглянувся аж за Віслою інший.
Матері нещасні — ті не сховалися,
Тулячи до грудей діток заплаканих.
Кожна тінь лякає, всього страшно,
Навіть листка з дерева, що його вітер скине.
Панове в замках забезпечилися
І ті, що нам таких гостей запросили;
Другі в Хмільнику*, почувши про поган,
Десь там на них шикуються в Глинянах*.
Пробі, доки та більша сіть випрядеться,
Не буде ні гарапника, ні зовсім нічого.
Он уже в Криму віддавна гетьмани,
Військові всі, наче паровані,
Бидло нікчемне, а найбільший сором,
Що їх п'ятсот жене наших п'ять тисяч.
Щасливі ті, що там загинули,
Бо від великої ганьби врятувалися,
А не як той, хто повернувся пішо додому
І доводить комусь свою невинність.
Чи в цьому якісь предковичні присуди,
Чи гріх наш діє і розкіш велика,
Коли, витаючи в думках від неба близько,
Ледь зауважуємо ту землю низьку!
Вдома не можемо власними ногами ходити,
В кареті хочемо битву провадити.
Усе золото ми на нитки начепили,
З усіх звірів шкури полупили.
Навіть в обозі, школі всяких нестатків,

Ktorem Chmielnicki przyprawił pęcherze,
Aby wystraszył z obozu żołnierze.
Kopę zaiaków Krzywonos do tego,
I szturm przypuścił z taboru swojego.
Tak wielka siła na nasze hetmany —

Не інші страви на столах побачимо,
Лише солодощі й цукор золотий —
Цинамоном вже смердять намети.
Чи жовнірові, коли платні не стало,
Хлібом заплатиш? Адже йому мало.
При пиві, повному людського кривавого поту,
Хочеш йому відплатити золотом?
Не в таких розкошах і не в ошатному тілі
Поляки старші довели багато.
Король більш ніж за копу вин не мав до столу,
Та й то, коли з підскарбієм їв разом.
Поглянь, як пішли на бідних людей
Тепер ті наші помпи й оздоби!
Здерто шовки, а на жаль їм тяжкий
Повстяні прості дано їм серм'яжки.
Й інші деякі причини
Дали ми самі до такої руїни,
Що нас Бог понизив, а тому сміттю гидкому
На посміховисько дав перед цілим світом.
Гей, у такій широкій і гарній Короні
Здіймися нині хтось, поглянь, Сципіоне*!
Вчини, щоб молодь на ім'я твоє
Присягнула зараз і пішла в бій.
Адже він гроном, коли схожа хвиля
Впала на Рим, напав на Ганнібала,
І коли вже всіх страх опанував,
Він, забутий, вітчизну рятував.
Зрад своїх уникнувши, як полюс другий,
Він, Вишневецький, по довгому колу
Із Задніпров'я йде і подає знаки —
Не довго радиться, коли є скрута.
До нього ж усі, кому не важкі рукави,
Бо це провідник усієї польської слави!
Він, дасть небо, те хлопство вгамує
І колишнє ім'я своїй вітчизні поверне. Амінь (польськ.). —

Упоряд.

⁶² Оссол. рукоп., 231, к. 217—219. — [Іван Франко].

Koci, zaiące biorą wszystkie pany,
Tak commissarze, iako pułkownicy
I nayprzednieysze usarskie setniki.
Pierwszy Dominik, przy którym buława
Koronna była, a z niego zła sprawa
Wprzod się poczęła, bo z commissarzami
Naypierwey uciekł podszyty tchorzami.
Ostrorog drugi, a trzeci chorąży
Prędko umyka, tusz za nimi dąży.
Nikt się nie oparł, bo radni panowie
Mądrze uciekli, nocni puhaczowie.
Pierwszy commissarz brzeski wojewoda⁶³,
Statury dosyć y ogromna broda;
Geniusz iego rejestra rachować,
Szlachtę odrwiwać a wioski kupować.
I Wiśniewiecki cne xiążę Jeremi,
Drugi commissarz poszedł za druhemi,
Oparł się iednak sam ieden we Lwowie,
Wielką sromotę rozbieraiąc w głowie.
Podolski, kiiowski wojewodowie —
I tym się zmięsział dobry rozum w głowie.
Nie wspomnę pana tu sędomirskiego,
Ten się bił mężnie z ludem Chmielnickiego,
Nie miał posiłku y pogubił swoje,
Sam ledwie uszedł y to aż zdiał zbroię.
Rożański, warszawski y czerski starostowie
Scieraiąc się z Chmielnickim byli przy tym łowie.
Karchowski Wielgopolak y ten sobie mężnie
Poczywał z kozakami, skoczywszy odważnie;
Tam zginał nacieraiąc na białą piechotę,
Biiąc, siekąc kozakow y krymską hołotę.
Witowski y Tarnowski, zacni Łęczycanie
Scinali tesz kozaki w ich kozackiey branie.
Nacierał y Jurkowski iako dobry żołnierz,
Trzepał dobrze paluszkim w Krzywonosą kołnierz.
Pomogli Sieradzanie tak dobrej roboty
Nad nieszczęsny ordinans z swey własney ochoty.

⁶³ На боці дописано: Szczawiński. — [Іван Франко].

A starosta krakowski wtenczas się gotował
Perorować w Warszawie y mowę formował,
Mądrą mowę z Seneki, także z Pliniusza,
Bo czytał Kallimacha y [też] Justinusa,
Chcąc pięknie w Proszkowicach prawić przed kurwami
I mądrą oracją mieć z syllogizmami.
Bo to pan bardzo mądry, pełen polityki,
Umie swoje factie y różny praktyki
I prywatę tesz swoją w niezłej ma pamięci
Sub specie publica, aby swoich rzeczy
Udał glansownie zwykłą swoją rhetoryką,
W niwecz obraca stany, kieruie publiką.
Był tesz tam commissarzem y rodzony iego
Pan starosta sądecki⁶⁴, nowożen do tego,
Gach raczey a nie żołnierz, zażywa bielidła,
Kamphor, piżma, perfumów, także rumienidła.
Lepiey było, niebożę, zostawać w Łęczycy
Głaszcząc swoją dameczkę po czarney spodnicy!
Rogoziński, Koniński także starostowie
Byli commissarzami, pyszni rarozzkowie.
W łańcuchy y manele konie postroili,
Czego tam do kozakow sromotnie pozbyli.
Postroili się pięknie w tygrysy, lamparty,
Wszystko to cni kozacy obrócili w żarty.
Wieluński y sokalski także starostowie
Byli commissarzami obay Dinoffowie.
Melancholik wieluński, verus Israelita,
Intrycator sokalski, chytry Liwonita.
Inszych zaś commissarzów — było ich tak wiele,
Że około trzydziestu, mogę mówić śmieie —
Zgromadzili swe woysko iako pod Jampolem,
Prędko chcąc bydź pod samym Constantynopolem.
Pod Pilawce stanęli wszyscy obozami,
Bez szancow y okopow, ani tesz wałami
Nic się nie taborzywszy, y owszem, na czele
Sto y kilka dział mając, przy ktorych tak wiele
Animuszu, z którym się rozprościerali,

⁶⁴ На марг[інесі] дописано: Konstanty Lubomirski. — [Іван Франко].

Не іак в оbozie, лeч іак в гieдзіe пoчынaлі:
Hałas, кpыкы, залoты, збытнe пiатыкы,
Invidie, рaнcoры y рoзнe пpактыкы.
Do рады нe пущaлi старoгo жoлнepзa,
Kтoрыбы нe wyлoжыл з soboлi koлнepзa.
Przyszło potym do tego, że directorowie
Wszyscy pouciekali, iak nocni puhaczowie;
Armаты y namiotów, rynsztunku рoзнeгo,
Wozów, карoс, rydwanów, zгола oд wszыtkieгo
Sprośnie pouciekali. Rusin z Tatarzynem
Dzielą się na maydanie z zdraycą Wołoszynem.
Nie szabla to kozacka, ale grzechy nasze
Tak ciebie rozpłoszyły, o mizerny Lasze!
Obacz się, szlachto polska, patrz na wszыtkie pany,
Jako uciec chcą z Polski a zostać z Gdańszczany⁶⁵.

⁶⁵ № 17. Втеклим з-під Пилявець
Весело грайте, козацькі сопілки,
Бо розполохали польських боярів
Ні першим боєм, ні жодною відвагою —
Десятком котів і їх великістю,
Що їм Хмельницький поробив пухирів,
Щоб злякати в обозі жовнірів.
Копу зайців Кривоніс* додав до того
І в штурм пішов з табору свого.
Така велика сила на наших гетьманів —
Коти, зайці беруть усіх панів,
І комісарів, і полковників,
І найдобірніших гусарських сотників.
Перший Домінік*, при котрому булава
Коронна була: від нього зла справа
Почалася, бо з комісарами
Найперший утік, підбитий тхорами.
Остророг* другий, а третій хорунжий
Швидко тікає*, за ними встигає.
Ніхто не опирався, бо радні панове
Мудрі втекли, нічні пугачі.
Перший комісар — брестський воєвода*,
Статура міцна і довга борода;
Геній його — реєстри рахувати,
Шляхту висміювати і села купувати.
І Вишневецький, шановний князь Ярема,

№ 18. Пилявецька втека

Из поеми «Coś nowego pisanego,
roku tysiąc sześćsetnego
pięćdziesiątego wtórego»⁶⁶

Woynę głośzą rytmy moje,
W której szable ani zbroie
Ledwie co potrzeba było.

Другий комісар, пішов за іншими,
Оперся, однак, сам-один у Львові,
Велику ганьбу розбираючи в голові.
Подільський, київський воєводи* —
І тим поменшало доброго розуму в голові.
Не згадую тут пана сандомирського* —
Той мужньо бився з людом Хмельницького,
Не мав підмоги і погубив своїх,
Сам ледь утік, та й то — як зняв зброю.
Рожанський, варшавський і черський старости,
Стинаючись з Хмельницьким, були при тому улові.
Карховський Великополяк*, і той собі мужньо
Починав із козаками, скочивши відважно;
Там загинув, напіраючи на білу піхоту,
Б'ючи, рубаючи козаків і кримську голоту.
Вітовський і Тарновський, поважні ленчицяни*,
Рубали теж козаків у борні.
Натискав і Юрковський як добрий жовнір,
Тріпав добре мізинцем Кривоносів комір.
Допомогли серадзяни* в такій добрій роботі
Більше, ніж нещасний ординарець з власної охоти.
А староста краківський* тоді готувався
Варнякати у Варшаві й промову укладав,
Мудру мову з Сенеки*, а також із Плінія*,
Бо читав Каллімаха* і Юстинія*,
Прагнучи гарно в Прошковичах* правити перед курвами
І мудру орацію мати з силогізмами.
Бо то пан дуже мудрий, повен політики,
Знає свої змови і різні інтриги,
І особисту свою користь має в добрій пам'яті
(З погляду народу (латин.). — Упоряд.), аби свої справи
Вирішив блискуче звичною своєю риторикою,
Нівечить стани, керує публікою.
Був там також комісаром і родич його,
Пан староста сондецький, молодоженець до того ж,

Wszytko się tam odprawilo
Bez strzelby, bez arkabuzów
Bez wzajemnych nawet guzów.

Джигун, а не жовнір, вживає білила,
Камфору, мускус, парфуми, а також рум'яна.
Краще було, небоже, залишатися в Ленчиці
І гладити свою дамочку по чорній спідниці.
Рогозинський, Конинський — також старости,
Були комісарами, гонорні злі духи,
В ланцюги і зброю коней запрягли —
Всього цього у козаків ганебно позбулися.
Одягнулися гарно в тигрів, леопардів —
Все це шановні козаки обернули в жарти.
Велюнський і сокальський старости також
Були комісарами, обидва Денгоффи*.
Меланхолік велюнський справжній ізраїльтянин,
Інтриган сокальський, хитрий ліфляндець.
Інші ж комісари — було їх так багато,
Близько тридцяти, можу сказати сміло —
Зібрали своє військо під Ямполем*,
Щоб швидко бути під самим Константиновом*.
Під Пилявцями стали всі обозами
Без шанців і окопів, ані валами
Зовсім не обгородившись, в голові
Сто і кілька справ маючи, до яких так багато
Виявляючи завзяття,
Заходилися не як в обозі, а як на торговищі:
Галас, крики, кокетливість, надмірні пиятики,
Заздрість, образи і різні справи.
До ради не пускали старого жовніра,
Який би не виложив сободем коміра.
Прийшло потім до того, що директори
Всі повтікали, як нічні пугачі;
Гармати й намети, спорядження різне,
Вози, карети, ридвани — зовсім без нічого
Безсоромно втекли. Русин з татариним
Діляться на майдані зі зрадником волошином.
Не шабля то козацька, а гріхи наші
Так тебе розполохали, о мізерний ляше!
Спам'ятайся, шляхто польська, дивись на всіх панів,
Що втекти хочуть з Польщі й залишитися з гданцями
(польськ.). — Упоряд.

⁶⁶ Оссол. рукоп., 648. — [Іван Франко].

Aleć powiem, gdy zaczynam,
Tego wprzód nie przepominam,
Jak się długo wybierali,
Nim stroiów podostawali,
Nim szyszaki zgotowano,
Które z srebra znać kowano.
Zgoła to wszystko staranie
Przez tak długie wybieranie
Było, aby szumno, stroynie
Popisać się na tey woynie.
Było pono takich wiele,
Że mniemali, że wesele
Albo więc wiazd do Krakowa
Będą odprawować. Owa
Nie tak gach na gody swoje
Sposobi się w różne stroie,
Jako ci mili rycerze
Krawce, afciarze, szmuklerze
I złotniki zatrudnieli.
A gdy się tak wystroili,
To sobie wzajem mówili:
«Jak się tylko pokażemy
To kozaków ustraszemy».
Ba, podobno przychęcicie
I na dostatki zwabicie.

Tu ściąganie iście leniwe opiszę pełne wszelakiey swewoli et licentiae, kiedy wolno było to tam to sam krążyć, vagari, praedari, rapere, plondrować, zgoła (a to słowem podczas znalezionym) rabować. Potym opiszę, iako skupiwszy się pod Gliniany szli obozem — ty Boże wiesz, iako z porządkiem — i z hukiem, całe nocy, gdy dla złych y niezgotowanych przepraw wozy, których było więcej niż dwadzieścia dwie ście, nie mogły wcześniej przechodzić, tak dalece, że by ich mógł wszędzie bić, wszędzie znosić. Opiszę y rady commissarzów, których było więcej niż dwadzieścia, a ledwie który z nich wojnę służył. Pułkownikami się poczynili galeati lepores, którzy nieprzyjaciela nie widzieli. Służyło im owo, co owo ktoś napisał: In veste aliquid mutant et in sermone et acie milites. Owo znać było w nich longae pacis mala. Duma

Wszytko się tam odprawilo
Bez strzelby, bez arkabuzów
Bez wzajemnych nawet guzów.

Джигун, а не жовнір, вживає білила,
Камфору, мускус, парфуми, а також рум'яна.
Краще було, небоже, залишатися в Ленчиці
І гладити свою дамочку по чорній спідниці.
Рогозинський, Конинський — також старости,
Були комісарами, гонорні злі духи,
В ланцюги і зброю коней запрягли —
Всього цього у козаків ганебно позбулися.
Одягнулися гарно в тигрів, леопардів —
Все це шановні козаки обернули в жарти.
Велюнський і сокальський старости також
Були комісарами, обидва Денгоффи*.
Меланхолік велюнський справжній ізраїльтянин,
Інтриган сокальський, хитрий ліфляндець.
Інші ж комісари — було їх так багато,
Близько тридцяти, можу сказати сміло —
Зібрали своє військо під Ямполем*,
Щоб швидко бути під самим Константиновом*.
Під Пилявцями стали всі обозами
Без шанців і окопів, ані валами
Зовсім не обгородившись, в голові
Сто і кілька справ маючи, до яких так багато
Виявляючи завзяття,
Заходилися не як в обозі, а як на торговищі:
Галас, крики, кокетливість, надмірні пиятики,
Заздрість, образи і різні справи.
До ради не пускали старого жовніра,
Який би не виложив сободем коміра.
Прийшло потім до того, що директори
Всі повтікали, як нічні пугачі;
Гармати й намети, спорядження різне,
Вози, карети, ридвани — зовсім без нічого
Безсоромно втекли. Русин з татариним
Діляться на майдані зі зрадником волошином.
Не шабля то козацька, а гріхи наші
Так тебе розполохали, о мізерний ляше!
Спам'ятайся, шляхто польська, дивись на всіх панів,
Що втекти хочуть з Польщі й залишитися з гданцями
(польськ.). — Упоряд.

⁶⁶ Оссол. рукоп., 648. — [Іван Франко].

Których liczbę ieden powie
Kiedy namniey sto tysięcy,
A drugi łże ieszcze więcey.
Trwoga rośnie, wtym hetmani,
Widząc, że ich każdy gani,
«Zwołać — rzeką — nie zawadzi
Commissarzów, niechay radzi
Kto lepiej nad nas rozumie,
Albo raczey tylko umie
Discurować! Obaczemy
Wnet, co w tym razie umiemy».
Którą radę gdy zaczęli,
Wszyscy obóz naganieli
I w tym zgodne zdanie dali,
By żołnierze uciekali.
Bo, lub słowem pokrywali
I «odwodem» nazywali,
Jednak właśnie w samey rzeczy
Wszech była myśl o ucieczy.
Mówią: «Pod Constantynowem
Obozem staniemy nowem,
I tam dopiero uznamy,
Co wzdy daley czynić mamy».

*

Lec iak się z mieysca ruszyli,
Zaraz się mieszać poczęli.
A tak uznawszy to iawnie,
Że uchodzić trudno sprawnie,
Konie iuczyć poczynali,
A szepcąc na się patrzali.
Teschno paniąt narzekaia,
Myśl iuż wszyscy w drodze maia:
Radby drugi mknął nieznacznie,
Tylko czeka, że kto zacznie.
Aleć długo się widziało
Czekać wszytkich, gdyż zmierzchało.
Moy w drodze! Tu mi rzeką:
«Mianuy, dziecię, bo ucieką

Prędzey, potym tę sromotę
Nie wezmą za złą robotę».
Lubo bym chciał, trudno wiedzieć,
A wiedząc trudno powiedzieć.
Prawdę królowi mówimy,
Sobie tylko przebaczymy.
Więc każdy plotł y powiadał,
Jeden: «Gdy zmrok twardy padał,
Jam dopiero». Drugi zaś
Mówi: «A ia w owym czasie,
Gdy iusz wodzowie pierchnęli
I wszyscy się rozwinęli».
Trzeci prawi: «Jusz świtało»,
Czwarty: «Jusz się rozedniało».

*

Petrykowski, cny Mazurze,
Przy twej sławnej cynozurze
Albo raczej gwiazdzie ciemnej
Zrodzony, ty potajemnej
Rzeczy nie chcey cierpieć daley,
Pozwiy tych, co uciekali!
Milczysz? Znać, że cię to boli,
Tylko panom twoim gwoli.

Wracając się do zaczętej
Powieści, kiedy z panięty
Pierzchnęło ludzi nie mało,
Drugim się czekać nie chciało.
Twardym mrokiem się skupili,
Trzey wodzowie gdzie tesz byli,
Pułkownicy, commissarze,
Więc co przednieysi usarze,
Ba, y panowie, co chcieli
Dowodzić, wtenczas zekpieli.
Z tąd stanęła prędko rada,
A zaprawdę, że nielada.
Mówi jeden, że «Zginiemy,
Gdzie woyska nie uwiedziemy.

A tak y dnia nie czekaymy,
Kommuniem uciekaymy!»
Milczą drudzy, a milczenie
Jest im zgodne zezwolenie.
Nic nie dbaią na sromotę,
Tylko ieden, że «Piechotę —
Powiedział — pewnie zgubiemy
I armatę utraciemy».
Ale drugi, co votować
Lepiej umiał, niż wojować,
Odpowiedział: «Mnieysza strata
Oczyźnie wszytka armata
I zguba woyska pieszego,
Niż krwie stanu szlacheckiego».
To tak Radzieiowski radził,
O co się zaś potym wadził,
I brodę targał iednemu,
A zaś powiedział drugiemu,
Że to iest adulterina
Powieść. Lec przecie przyczyna
Nie ztąd, bo nie trzeba było
Zgadzać się na tak złe dzieło.
I długi głos tylo mocy
Nie miał mieć, bo woysko w nocy
Z iego rady uciekało,
Znać, że się tak wszytkim zdało.
A także nasz pan Baybuza
Lękaiąc się y sam guza
Prowadzić ich obiecuie
I przed wszytkimi przodkuie.
Wszytkim hałas daie puchu
Właśnie tak, iako gdy: hu-hu!
Zwykle na wilki wołaią,
Gdy przede psy uciekaią.
Za nowym regimentarze
Wodzem, z nimi commissarze
Jadą spieszno y panowie,
Waleczni bohaterowie.
Jedzie rycerstwo co żywo,

Niemcy, dragani — nie dziwo,
Gonią wodzów, pułkowników,
Rothmistrzów y poruczników.
Uchodząc siłę szeptali
Do siebie, bowiem mniemali,
Że za nami Tatarowie.
Jak się kto głosem ozowie,
Trwoga, boiaźń y strach srogi
Przyprawia skrzydła do nogi.
Kto by krzyknął: hała, hała!
Dusza by go odbieżała.

Nie cięży brzuch ani sadło,
Choć się cały dzień nie iadło,
Ani spało przez dwie nocy,
Dosyc iesel, dosyc mocy.
I ten zasie panicz chudy,
Żenie, tak osędniał udy,
Pędzi skoczno albo leci.
A za niemi kłosąc trzeci
Mówi: «Ręka nas dotknęła
Pańska y rozum odieęła» —
Jak to więc zawsze mówiemy,
Kiedy co sami pokpiemy.
Więc za nimi tymże torem
Oraz z induperatorem
Icarus za factorem
Leci w kompaniey z onym,
Jako wiecie wszyscy, panem,
Co się gniewał, że hetmanem
Nie był. «Jam — przy — nie uciekał».
Ey, nie, tylkoś nie umykał
Spieszno! Ba, zgoła żadnego
Nie było tak odważnego.
Więc na zły rząd narzekali
Cisz, co wspólnie uciekali.
Stanać było samym, ani
Uchodzić, chociaż hetmani
Uciekali, lecz chamować
Woysko y regimentować!

Aleć woleli do Lwowa
Raczej niż do Constantinowa.
A tam prędko poiachawszy
I do koła się zwoławszy
Poczęli różnie wotować,
Jako oyczyznę ratować.
«Bo wszyscy (mówią) zginiemy,
Jeśli się nie zaciągniemy.
Ale trudno bez pieniędzy,
Kiedy żołnierz w takiej nędzy,
Zaczym trzeba gotowego
Żołdu dla woyska nowego».
To gdy rzekli — o mój Panie!
W iakim tam strachu Ormianie,
Xięża, mieszczanie z kupcami!
«Co się będzie działo z nami?»
Grabianka lub przestrzeżony
Przecie został pograbiony.
Szturm do sklepów uradzili
I tę odwagę zlecili
Łomzie cnemu. Więc potężnie
Uderzył y dobył mężnie
Kilka zamków y zdobyczy
Dostał, którą zaraz liczy
Między pany. Narzekali
Ci, którym wszytko pobrali,
Lec ich pewnie upewniaią,
Że wkrótce odebrać maią.
Tak tedy na zaciąg quidem
Wzięli ad publicam fidem,
Lec się in rem obróciło
Privatam, bowiem nie było
O czym iechać do Warszawy,
Gdzie pilne wabiły sprawy.
A co sobie gwałtem wzięli,
Myśmy wszytko popłacieli.
Instygator mowi: «A tus
(Mazurowi), peculatus!»
A ciebie wieża w Lublinie,
Upewniam, wkrótce nie minie.

A. To masz moje tragmentum woyny Pilawieckiey.
Powiedz że, czyli każesz dokończyć?

B. Nie tylko
Radzę, ale y proszę, mój kochany bracie:
Dokończ, a dokończywszy poday między ludzi.
Niech się przynajmniey wstydzą, co nam wstyd y hańbę
W oczach wszytkiego świata bezecznie sprawili,
A podobno tymczasem wiecznie Ruś zgubili.
Bo ztąd początek złego, ztąd upadły siły
Wszytkie oraz, które w nas do ratunku były
Oyczyzny. Smiele rzekę, że skrzydła rozpięte
Orła polskiego iednym nieszczęściem obcięte.
Ztąd nieprzyiaciel serce wziął, myśmy stracili,
A Tatarów na włosy tym samym zwabili⁶⁷.

⁶⁷ Із поеми «Дещо нове, написане року тисяча шістсот п'ятдесят другого»

Війну голосять мої ритми,
В якій ні в шаблі, ні в зброї
Майже не було потреби.
Всі туди вирушили
Без гвинтівок, аркебузів,
Без взаємних навіть гуль.

Але скажу, якщо починаю:
Того зовсім не пам'ятаю,
Як довго вибиралися,
Поки убори підіставали,
Поки шишаки наготували,
Що їх зі срібла, либонь, кували.
Проте ці всі старання
І такі довгі вибирання
Були, щоб шумно, пишно
Похизуватися на тій війні.
Було багато таких,
Які думали, що весілля
Або в'їзд до Кракова
Будуть відбувати. Гай-гай,
Не так джигун на свої походеньки
Вдягається в різні убори,
Як ті милі лицарі
Кравцям, гаптувальникам, позументникам
І золотарям завдали роботи.

№ 19. *Żałosny lament na rozproszone woyska pod Piławcami 1648 die 12 7-bris*⁶⁸

We łzach oyczyzny umocniwszy pioro
Słucham, co powiesz helikońska córo.
Czyli ciężkiemu składaiąc żalowi
Dasz co napisać późnemu wiekowi.

А коли так повбиралися,
То казали один одному:
«Як тільки покажемося,
То козаків злякаємо».
Ба, хіба що заохотите
І на достатки принадлеите.

Тут опишу стягнення справді ліниве, повне всякого свавілля (і самочинності (*латин.*) — *Упоряд.*), коли можна було то там, то сям вештатися, (тинятися, грабувати, красти (*латин.*) — *Упоряд.*), плюндрувати, цілковито (а то словом доречно знайденим) грабувати. Потім опишу, як, зібравшись під Глинянами, йшли обозом — ти, Боже, знаєш, що з добрим, — і з шумом цілі ночі, коли через погані й непідготовлені переправи вози, яких було більше, ніж двадцять дві сотні, не могли раніше прибувати так далеко, що їх можна було всюди бити, всюди ламати. Опишу й ради комісарів, яких було понад двадцять, але мало який із них служив війні. Полковниками поробилися (увінчані шоломами красені (*латин.*) — *Упоряд.*), які ворога не бачили. Служило їм те, про що хтось написав: («В одежі що-небудь міняють, у розмовах і думках бійці» (*латин.*) — *Упоряд.*). Оце знати було в них (довгий поганий мир (*латин.*) — *Упоряд.*). Дума велика, серце мале, слів багато, сенсу мало. (Суперечка і заздрість (*латин.*) — *Упоряд.*), це б гарно можна було описати, (подекуди не без уїдли-вості (*латин.*) — *Упоряд.*), бо далєбі цього треба. Хай принаймні жарт скаже правду і виявить (нездатних до війни (*латин.*) — *Упоряд.*), в якій є собі навзаєм (поблажливими (*латин.*) — *Упоряд.*) і ледь шептати про це сміємо. Але я читаю, як за переправою наші пурхнули і як назавтра втекли.

Загукали: «Татари!» —
Аж мої панове, до ніг
Списи повикидавши
І ледь шаблі добувши,
Майже всі спини показали,
Зовсім гидко тікали.

Sarmacki orzeł przedtym niezwalczony
Oyczyste swoje gdziesz w dalekie strony
Gniazdo wyściela, a prożen nadzieie
Z orlęty w cudze wynosi się knieie.

Осінський* з того боку болота
Кричить: «Така то охота?
Вернися, бодай тебе забило,
Бо тебе певно настигне смерть!»
«Вогонь! — тут каже кнехтам. —
Хай гине той, хто втече!»
Але тим залякуванням нічого не вдієв.
Не один через став перепливає,
Ті через гать поспішають,
Інші болотяну воду п'ють,
А той зате краще пливе, —
Рідко який з шаблею гине.

Коли на це військо дивилося,
Геть зовсім ганьбилося.
Тхір цілком перелякав панів
Комісарів і гетьманів.
Вже вину склали на знаки
Ті, що за нами носили;
Вже й тихо йдуть уперед,
Один одного пильнуючи:
Однією думкою, але потай
Пильне око на іншого маючи.
Вночі ще звістка марного
Страху прийшла з Полонного*,
Що там справді татари,
Кількість яких один рахує
Мало не сто тисяч,
А другий бреше, що ще більше.
Тривога зростає, тут гетьмани,
Бачачи, що їх кожен ганить,
Кажуть: «Скликати не зашкодить
Комісарів, хай радить,
Хто краще від нас розуміє,
Або радше тільки вміє
Говорити! Побачимо
Вмить, що в такому разі вміємо».
Коли почали ту раду,
Всьому обозові винесли догану

Brzytką ucieczką co żywo uchodzi;
Pieni się Wisła od promów y łodzi;
Leda wiatr wionie na serca lęклиwe,
Obumieraia z strachu ledwo żywe.

І погодилися з думкою,
Що жовніри тікали.
Бо, хоч словом покривали
І «відступом» називали,
Однак власне в самій суті
У всіх була думка про втечу.
Кажуть: «Під Костянтиновом
Обозом станемо новим
І там щойно побачимо,
Що далі робитимемо».

*

Але коли з місця рушили,
Зараз мішатися почали.
Побачивши явно,
Що важко йти справно,
Коней в'ючити починали
І, шепчучи, на себе зважали.
Важко на панів нарікаючи,
Думками всі в дорозі були:
Лише б інший помчав трохи,
Тільки чекають, що хтось почне.
Але довго довелося
Чекати всіх, аж посутеніло.
Мої в дорозі! Тут мені кажуть:
«Пиши, дитино, бо втэчу
Спершу, а потім ганьбу
Не візьмуть за злу роботу».
Залюбки, та важко знати,
А знаючи, важко розповідати.
Правду королеві кажемо,
Собі тільки пробачаємо.
Адже кожен плів і розповідав.
Один: «Коли сутінь густа впала,
Я тоді». А другий знов
Каже: «А я того часу,
Коли вже провідники пурхнули
І всі розбіглися».

Polskie rycerstwo pomiotawszy broni
W rozsypkę idzie, choć go nikt nie goni,
Rzuca po drogach drzewca nieskruszone,
Rzuca y piki orężem nietknione.

Третій твердить: «Вже світало»,
Четвертий: «Вже розвиднювалося».

*

Петриковський, шановний мазуре,
Під твоїм славним сузір'ям
Чи, радше, під зіркою темною
Народжений, ти, потаємної
Мови не терплячи далі,
Поклич тих, що тікали!
Мовчиш? Видно, тобі це болить,
Тільки заради панів своїх мовчиш.

Повертаюся до початої
Розповіді, коли з-поміж панів
Пурхнуло людей чимало,
Іншим чекати не хотілося.
В густій темряві зібралися;
Три провідники тут теж були,
Полковники, комісари,
Щонайдобріші гусари,
Ба, і панове, що хотіли
Командувати, вмиль зібралися.
Так стала швидко рада,
І справді неабияка.
Каже один, що згинемо,
Коли війська не виведемо.
А так і дня не чекаймо,
Гуртом утікаймо!
Мовчать інші, а мовчання
Є знаком згоди.
Не зважають зовсім на ганьбу,
Лише один казав,
Що піхоту певно згубимо
І гармати втратимо.
Та інший, що говорити
Краще вмів, ніж воювати,
Відповів: «Менша втрата
Для вітчизни всяка гармата

Wstydzi się Wulkan daremny roboty:
Prożno w ognistej Etnie psował młoty
Z twardych bułatow na Piławskie boie
Odkowywaiąc szyszaki y zbroie.

І згуба пішого війська,
Ніж кров шляхетського стану».
Це так Радзейовський* радив,
Через що потім сварився
І за бороду сіпав одного,
А другому казав,
Що то про адюльтер
Розповідь. Та прецінь причина
Не там, бо не слід було
Погоджуватися на таку кепську справу.
І довгий голос стільки сили
Не мав, бо військо вночі
З його ради втікало,
Видно, що так усім здалося.
І також наш пан Байбуза,
Лякаючись і сам пня,
Вести їх обіцяє
І йде перед усіма.
Усім галас додає духу,
Саме так, як коли «гу-гу!»
Звично на вовків волають,
Коли ті перед псами тікають.
За новим регіментів
Провідником, з ними комісари
Їдуть спішно і панове,
Сміливі герої.
Їде лицарство щонайшвидше,
Німці, драгуни — не диво,
Підганяють командирів, полковників,
Ротмістрів і поручників.
Набираючи духу, шептали
Собі, буцім думали,
Що за нами татари.
Як хто озветься голосно,
Тривога, боязнь, страх великий
Приправляють крила до ніг.
Якби хтось крикнув: «гала, гала!» —
Душа б його покинула.

Wstydzi się sława, chociaż polskie dzieła
Przedtym wszystkiemu światu ogłosiła;
Uciekającym drogę zastępuje,
A tym żalosna słowem ich strofuie:

Не прагне черево сала,
Хоч цілий день не їли,
Ані дві ночі не спали —
Досить сил, досить міці.
І он панич худий
Женеться, хоч і намучив члени,
Мчить весело або й летить.
А за ним, колишучись, інший
Каже: «Рука до нас доторкнулася
Господня і розум відняла», —
Як це завжди кажемо,
Коли щось недобре зробимо.
А за ними тим же шляхом,
Як Ікар разом з царем за майстром,
Летить у компанії з тим
Паном, що його всі знають,
Бо він гнівався, що гетьманом
Не був. «Я, — каже, — не тікав».
Ей, не тільки не тікав
Спішно! Ба, справді жодного
Не було такого відважного.
На погане командування нарікали
Й ті, що спільно тікали.
Стати було б самим, а не
Відходити, хоча гетьмани й
Тікали, — і стримувати б
Військо й вишиковувати!
Але ж хотіли до Львова
Більше, ніж до Костянтинова.
А там, швидко поїхавши
І в коло зібравшись,
Почали різне говорити,
Як вітчизну рятувати.
«Бо всі (казали) загинемо,
Якщо не завербуємося.
Та ж важко без грошей,
Коли жовнір у таких злиднях,
Отож треба готової

«To li wam waszy cnotliwi przodkowie
Męstwo podali, o zli potomkowie?
Te li wam sławę oni zostawili,
Któraście teraz tak marnie stracili?»

Платні для війська нового».
Коли це сказали — о мій Боже!
В якому там страху вірмени,
Князі, міщани з купцями!
«Що буде з нами?»
Граб'янка чи застережений —
Прецінь був пограбований.
Штурм крамниць нарадили
І ту відвагу доручили
Ломзі шановному. Враз потужно
Вдарив і здобув мужньо
Кілька замків і здобич
Дістав, яку зараз рахує
З панами. Нарікали
Ті, від котрих усе забрали,
Та їх певно запевняли,
Що скоро повернути мають.
Так тоді на набір (зі свого боку *(латин.)*. — *Упоряд.*)
Взяли (від народної довіри *(латин.)*. — *Упоряд.*),
Але (на них *(латин.)*. — *Упоряд.*) повернулося
(На себе *(латин.)*. — *Упоряд.*), ніби й не було
За що їхати до Варшави,
Куди пильні кликали справи.
А що собі силою взяли —
Ми все оплатили.
Підбурювач каже: «А ти
(Мазурові) — розтратник!»
А тебе вежа в Любліні,
Запевняю, скоро не мине.

- А. Ось тобі мої фрагменти війни Пилявецької.
Скажи, чи варто закінчити?
- Б. Не лише
Раджу, а й прошу, мій коханий брате:
Доверш, а, закінчивши, пусти поміж люди.
Хай принаймні соромляться, що нам сорому й ганьби
В очах усього світу безчесно завдали,
І, схоже тим часом, навіки Русь згубили.

Przez nich nabyty mężnym boiem chwały
Blade tureckie łuny się lękały,
A rycerz nagi, świadom polskiej broni
Dodawał ostrog (sic!) pierzchliwey koniowi.
Oni swym męstwem szerokie granice
Polskie rozwiedły odtąd, gdzie krynice
Swe bystre toczą Dunaiowe wody
Aż po Bałtyckie nieprzebyte brody.
Wy zas od cnoty ich się wyrodzili,
Wiele prowincyi wkrótce utracili.
Lecz y ostatka nie myślicie bronić,
Raczey pytaiąc, gdzie by się uchronić.
Dokąd że się wzdy boiaźliwi macie?
Czyli gdzie indziej oyczyzny szukacie?
Tey ieśli bronić, o nędzni, nie chcecie,
Inszey pod słońcem pewnie nie znajdziecie.
Sąsiedzi w koło, przyacioł nie wiele,
Zewsząd się zdrada y nienawiść sciele,
Czekaią tylko koždy swey pogody,
Zewsząd, gdzie poyrzysz, niechętnie narody.
Ztąd rozbratany Niemiec w oczy zmierza,
Z owąd niewierny nie strzyma przymierza
Moskwicin, Tatry nieprzebyte z boku,
A z tyłu w krwawym Mars brodzi potoku.
Ey czy nie lepi tey oyczyzny bronić
I onę swemi pierściami zasłonić,
Nizli pod iarzmem, pozbywszy wolności,
Wiecznie narzekać na swe niedbałości?
Czyli nie lepi, poki na swobodzie,
Obroną ręką, Sarmacki narodzie,
Zawziąwszy serca znowu na koń siadać,
A ostrą bronią w mężnym boiu władać?

Бо там початок зла, там упали сили
Всі, які в нас для порятунку вітчизни
Були. Сміло кажу, що крила розгорнуті
Орла польського одним нещастям обтяті.
Там ворог серце взяв, а ми його втратили,

А татарів на ясир тим принадили (польськ.). — Упоряд.
⁶⁸ Оссол. рукоп., 221, стор. 99—101. — [Іван Франко].

Nawracay prętkie, polski mężu, nogi,
A tak sromotney odrzekay się drogi!
Kto wie, że znowu przez odważne sprawy
Swey utraconey powetuiesz sławy.
Nie strzyma tego gruby Rusnak męstwa
I pierwszego cię nabawi zwycięstwa.
Chciey tylko z nieba żadaiać pomocy
Nieprzyacielskiey zastawić się mocy!»⁶⁹

⁶⁹ № 19. Жалібний плач над розбитими військами
під Пилявцями 12 вересня 1648 р.

У сльозах вітчизни вмочивши перо,
Слухаю, що скажеш, геліконська донько*.
Чи, здаючись на важкий жаль,
Дозволиш написати що-небудь пізнішому вікові?
Сарматський орел, перед тим нездоланий,
Рідне своє десь у далекій стороні
Гніздо звиває і з надією
З орлятами в чужі залітає гущавини.
Гидкою втечею все, що живе, рятується;
Пиниться Вісла від поромів і човнів;
Ледь вітер повіє на серця лякливі —
Завмирають зі страху, ледь живі.
Польське лицарство, покидавши зброю,
Врозтіч іде, хоч його ніхто не гонить,
Кидає по дорогах ратища незламні,
Кидає й списи, неторкнуті ворогом.
Соромиться Вулкан* даремної роботи:
Марно в огнистій Етні* псував молоти
З твердих булатів, для пилявецької битви
Виковуючи шоломи і зброю.
Соромиться слава, хоч польську історію
Перед тим всьому світові оголосила;
Втікачам дорогу заступає
І таким, жалібна, словом їм докоряє:
«Чи таку вам ваші чеснотні предки
Славу передали, о злі нащадки?
Чи таку славу вони вам zostавили,
Яку ви тепер так марно втратили?
Набутої ними в хороброму бою слави
Бліді турецькі заграви лякалися,
А лицар, голий та свідомий польської зброї,
Додавав острогів (sic!) боязких коневі.

№ 20. Pieśń żałosna

po rozproszeniu woyska pod Piławcami
bendącego in anno 1648, die 12 septembris⁷⁰

Nieszczęsne czasy ku nam następują,
Gniew Pański za grzech iawnie pokazują:
W koronie Polski straszliwa nowina —

Czyiaż to wina?

Вони своєю відвагою широкі кордони
Польські розгорнули звідти, де криниці
Точать свої бистрі дунайські води,
Аж до балтійських непрохідних бродів.
Ви ж від честі їхньої виродилися,
Багато провінцій невдовзі втратили.
Але й залишку не думаєте боронити,
Радше питаючи, де б сховатися.
Доки ж боягузливі душі матимете?
Чи деінде вітчизни шукатимете?
Якщо цієї боронити, о нужденні, не хочете,
Іншої під сонцем певно не знайдете.
Сусіди довкола, а приятелів мало,
Звідусіль зрада і ненависть стеляться,
Чекає лише кожен своєї погоди,
Звідусіль, де не глянь, неприхильні народи.
Звідти роз'юшений німець в очі зазирає,
Звідти, невірний, не дотримує союзу
Москвитин, Татри непрохідні збоку,
А з тилу Марс у кривавому бродить потоці.
Ой, чи не краще цю вітчизну боронити
І її своїми грудьми заслонити,
Ніж у ярмі, позбувшись свободи,
Вічно нарікати на свою недбалість?
Чи не краще, доки на свободі,
Оборонною рукою, сарматський народе,
Запаливши серце, знову на коня сідати
І гострою зброєю мужньо в бою битися?
Поверни прудкі, польський муже, ноги
І такої ганебної відрікайся дороги!
Хтозна, може, знову відважними справами
Свою втрачену привітаєш славу.
Не стримає грубий руснак тієї відваги
І першої тобі додасть звитяги.
Прагни лишень, з неба жадаючи допомоги,
Ворожу подолати силу!» (польськ.). — Упоряд.
⁷⁰ Оссол. рук., 221, стор. 49—51. — [Іван Франко].

Twoja, grzeszniku acz bezbożny, twoja!
Niema y dobry dla ciebie pokoia.
Kościoły Pańskie są opustoszone,
Ziemią wzruszone.

W trwodze kapłani y ludzie pobożni,
Szyrzą się codzień poganie bezbożni,
Rozlewów mamy krwie na wszystkie strony,
Niemasz obrony.

Cnych kawalerów potęga ustaie,
W niewólą wieczną każdy się poddaie;
Brzytki bisurman z tego triumfuie,
Pęta gotuie.

Krzyczą panienki, płaczą synaczkowie:
Przy piersiach matek postradały zdrowie,
Łzami y ze krwią zatopiły progi, —
Ach żalu srogi!

Pędzą do ordy stany rozmaite
I też korzyści wielkie y obfite;
Niektóre w biegu tyrańskim ustały
I żyć przestały.

Czegosz się daley za grzechem spodziewać?
Drogość nastanie, od głodu umierać;
To woyna często za sobą przynosi,
Powietrze głosi.

Dokąd uciecze Polska utrapiona,
Znacznie od Boga za grzech nawiedzona?
Wołay do Panny przeczystey pomocy
We dnie y w nocy!

Zorzo niebieska, przeczysta Panienko,
Zdrowia ludzkiego zaranna iutrzenko,
Racz gniew chamować Synaczka twoiego
Zagniewanego!

Doday ratunku polskiemu królowi!
Serce, potęgę day Kazimierzowi,
Aby poganie we wstydzie zostali,
Nas zaniechali.

Day senatorom pomoc, zdrową radę,
Nieprzyjacielską potłum chciwą zdradę!
Do ciebie, Panno, nabożnie wołamy,
Ciebie wzywamy.

Zemści się krzywdy kościoła Bożego,
Nieprzyjaciela pogrom zuchwałego,
Niech chwała Syna twego wiecznie słynie,
Niech nie zaginie⁷¹.

⁷¹ № 20. Жалібна пісня

по розгромі війська під Пилявцями, що був
1648 року, 12 вересня
Нещасні часи до нас приходять,
Гнів Божий за гріх явно показують:
У Короні Польській страшна новина —
Чия ж це вина?

Твоя, грішнику безбожний, твоя!
Не має і добрий через тебе миру.
Костели Божі стоять спустошені,
Землею стиснені.

У тривозі священики й люди побожні,
Збільшуються щодня погани безбожні,
Розливи крові маємо всюди,
Нема оборони.

Шановних кавалерів потуга спадає,
В неволю вічну кожний піддається;
Гидкий бусурмен з цього тріумфує,
Пути готує.

Кричать дівчата, плачуть синочки,
Що при грудях материнських втратили здоров'я,
Сльозами й кров'ю затопили пороги, —
Ох, жалю важкий!

№ 21. Sedes triumphalis.

*Na przyjazd Jaśnie Oświeconego Xięcia Imci
Dominika Zastawskiego, hetmana korony*⁷²

Witay, zacny rycerzu, mężny boiowniku,
Straszny hetmanie, xiążę Dominiku!
Witay, znaczny zwycięzco y triumphatorze
Sławy pełen! Dzieła ktoż takie sławić może?

Женуть в орду різні стани —
Це теж зиски великі й багаті;
Деякі в бігу шаленому пристали
І жити перестали.

Чого ж далі за гріхи сподіватися?
Дорожнеча настане, від голоду вмремо;
Це все війна зі собою приносить,
Пошесть голосить.

Куди втече Польща нестерпна,
Явно від Бога за гріх одержима?
Благай Діву Пречисту про поміч
Вдень і вночі!

Зоре небесна, Пречиста Дівице,
Здоров'я людського світова зірнице,
Зволь гнів вгамувати Сина Твого
Розгніваного!

Подай рятунок польському королеві!
Серце, могутність дай Казимирові,
Аби погани посоромлені zostалися,
Нас залишили.

Дай сенаторам допомогу, мудру пораду,
Ворожу притлум ненажерливу зраду!
До тебе, Діво, побожно кличемо,
Тебе взиваємо.

Відплати за кривди костела Божого,
Ворога розбий зухвалого,
Хай слава Сина Твого вічна буде,

Хай не загине (*польськ.*). — Упоряд.

⁷² Музей Чарторийських у Кракові, рукоп. 143 (Teki Narusze-
wicza*), стор. 115. — [Іван Франко].

Niepodobna zamilczeć, by też w czym pomylić;
Ja stosując dzieła twe muszę się tu silić.

Po mężnym Potockim w niewolę zabranym
Pytała się Korona, kogo by hetmanem
Tymczasem obrać. Walecznego xięcia, ruskiego
Woiewody, nie było, szukano inszego.
Ciebie, prześwietne xiążę, za zdaniem, któremu
Dałeś sto, i drugiemu tysiąc, ku wielkiemu
Wezwano urzędowi, wrzkomo z tych respektów,
Abyś woyska przyczynił i inszych dostatków.
A tego, iżeś tchórzem, nie konsyderowano.
Żal się Boże, żeć tego kiedyś pozwolono!
Pokazałeś był wprawdzie animusz hetmański
W onym liście pisanym — znać, że był nie Pański;
Praktycy to pisali, oni hetmanili,
Ci tesz i twoią sławę w niwecz obrócili.

Lepiej było we Lwowie podużki pilnować,
A tak wielkiego dzieła się nie podeymować.
Zapłaciłeś tak drogo nie piennężną sławę,
Ale zgubiłeś oraz wiecznie i buławę.
Nie dziw, boś Ormianki w obozie piastował
I ich bardziej niżeli buławę szanował.
W iedney była buława i twa żona cenie;
Wakowało oboie, a insze na łonie
Twym siadały dziewczęta, a woysko bez pana:
Ach, takiego kpa nigdy nie miało hetmana!
A byłoż to na świecie kiedy u Polaków,
Aby mieli uciekać? Ani to u żaków!
Ty najpierwszy w kronikach wstydem Polski będziesz;
Iżeś uciekł bez wstydu, iuż tego nie zbędziesz.
Poki domu na świecie twego odrobina,
Ta trwać będzie ucieczki sarmackiey nowina.
A żeś stracił Polakom niezdobytą sławę
Uciekaiąc, bez wstydu rzuciwszy buławę,
Za nagrodę godzieneś pala kończatego,
Pod plugawym złoczyńców tronem wkopanego.

Niechay kto chce piastuie kiepską twoią sprawę,
Ja to mówię, żeś ty kiep, boś zgubił булаву.
Siedz drugi raz w kącie, bałamucie!⁷³

⁷³ № 21. Триумфальне сідалище.

*На приїзд його світлості князя Домініка Заславського,
гетьмана Корони*

Привіт, шляхетний лицарю, мужній воїне,
Страшний гетьмане, князю Домініку!
Привіт, великий звитяжцю й триумфаторе,
Повен слави! Хто ж такі діла славити може?
Негоже замовкнути, щоб десь не помилитися;
Я, кажучи про діла твої, мушу тут силкуватися.

По мужньому Потоцькому, в неволю забраному*,
Питалася Корона, кого б гетьманом
Тим часом обрати. Хороброго князя, руського
Воєводи*, не було, шукали іншого.
Тебе, пресвітлий князю, згідно з думками, яким
Заплатив сто і тисячу, на велике
Урядування покликано, вибрано з тих респектів,
Щоб військо зібрав та інші достатки.
А того, хто є тхором, не пошановано.
Помилуй, Боже, що на це колись дозволено!
Показав ти справді гетьманське завзяття
В тому листі написаному — видно, був не Божий;
Змовники це писали, вони гетьманували,
Вони й твою славу в ніщо обернули.

Краще було у Львові подушки пильнувати,
А такої великої справи не робити.
Заплатив ти так дорого не за грошову славу,
А згубив навіки й булаву.
Не дивно, бо ти вірменок в обозі пестив
І їх більше, ніж булаву, шанував.
Однієї ціни були булава і твоя жінка;
Вакантні обидві, а інші на лоно
Твоє сідали дівчата, а військо без пана:
Ах, такого бевзя ніколи не мали за гетьмана!
А чи було коли на світі в поляків,
Щоб вони тікали? Навіть у школярів не було!
Ти найперший у хроніках соромом Польщі будеш;
Що втік без сорому — вже того не збудешся!
Поки дому твого на світі крихта —

№ 22. Justyfikacya xięcia Dominika Zaslawnkiego, hetmana koronnego⁷⁴

Hetmanem byłem tylko z imienia samego,
Nie rzeczą, z rozkazu obranym waszego.
Trzech nas równie buławą wrzekomo rządziło,
A pięćdziesiąt radami z nami hetmaniło.
Mnieyszą liczbą w rycerskim kole zasiadacie,
A zgoda, choć iednego directora macie.
Zkąd każdy uważ, ze mnie li przyczyna,
Ze tak wielka polskiego żołnierza drużyna
W rozsypkę się udała? Nie ieden tam rządził,
Nie dziw się też, iż hetman w takim rządzie zbłądził.
Kto tu tedy winnieyszy, niechay się osądzi:
Czy który był bez władzy, czy ten który rządzi?
Kto mię zatym w kronikach opisywać będzie,
Niechay wszystkim oznamy o spólnym wprzód błędzie,
Ani karteluszami niechay żaden sławy
Nie maże, by snadź ze psy nie szczekał pod ławy⁷⁵.

Триватиме новина сарматської втечі.
А що втратив полякам неприступну славу,
Тікаючи, без сорому кинувши булаву, —
В нагороду ти гідний палі загостреної,
Під мерзенним троні злочинців укопаної.
Хай хто хоче леліє кепську твою справу,
Я кажу, що ти дурень, бо втратив булаву.

Сиди другий раз у кутку, баламуте! (польськ.). — Упоряд.

⁷⁴ Музей Чарторийських у Кракові, рукоп. 143, стор. 117. — [Іван Франко].

⁷⁵ № 22. Юстифікація князя Домініка Заславського, коронного гетьмана

Гетьманом був я лише з імені свого,
Не суттю, а обраним з наказу вашого.
Троє нас булавою нібито правило,
А п'ятдесят радами з нами гетьманувало.
Меншою кількістю в лицарському колі засідаєте,
А згода — коли одного директора маєте.
Отож кожен хай зважить, чи моя причина,
Що така велика польського війська дружина
Врозтіч кинулася? Не один там правив,
Не дивуйся, що гетьман в такому уряді помилився.

№ 23. Епіграми на кн[язя] Домініка Заславського

I. Епіграма⁷⁶

Rozgniewał się na Polskę Mars pod Pilawcami,
Dał samopał y saidak Ordzie z kozakami.
Rzekł zatem: «Dotąd ia Polakom folgował,
Dotądem sam ich ufce w potrzebie szykował,
Dotąd przy mężnych sercach y dzielnych hetmanach
Polerowali bronie krwią w pogańskich ranach.
Ale skoro takiego obrali hetmana,
Co k p a w boiu zażyć chce miasto kałkana,
Z p...k buławę miasto koronney piastuie,
U Ormianki na ławie szyki sztafieruie,
Tak zaraz Mars na stronę, kiedy gach hetmani,
Tam prędzey nisz Tatarzyn ... dobywa bronie»⁷⁷.

II. Aliud⁷⁸

Miałeś Pogonią kleynot, przodkow twoich dzieło,
Lecz cię tego niewieście serce pozbawieło,

Хто тут більш винний, нехай себе осудить:
Чи той, хто був без влади, чи той, хто урядував?
Хто мене, отже, в хроніках описуватиме,
Хай усім скаже про спільну помилку,
І записами нехай жоден слави
Не маже, щоб із псами не гавкав з-під лави (польськ.). —
Упоряд.

⁷⁶ Оссол. рукоп., 230, к. 100 v. — [Іван Франко].

⁷⁷ I. Епіграма

Розгнівався на Польщу Марс під Пилявцями,
Дав самопал і сагайдак орді з козаками.
Сказав тоді: «Досі я полякам сприяв,
Досі сам їх упевнено при потребі шикував,
Досі з мужніми серцями і хоробрими гетьманами
Шліфував зброю кров'ю з поганських ран.
Але скоро такого обрали гетьмана,
Що дурня в бою зажити хоче замість овалного щита,
З булаву замість коронної пестить,
У вірменки на лаві з шиком причепурюється,
То відразу Марс стає осторонь, коли полюбовник-гетьман
Швидше, ніж татарин ... здобуває зброю» (польськ.). —
Упоряд.

⁷⁸ Оссол. рукоп., 230, к. 101 r. — [Іван Франко].

Boś nie gonił, uciekłeś od samey buławy
Z Ormianką do wiewiorki, czasemeś tchórz prawy.
Dziw, że widać w zarazach teras sympatyie,
Ze od kozakow tchorza wiewiorka zakryie⁷⁹.

III. Aliud⁸⁰

Nie chciałeś psować czerni dla swoiey prywaty,
Bałeś się ukrainney uszczerbić intraty.
Mówiłeś: «Folguię im! Jakbyśmy ich zbili,
Coż by nam za poddani włości zarobili?»
A kozacy: «Oto kniaź ne хочet nas byty,
Nusz my jeho! A taki ne budem robyty»⁸¹.

IV. Obmowa xięcia⁸²

Kiep Dominik uczynił obmowę takową,
Żem i a musiał uciekać, chociażem był głową.
Nie kpi, bracie, chodześ kiep! Jeszcze nie słychana,
Żeby mieli Polacy uciec od hetmana.
Byś był głową, wszyscy by za tobą chodzili,
Ale żeś kiep, dla tego wszyscy cię gonili⁸³.

⁷⁹ II. Інакша

Мав ти Погонею* клейнод, предків твоїх справу,
Але серце жінки тебе від цього позбавило,
Бо не гнався, а втік від самої булави
З вірменкою до білки, часом, як справжній тхір.
Диво, що видно в заразах тепер симпатії,
Що від козаків тхора білка закриє (польськ.). — Упоряд.

⁸⁰ Там же. — [Іван Франко].

⁸¹ III. Інакша

Не хотів ти псувати чернь задля своєї користі,
Боявся збитку від українного доходу.
Казав: «Попущу їм! Якби ми їх збили,
Що би нам підлеглі села заробили?»
А козаки: «Ото князь не хочет нас бити,
Ну ж ми єго! А такі не будем робити» (польськ.). —

Упоряд.

⁸² Там же. — [Іван Франко].

⁸³ IV. Обмова князя

Дурень Домінік учинив таку обмову,

V. Scomma na xięcia Dominika,
*Woiewodę Sędomirskiego po przegranej bitwie
y straconym d. 23 Septem. 1648 obozie
pod Pilawcami Bohdana Chmiela*⁸⁴

Dominik skomką leżyт,
Kozak do niego bieżyт.
«Leżyты tobi, kniaziu, ne woіowaty,
Ne budesz byты kozaki, moie braty, —
Hoi, ne budesz, panyszczе bez sercia, hołowy!
Werny sie do domu z Lachy, kolis zdorowy.
Poznaite sudy Boha swiatoho, Lachowie:
Hde sława wasza, dostatki y hetmanowie?
Kozak ubohy teper biżyт woіowaty.
Pokinte swą wołą, a mieite nas za braty.
Teper budet harast, poidemo na pohany,
Wybiemo wsze sczo tylko iest bisurmany».

№ 24. Nagrobek xiążeciu Dominikowi
wierszem polskim napisany⁸⁵

Tu Dominik Zasławski, xiążę na Ostrogu
I hrabia na Tarnowie, a w oyczystym progu
Senator, woiewoda Sandomirskiey ziemie,
Także łucki starosta, między przednieyszemi
Człeka wielkiey godności, Jana Ostrowskiego,
Xiążęcia, kasztelana także krakowskiego

Що я мусив утікати, хоч був голова.
Не кепкуй, брате, хоч ти й дурень! Ще не чувано,
Щоб мали поляки тікати від гетьмана.
Якби ти був голова, всі б за тобою ходили,
Але ти дурень, тому всі тебе гонили (польськ.). — Упоряд.

⁸⁴ Музей Чарторийських у Кракові, рукоп. 379, стор. 33. —
[Іван Франко].

V. Злий дотеп на князя Домініка,
воєводу сандомирського, по програній битві і втраченому обозі
через Богдана Хмеля д[ня] 23 вересня 1648 р. під Пилявцями
(польськ.). — Упоряд.

⁸⁵ Оссол. рукоп. 230, к. 100. — [Іван Франко].

Wnuk, dziedzic nie tak cnoty albo przystoiności,
Jako iego fortuny y tesz maiętności.
Jakich by miał rodziców, domyślić się snadnie:
Nie daleko iabłoni y iabłko upadnie.
Jego żywot y młodość w dostatku, pieszczocie;
Niczem myśli nie bawił, tylko o niecnocie.
Pod tytułem przezacnych nauk wyzwolonych
W Krakowie brał ćwiczenie w roskoszach pieszczonych.
Skąd tesz stał się leniwy, gnuśny, niewstydlivy.
Więc nie będąc młodzieńcem począł małżonkować.
Nie chcąc nic dla oyczyzny prace podeymować;
A nawet odstąpiwszy swoiey Ligęzianki
W obcych kraiach smakował sobie kurtezanki.
Od których powróciwszy z tamtych obcych włości,
Nic z sobą stamtąd nie wziął krom pożądlivości,
Ktoremi cne małżestwo sromotnie oszpecił
I podciwą swą damę haniebnie zaszpecił.
Potem doszedszy wieku męża doyrzałego
Tam tytuł woiewody wziął Sandomirskiego,
Którego nie z postępków ani mądrey rady
Dostąpił, lec z pochlepców swych obłudney zdrady,
Którzy na stroy, dostatki y czeladzi wiele
Patrząc sprawili iemu z godnością wesele.
W ciężkim razie oyczyzny z Chmielnickiem Bohdanem,
Kozaków Zaporoskich zdraycą y hetmanem,
Nie żołnierz, ale pieszczoch, do rządów pokwapił,
Przed kiem innem godnieyszem buławę ułapił.
I z rąk nieprzyiacielskich, z woyskiem postąpiwszy,
Wziął Konstantinow mężnie, z niskiem się nie biwszy.
A potem pod Pilawce przyszedłszy ochotnie,
Widząc nieprzyaciela uciekał sromotnie.
Rotmistrzem do potrzeby u wszystkich się sławił,
Woysko nieprzyaciołom przez rządu zostawił.
Rycerstwo opuszczone przywiódł do utraty,
Nieprzyaciołom naszym przyczynił intraty:
Armatę iem kowana wszytką zostawiwszy,
A oyczyznę z ozdoby wszelkiey obnażywszy
Zgubieł ią. Ach, niestetysz! sromoty nabawił,
[I] narod wszytek polski we wstydzie zostawieł.

Tu leży na tem miejscu z okrutną niesławą,
Bo uciekł z pod Pilawiec z hetmańską булаwą —
Boday był nigdy nie żył z takową złą sprawą!⁸⁶

⁸⁶ № 24. Надгробний напис князеві Домінікові,
польським віршем написаний
Тут Домінік Заславський, князь острозький
І граф у Тарнові*, а на рідному порозі
Сенатор, воєвода сандомирської землі,
Також луцький староста, між найкращими
Мужа значного сану, Яна Островського*,
Князя, також каштеляна краківського
Внук, спадкоємець не так честі чи гідності,
Як його фортуни, а також маєтків.
Яких мав батьків — здогадатися легко:
Недалеко яблуко від яблуні падає.
Його життя й молодість — у достатках і пестошах;
Нічим думки не займав, лише мерзотами.
Під виглядом найдостойніших вільних наук
У Кракові навчався в розкошах розпещених.
Там зробився лінивим, млявим, безсоромним.
Ще не будучи юнаком, став мужчиною.
Не хотів зовсім для вітчизни працювати;
І навіть покинувши свою Лігензянку*,
У чужих краях смакував куртизанками.
Повернувшись від них з тих чужих країв,
Нічого з собою звідти не взяв, крім хтивості,
Якою чесне подружжя безсоромно спотворив
І поштиву жінку свою ганебно заплямував.
Потім, досягнувши віку зрілого мужа,
Взяв титул воєводи сандомирського,
До якого дійшов не вчинками чи добрими радами,
А облудною зрадою своїх підлабузників,
Які, на вбрання, достатки і чисельну челядь
Зважаючи, справили йому з гідністю весілля.
У важкий для вітчизни випадок з Хмельницьким Богданом,
Козаків запорозьких зрадником-гетьманом,
Не жовнір, а пестунчик, до уряду поквапився,
Перед кимсь іншим, гіднішим, булаву захопив.
І від рук ворожих, підступивши з військом,
Узяв Костянтинів мужньо, ні з ким не бившись.
А потім, під Пилявці прийшовши охоче,
Уздівши ворога, тікав ганебно.
Ротмістром до потреби у всіх славився,

Є се вільний польський переклад латинської сатиричної епітафії, що знаходиться в тім самім рукописі к[артки] 102 і з котрої ми тут подаємо тільки кінцеві рядки, що доторкаються пилявецької битви.

Epitaphium Ducis Dominici⁸⁷

(Початок пропускаємо)

Tandem penditante patria contra rebellum Chmielnicium
Cosacorum Zaporoviensium ducem
Prius imperator quam miles, stula favoris factus,
Cum splendido et numeroso exercitu progressus
Constantinovum oppidum ab hoste interceptum recepit,
Postea prosequens victoriam ad Pilavce venit,
Hostem vidit et fugit,
Primus fugentium imperator,
Exercitum sine duce reliquit,
Milites ad inopiam redegit,
Hostem praeda ditavit,
Eidem apparatus bellicum tradidit,
Poloniam omni decore spoliavit,
Rempublicam perdidit.
Quid amplius?
Hic quiescit.
Domine, Domine!
Utinam non vixisset! Amen⁸⁸.

Військо ворогові без командування зоставив.

Лицарство покинуте зазнало втрат,

Ворогам нашим дав трофеї.

Гармати ковані всі залишивши,

А вітчизну від прикрас усіх позбавивши,

Згубив її. Ох, на жаль! Ганьбою вкрив,

А народ увесь польський у соромі полишив.

Тут лежить, на цьому місці, жахливо безславний,

Бо втік з-під Пилявець з гетьманською булавою —

Бодай ніколи не жив з такими злими ділами! (польськ.). —

Упоряд.

⁸⁷ Оссол. рукоп., 230, к. 102. — [Іван Франко].

⁸⁸ Епітафія князеві Домініку

У непевну для батьківщини годину проти бунтаря

Хмельницького,

№ 25. Плач над зруйнованою Україною 1648 р.

Кінцевий уступ вірша
«Głos sławy królów polskich»⁸⁹

Nie tak są straszne Astreyskie płomienie,
Nie tak Wezuwiowe okrutne kamienie,
Jak te, które zaćmiły kozackich woysk chmury
Polskę nagle, którey się żyzne pola, mury
Krwia iako deżdem złały, gdy swe wszystkie siły
Zaiadłe iędze z piekła na nię wysadziły,
Pobudziwszy Bohdana na krew Chmielnickiego,
Krzywonosów, Pułtora-Kożucha ciężkiego,
Innych tak wiele z czernią, z rozpuszczonym gminem,
Z dzielnym y wiatronogim oraz Tatarzynem.
O czasy bólów pełne, w polskiey krwi splamione,
Z szczęśliwości na on czas lubych wyniszczone!
Straciliście hetmany z woyski, które ściany
Pilnowały kwarciane, iako niósł podany
Z dawna zwyczaj, z kąd gdy się na boie zaprawił,
Pod Pilawcami zasię swą furyią sławił.
Odwagę mając w mnóstwie wielkim zasadzoną,

гетьмана запорозьких козаків,
Як проводир радше, ніж воїн, виступив,
Булаву від достойнішого перехопивши.
З пишним військом чисельним вирушив і
Костянтинів-місто, ворогом залишене, захопив.
Згодом, перемоги спраглий, до Пилявців прибув,
Неприятеля вгледів і перший тикати почав,
Проводир утікачів звитяжний.
Військо без голови залишив,
До втрат величезних призвів,
Ворога здобиччю щедрою збагатив,
Йому ж трофеї бойові віддав.
Усю красу Польщі здерши,
Її погубив.
Що ще?
Тут спочиває —
Господи, Господи! —
Краще б він не народжувався! Амінь (латин.). — Упоряд.

⁸⁹ Оссол. рукоп., 723, к. 99—106. — [Іван Франко].

Gdzie ucisnął moc naszych, a potem strapioną
Oczyzną srogi zalał krwawemi potopy,
Składając cięte ludzие właśnie iako snopy.
Niemasz kąta żadnego, kędyby tyrańskie
Kopyto nie zapadło w niwy chrześciańskie.
Wszierz, w dłuż, w okrag y w poprzeg złość swą zapuścili,
Zamki, włości budowne w niwecz spustoszyli.
Nie obaczysz wsi całej w państwie, okolicy,
Wszędzie okropne pustki, wielkie przy granicy
W popioł poszły kościoły, niemasz biedney szopy,
Zmęczony lud, a drudzy zabrani y z chłopy
Do więzienia, innych zaś wyciął szablą swoją
Nieprzyiaciel, że dwory iak straszydła stoią.
Stada nieprzeliczone, dostatki zabrane,
Szlachta, cne heroiny, panny powiązane,
Niesteytisz, obumarłe, ciężko narzekają,
Gdy po sobie w nieszczęściu coraz poglądaią.
Które się za boginie kiedyś w domach miały,
Teraz w szaraczkach grubych nieiako zdrętwiały.
Rumiana twarz pobladła, iuż warkocz nie kręty,
Kształt subtelniuchny piersi nie kryie opięty,
Nie łekcą szyie perły ni z kruścu robiony
Łańcuch ów drogokupny, często zawierszony,
Ni kanak szmaragdowy sztucznie brukowany,
Ni manele, kleynoty często na przemiany
Zażywane, farbiczki ni-nac się nie godzą,
Kiedy lata więdnieią y marnie uchodzą⁹⁰.

⁹⁰ Кінцевий уступ вірша «Голос слави польських королів»
Не такий страшний Астреїв вогонь*,
Не таке жахливе Везу^o* каміння,
Як те, що заступили козацьких військ хмари
Польщу раптово, її родючі поля й мури
Кров'ю, як дощем, полили, коли всі свої сили
Запеклі відьми з пекла на нас кинули,
Спонукавши на кров Богдана Хмельницького,
Кривоноса, Півторакожу^a* тяжкого,
Інших так багато з черню, з розпущеним простолюдом,
А також із завзятим і вітроногим татариним.
О часи, повні болю, у польській крові сплямовані,

№ 26. Pieśń o kozackiey woynie anno 1648,

*ktora trwała od roku wzwyż mianowanego
do teraznieyszego 1659 trwa. Ta pociągnęta Tatarów,
Moskwę, Szwedów, Węgrów, co podobno narobiła
kawaleria sive ordo equestris niżej opisany*⁹¹

Wszechmogący Panie miły,
Day, byśmy szczęśliwi byli
Po tak wielkiem zatrwożeniu

Щастя й приємності позбавлені.
Втратили гетьманів з військом кварцяним*, яке стіни
Пильнувало, як вимагав давній
Звичай, за яким, коли на бої вирушали,
Під Пилявцями марно свою фурію славив.
Відвагу маючи, у багатьох вселену,
Пригнобив міць нашу, а потім зажурену
Вітчизну, лютий, залив кривавим потом,
Складаючи потятих людей, як снопи.
Не маєш закутка жодного, де б тиранське
Копито не ступило в ниви християнські.
Вшир, уздовж, довкола і впоперек злість свою розлили,
Замки, села будовані цілком опустошили.
Не знайдеш села цілого в державі, в закутку,
Скрізь жажливі пустки, великі біля кордону
З попелом пішли костели, нема й бідної шопи,
Змучений люд, а інші забрані з селянами
В неволю, інших же порубав шаблею своєю
Ворог, що двори, як страховища, стоять.
Стада незліченні, угіддя забрані,
Шляхта, відважні герої, дівчата поневолені,
На жаль, ледь живі, тяжко нарікають,
Коли на себе в нещасті щораз поглядають.
Ті, що колись богинями в домах були,
Нині в сіряках грубих немов ціпеніли.
Рум'яне лице поблідло, коса вже не заплетена,
Витончених грудей ніщо не прикриє,
Не прикрашають тонку шию перли, ні з металу
зроблений

Ланцюг дорогий, що часто носили,
Ні намісто смарагдове, майстерно оздоблене,
Ні дорогі шати, коштовності, що часто навперемін
Використовувалися, рум'яна ні на що не потрібні,
Коли літа в'януть і марно минають (польськ.). — Упоряд.

⁹¹ Оссол. рукоп., 198, к. 325—327. — [Іван Франко].

I po nieszczęsnym zburzeniu
Ukrainy y Podola!
Niechay będzie twoja wola.
Po żałobie day radości,
Panie Boże z wysokości!
Po frasunkach, także smutku,
Day przyść do pierwszego skutku
Naszej Rzeczypospolitey,
Gdyż już jest król znamienity
Kazimierz, polski królewic,
Szwedzki y Vandalski dziedzic.
O jak wiele Polska straciła,
Gdy króla pana pozbyła!
Nieprzyjaciel z każdej strony
Brał się do polskiej korony:
Tatarzy y też kozacy,
Chmiel z Krzywonošem hołacy,
Chłopi prości, grotownicy,
Z miast, wsi — pies na głowę wszyscy,
Jak się srodze zbuntowali,
Zaraz swych panów ścinali.
Żony y córki gwałcili,
Zatym kościoły burzyli,
Miasta y wsi pustoszyli.
Zrobiwszy tak niecnot wiele
Postępują dalej śmieje,
Ogniem, szablą drogę ścielą,
W niewolę zadawszy wielu
Tak złemu Tatarzynowi,
Jako też y Turczynowi.
Na krew swą nie pamiętali,
Gdy dzieci swoje dawali
Za tabak⁹² Tatarzynowi.
Za szostak zaś Turczynowi.
Jakoby to: «Dobrze wszędzie».
«Znowu, — mówią, — dobrze będzie

⁹² На марг[інесі] за ма́сток — тобто мунштук, кінське вудило. —
[Іван Франко].

W ciężkiem tatarskiem więzieniu» —
Nie myśląc o wykupieniu.
A tak wiele narobiwszy,
Zamki y miasta zburzywszy
Aż ku Lwowu pospieszaia,
We krwi brodzić serce maia.
Chcą wywracać lwowskie mury,
Już swych fabryk kładą sznury
Za powodem Chmielnickiego.
Hetmana b... (слово нечітке. —
[Іван Франко]) wszytkiego.

Pode Lwowem okup wzięli
Zatym daley pociągnęli,
Chcąc wszytkę Polskę zwoiować
I nam na wieki panować.
W tym y Zamość oblężony,
W tym lud strasznie uciśniony
Od Boga żada pomocy
Modląc się we dnie y w nocy.
Gdy hetmani w swoją stronę
Udali się, swą obronę
Jeden zdawaiąc drugiemu
Na zgubę dobru ludzkiemu,
Jusz z Pilawiec uciekaia,
Jusz skarby swoje rzucaia
Panięta, możni panowie.
Ucisk, strach, ach, któż wypowie!
Gdy ociec syny pożegnał,
Sam zaś mieysca sobie szukał,
Gdzieby zdrowie swoje zbawił,
A drugiego nie wyiawił.
Brat brata na zatracenie,
Matka córkę na zgubienie
Wyiawiali dla męczenia
I ciężkiego utrapienia.
Wtenczas zamożni panowie,
Xiążęta, wojewodowie,
Kasztelani, starostowie,
Podkomorzy y sędziowie,
Wszytkie urzędy sądowe,

Mieyskie, ziemskie y domowe
W niwecz się poobracały
Na nieszczęście. Ach, ktosz cały!
Dam pokoy tey polityce,
Lecz co się kościoła tyczę:
Obrazy Panny nayświętszey
Na despekt matki naywyszszey
Tłuszczą, sadłem smarowali,
Psom szpetnym lizać kazali.
Na święte Chrystowe ciało,
Które dla nas ciałem stało,
Na wzgardę strasznie deptali,
W błoto na hańbę rzucali,
Ponizaiąc chrześcijaństwo
Więcey niż iakie pogaństwo.
Zaś ołtarze chrześcijańskie
Także y figury Pańskie
Nie dosiągszy postrzelali,
Gdzie krew płynącą widali.
Krzyże, monstrancye złote
Siekli na większą niecnotę,
Roscinaiąc siekierami
Dzielili się kawalcami.
A dla większego naśmienia,
Wzgardy Pańskiego imienia,
Smrodne członki poodcierali
Ornatami gdy dostali.
W ornaty się ubieraiąc
A z kielichow wypiiaiąc
Za zdrowie lackiego Boga —
Ach, straszna y wielka trwoga!
W ornaty poubierani
Po kościele tańcowali
Broiąc niezmierne sromoty
Z swey odszczepieńskiey ochoty.
Trupy z grobow dobywali,
Wzgórę nogami wieszali,
A chrześcijany z żydami
W studniach topili mieyscami.
Co chrześcijan wyścinano,

Nigdy nie porachowano.
A iak wielkie okrucieństwa,
Chrześcian różne męczeństwa!
Bo xięży w mazi smażyli,
Z drugich wyciągali żyły,
Pasy darli z katolików,
Z szlachty ich na okrutników,
Stoiąc niezmiernie błazeństwa
Zadawali okrucieństwa.
Związawszy powrozem czoło
Kneblem kręcili wokoło,
Że oczy z głowy padały, —
Ach, ból iako iest niemały!
Krew po drogach wszędy płynie,
Jako gdy deszcz wielki linie.
Boże zmiłuy się nad nami,
Skaianymi chrześcianami!⁹³

⁹³ № 26. Пісня про козацьку війну 1648 року, яка тривала від року вищеназваного і триває до нинішнього, 1659-го. Вона втягнула татар, московитів, шведів, угрів; що правдоподібно наробила кавалерія (або кінний загін (латин.). — Упоряд.), нижче описано

Всемогутній Боже милий,
Дай, щоб ми щасливі були
По такій великій тривозі
І по нещасному збуренню
України і Поділля!
Нехай буде Твоя воля.
По жалобі дай радості,
Господи Боже з високості!
По журбі, по смутку
Дай прийти до першого результату
Нашої Речі Посполитої,
Коли вже є король знаменитий
Казимир, польський королевич,
Шведський і вандальський наслідник.
О, як багато Польща втратила,
Коли короля-пана позбулася!
Ворог з кожного боку
Брався до польської корони:
Татари і козаки,

№ 27. Zbaraska expedicia⁹⁴

Co bym tu miał kozackie rowy exprimować,
Wolną expeditią wolę referować.
Przy tym wyrysowaniu okopów zbaraskich
Proszę bez naruszenia godnych uszu pańskich.

Хміль з Кривоносом, голота,
Селяни прості, дикуни,
З міст, сіл — пес з обличчя кожен,
Як люто збунтувалися,
Своїх панів стинали,
Жінок і доньок гвалтували,
Костели руйнували,
Міста й села спустошували.
Зробивши мерзот так багато,
Чинять далі сміливо,
Вогнем, шаблею дорогу вистелюючи,
У неволю віддаючи багатьох
І злomu татаринові,
Й туркові.
На кров свою не зважали,
Коли дітей своїх давали
За тютюн татаринові,
А за шістку туркові.
Нібито: «Добре всюди».
«Знову, — кажуть, — добре буде
У тяжкій татарській неволі»;
Не помишляють про викуп.
Так багато наробивши,
Замки й міста зруйнувавши,
Аж до Львова поспішають,
Серцем жадають у крові бродити.
Хочуть розвалити львівські мури,
Вже своїх мін кладуть шнури
За наказом Хмельницького,
Гетьмана б... (слово нечітке. — [Іван Франко]) всякого.
Підо Львовом викуп взяли,
Тоді далі потягнули,
Прагнучи всю Польщу звоювати
І над нами навіки панувати.
Вже й Замостя обложили,
Вже люд, страшно пригнічений,

W Bogu mocno ufaiąc uszliśmy z Ołyki
W maiu, chcąc ludziom zmylić ukraińnym szyki.
Nawiedziwszy Międzyrzecz pod Zaslaw my zaśli,
Za Horyń, gdzieśmy czerń złą buntuiąc się naśli,

У Бога просить допомоги,
Молячись вдень і вночі.
Коли гетьмани в свої сторони
Кинулися, свою оборону
Здаючи один на одного
На згубу добра людського, —
Вже з Пилявців утікають,
Вже скарби свої кидають
Панята, могутні панове.
Утиск, страх, ох, хто ж розкаже!
Коли батько з синами попрощався,
Сам собі місце шукав,
Де б життя себе позбавив,
А іншого б не виказав.
Брат брата на погибель,
Матір доньку на згубу
Виказували для мук
І тяжкої журби.
Тоді ж заможні панове,
Князі, воєводи,
Каштеляни, старости,
Підкоморії і судді,
Всякі чини судові
Міські, земські і домові
Звелися нінащо,
На нещастя. Ох, хто ж цілий!
Облишу ту політику,
Та ось що стосується до церкви:
Образі найсвятішої Діви,
На зневагу найвищої Матері,
Смальцем, салом мастили,
Псам поганим лизати казали.
По святому Христовому тілі,
Яке задля нас тілом стало,
Із зневагою страшно топталися,
У болото на глум кидали,
Понижуючи християнство
Гірше, ніж якесь поганство.

Na którey z woli Bożey przez nas wielki padł strach
W Sunryńcach (sic!), w Korczykku, w Zwichalu (sic!),
w miastach, wsiach,
Bośmy ich gwałt zgubili mieczem, ogniem, wodą,
W ludziach, w koniach, w dostatkach z ich niezmierną szkoda.

Тоді вівтарі християнські,
А також фігури Божі,
Не досягши, постріляли,
Де кров розлиту бачили.
Хрести, чаші золоті
Рубали для більшого глуму,
Розтинаючи сокирами,
Ділилися куснями.
А для більшої зневаги,
Для презирства до Божого імені
Смердючі члени витирали
Ризами, коли дістали.
У ризи вбиралися
І з келихів випивали
За чаш лядського Бога —
Ох, страшна й велика тривога!
У ризи повбирившись,
По костелі танцювали,
Виробляючи незмірні плюгавства
Зі своєї відступницької охоти.
Трупи з гробів діставали,
Догори ногами вішали,
А християн із жидами
У криницях топили подекуди.
Скільки християн порубали —
Ніколи не пораховано.
А які жорстокі
Різні християн мучеництва!
Бо ксьондзів у дьогті смажили,
В інших витягали жили,
Паси дерли з католиків,
З шляхти, недолюдки,
Виробляючи незмірні блазенства,
Додаючи жорстокості.
Зв'язавши шнурком чоло,
Кляпом крутили довкола,
Що очі з голови падали, —

Andrzej Firlej kasztelan Bełzki nam hetmanił.
Wtenczas się hardodumny kozak bysurmanił.
Przytem w dziele rycerskim onych znosić skory
Stanisław Lanckoroński, regimentarz wtóry,
W Ostropolu ie gładzi mieczem, ogniem, wodą,
Chorągwie mu pod nogi kłaść przysięzców wiodą.

Oba regimentarze w tym pod Konstantynów
Idą z swemi wojskami znosić Tatarzynów,
Gdzie wybawili Korfa z pułkiem z Międzyboża.
Rozkwitnęła Marsowa purpurowa róża
Za takim krwie wylaniem z butnych ludzi szyie,
Ostatek żywo zbiegłych list pasieczny kryie.
Wtym się inszy zieżdzaią nasi cni synowie,
Prawowierni koronni tu w Konstantynowie;
Chcąc tego powetować, co inni stracili,
O progresie woennym spólnie się radzili.
Cny Mikołay Ostrorog, podczaszy koronny,
I sławny Koniecpolski zdrowia nieuchronny,
Alexander, chorąży koronny, mąż śmiały,
Którego się chorągwie kwarciane trzymały.

W tym daią znać, że idzie czerń y z kozakami.
W radę weśli hetmani y z kawalerami:
Pod Konstantinowem stać iedni sposób daią,
Drudzy pod Czarny Ostrog (зам[ість] Остров! —
[Іван Франко]) dobrze powiadaia,
Insi aż pod Kamieniec radzą iść Podolski,
Na ostatek pod Zbaraż dla posiłków z Polski
Prędszych się doczekania, niż gdzie w odległości,
Gwoli nieprzyiacielskiej pięć stokroć wielkości.
Rozesłali awizy tam gdzie należało.
By się do nas co prędzey żołnierstwo zieżdzało,

Ох, який страшний біль!
Кров по дорогах усюди тече,
Нібито дощ великий ллє.
Боже, змилуйся над нами,

Каянниками-християнами! (польськ.). — Упоряд.
⁹⁴ Оссол. рук., 401, стор. 248—252. — [Іван Франко].

Przez Czułhańskiemy Kamień ku Zbarażu pośli,
By nas, dość małej garstki, kozacy nie dośli,
Którzy lotem za nami kupą naieźdzali,
Lec my się iey bez hordy bynamniey nie bali.

Aż trzydziestego czerwca w Zbarażuśmy byli,
Gdzie nam zaraz w posiłkach ci Ichmość przybyli:
Hieremiasz Korybut xiążę Wiśniowiecki,
Dimitr xiążę Zbaraski, Sieniawski, Sobieski,
Starosty kałuskiego ludzie, inszych panów
Przybyło piękne grono rozmaitych stanów.
W imię Pańskie, zostawszy pod sto kompaniey
Usarskiey y kozackiey, także draganiey
I arkabuzierow y różney piechoty,
Nie przestaiąc oświadczać wrodzoney ochoty
Przeciw miłej oyczyźnie synowie iey mili
I z ludźmi zaciężnymi do rydlów skoczyli,
Lubo błędliwey miary stakiety kopali.
Pod Czułhańskim Kamieniem kozacy iuż stali.
Jeszcze nasi swych wałów mało wystawuią,
Już kozacy z Tatory bystro następuią
I harcownik odważny ku nam prędko leci.
«Eyna, do zbroi, panowie, cney korony dzieci!»

Wypada pułk bełskiego y kamienieckiego
Woiewody ruskiego y Koniiecpolskiego
Podczaszego, panięta różno na przemiany,
Żołnierz dobrze ćwiczony y dawny kwarciany,
Wspiraiąc tę potęgę nieprzyjaciół śmiałych.
Trafił wtenczas Chmielnicki na Polaków trwałych.
Z hańbą naprzód odchodzi decima Julii
Z tymi, co się znieść obóz polski zaiuszyli.
Bo tak sobie tuszyli iak pod Pilawcami,
Lec starłszy się pierzchnęli nazad przed Lachami.
Nasi wtenczas co prędzey wałów doprawiali,
Choć skarbnemi wozami, bić się gotowali.

Asz w niedzielę miasto mszy albo y nieszpora
Bili się o dwa szańca z nami do wieczora.
Od wody Rozrażowski napirwy się broni,

Przed wał w pole wypadłszy z dragany bez koni.
Zrozumiał kunszt w Sazińcach⁹⁵, gdzie im pobrał działa,
Których głowa w okopach tysiączna leżała.
Drugi sztuki Przyemski w złej toni pilnuie,
Gdzie się czerń czołgająca wskoczyć w szanć gotuie.
W Zwiału się na nich wprawił, gdzie ie iak sodomę
Pałił, topił y kosił iako lekką słomę.
W posiłkach im przydają arkabuziery,
Że tak mężnie odparli chłopskie miniery.
Kasztelan bełski broni rogaty reduty,
Macaiąc z dział przez wały otomańskie buty,
Gdysz tu artileria pierwsze mieysce miała
Wprzód nisz przed podczaszego y zamek iechała
Kasztelan kamieniecki irregularnego
Belloardu pilnował zewsząd niebronnego.
A chorąży koronny kawelinu broni,
Posiłkuiąc pobocznych w polu we złej toni;
Podczaszy zaś koronny quadrat swój ogania,
Na quarciane żołnierstwo Tatarów nagania.
Sieniawski też z Sobieskim iakoby z łakoci
Biiąc wrzeszczących chłopów nie iednego skróci.
Hieremiasz z Dimitrem, oboie xiążęta,
Których krewności mocno skrępowwały pęta,
Dolnych swych kawelinów zgoła niebezpiecznych
Bronią animuiąc y innych niewalecznych.
Tak mężny Menelaus, rycirz doświadczony,
Cny woiewoda ruski patrzy na wsze strony.
Miasta broni piechota «łanieccy» nazwana,
Przy nich różna drużyna w mieście nazbierana.
Wszyscy konni przed wały po polu woiuia,
A piechotni w kwaterach pewnie nie folguia,
Bo ciekawych kozaków iędza zwiodszy pod wał, —
Nie ieden pilawiecki wet y korsuński oddał.

Bez przestanku dniem, nocą tak nas aż do wtorka
Mordowali rozwlokłych; zaczym przyszło kroka
Naszym trochę ustąpić za powtórne wały,
Tymczasem się dawniejsze z swą ziemią zrównały.

⁹⁵ В Шульжинцах. — [Іван Франко].

Przecie zaś Rozrażowski pilnuie od wody,
Nie dziw, bo potrzebował taki czas ochłody,
Gdysz nam było gorąco od srogięgo Marsa,
I tak czynił, iak głowa rozkazała starsza.
Kawellinu y bramy Przyiemski pilnował,
Gdysz nią nieprzyiaciel wpaść w obóz usiłował.
Insi Ichmość panowie tak regimentarze
Jako różni panięta y mocni usarze
Konno zawsze przed wały, a zaś w szańcach pieszy
Na swych miejscach pilniuią. Chmielnicki wtym cieszy
Swoie darmochwalniki mówiąc: «Nizli zgaśnie
Jasny w morzu Phaëton lub me oko zaśnie,
Pirwei woisko koronne hanowi w moc oddam.
Takowy wam, mołoiicy, nowy sposób podam:
Ruszmy piechotny tabor za staw w tamtę stronę.
Alboć nam szkodliwego miejsca Lachów zionę» (?).
I tak się stało. Zaraz za stawem zatoczył
Działa w tył nam szkodliwe. Wtym się Mars ubroczył
We krwi spólnego razu oboięgo woiska.
Sprawiedliwość się kona nad grzesznymi boska,
Bo kozacy z ogrodu przez staw nam szkodzili, —
Nie iednego rycirza z placuśmy zwodzili.
Kozakom też wet nasi w polu oddawali,
Gdy ich z naszych kolubryn w kupach pozdrawiali.
Nie mniey szablą po karkach mężnie ich macano
I za stawem szkodliwie z szańców wystrzyłano.
Czym kozak i Tatarzyn będąc przestraszony,
Że ich wiele poległo od złyey Persephony,
Poniechał tych naiazdów, kopać usiłuię,
Różne mazy⁹⁶ do szturmę z chróstu iść gotuię.
Nocą niespodziewanie pod wały podchodzi,
Uciekaniem zmyślonym nas słyszających zwodzi.
Woła: «Miiiai! Uieżdżai! Jedź! Postępui dali!»
A tymczasem łotrowie wały pokopali
W koło naszego woyska. Tuśmy w radę weśli,
Aby przez nasze wały zdradliwie nie weśli,
(Maiąc srogą potęgę mogli by to sprawić) —
Wynaleźli ten sposób, by ich trudem bawić.

⁹⁶ Mazy — мажі, великі ковані вози. — [Іван Франко].

Iż onych przybywało prawie codzień znacznie,
Nam się szczęście stawiło we wszystkim opacznie,
By snadź miasta nie wzięli kozacy y wody,
Przez co by naczynili w naszym woysku szkody,
Pana kamienieckiego y z pułkiem Korfowym
Posłali do Zbaraża, a tu ludziom zdrowym
Wskok kazali trzeci wał abo abszint robić
Taki, za którym by się mógł obronnie pobić.
Aż Sobestian Aders a kapitan polny
Za Duboissa robił iak świadomszy woyny.
Które gdy zgotowano, nasi ustąpili;
Kozacy wtym dostać nas nieco powątpili.
Nieprowiantowane iednak woisko nasze
Jak to w tak nagłym razie zwykło bywać zawsze,
Nie mogąc też ratunku z niskąd się doczekać,
Jako dobrzy żołnierze nie myśląc uciekać.
Trwało w niebezpieczeństwie. Co widząc hetmani,
Że iuż sposób wzięcia nas mogą mieć poganie,
Których lubo dość bito, przecię przybywało,
Nas zaś przez ciężkie smrody siła zachorzało,
Umyślili w mniejszy plac woyska zaprowadzić,
Gdysz się codzień ruska czerń nie przestała wadzić.
Kazali geometrze y ziemianinowi
Nieodwłocznie wał robić czwarty ku zamkowi.
Maiąc takowy rozkaz surowy hetmański
Posłuszny oficer ten Woyciech Radwański,
Trzymaście w szerz, w głąb dziewięć te fosy stóp miały,
Tyleż per pendiculum wsypane wszersz były,
Które kędy gęstszą krwią cną były skropione,
Tak tu coraz rumieńszą farbą ozdobione⁹⁷.
A tymczasem abszynty podczaszy koronny
Zrobił w swoim kwadracie, iż był nieobronny,
Żeby blisko pod wały leżąc źli kozacy
Nie wryli się w belloard iak rolni pędracy,
Ktorzy na koło naszych bardzo się zbliżyli
I tak wysokie wały mieli, że zliczyli
Pod wałami siedzących wszystkich czuino trwałych

⁹⁷ Очевидно, до вірші доданий був рисунок — план валів. —
[Іван Франко].

Naszych, naśmiewając się po dniach, nocach całych,
Obiecując nas żywo do hordy prowadzić
A puste krymskie pola gromadno osadzić.
Jednak skoro zoczyli mocniejszych stakietów,
Z których by ich sięgano y z leda muszkietów,
Wszystkę prawie nadzieję o zwycięstwie tracą,
Nie mniej też uważając swoją przyszłą pracą.

Wtym trzydziestego lipca nasi ustąpili
Do ostatnio kopanych wałów, gdzie chwalili
Boga, iż uchodząc za ten czas nie zginął.
Lecz obiecany wyrok niektórych nie minął,
Bo gdy świtać poczęło, kozacy postrzegli,
Iż nasi odesli, pod wały podbiegli
Wołając: «Ey, nie strzelay! Nasi to nie wesli!»
Aby takim fortem nas iako podesli.
Tym się naprzód porucznik armaty ozywa
Z regimentowych dział trzech, czym się plac odkrywa.
Puszkarze wtym do swych sztuk skoczą w batanie (sic!),
Na wycieczkę syją się różne kompanie.
A chłopstwa się już zbiegło nie mała gromada;
W tym się stała z naszymi na wycieczce zwada.
Z obudwu stron Bellona pasie oczy swoje
Patrzac na krwawe (другої половини вірша
не дописано. — [Іван Франко])
Zmordowani wtym nasi nazad się wrócili,
A kozacy nowy wał w koło otoczyli,
Z którego im (певно, мало бути: нам. — [Іван Франко])
muszkietną salwę tak dawali,
Że się w doły iak mrówki wszyscy pochowali.
Aż tej nocy wszystkimi siłami robili,
By się od naszej strzelby nieco zasłonili.
Zawsze bowiem czterdzieście tysięcy robiło
Na przemiany, a tylo drugie się ich biło
Różnym z nami sposobem w mieście y w przygodku,
W gołym polu, aż nawet razili w tym środku.
Gdy nam szkodzić nie mogli, takiego misternie
Chróstu co dzień włóczyli gęsto y niezmiernie,
Poczyniwszy drabiny iakoby szturmowe
Zrobili z nich strażnice, kawalery nowe,

Wysze nad nasze wały we tróynasób prawie,
Z których do nas strzelali często niełaskawie.
Lecz im Lachy sowito dwadziestokroć razy
Oddawali z kolubryn tłukący ich mazy
I z różney ręczney strzelby! Tak gdzie ich tabory
Były pierwey, nim się tu pod zamek na góry
Kozak z ordą sprowadził, tam mogli sypanych
Trzy tysiące kilkaset iest pozabiianych.
Choraǵwie rozsadzone były z pany tymi,
Których czytai przezwiska słowami krótkiemi:⁹⁸

⁹⁸ № 27. Збараська* експедиція

Мав би я тут козацькі рови описувати,
Про вільну експедицію волю розповідати.
Прошу, щоб змалювання окопів збараських
Не разило гідних вух панських.
На Бога сильно вповаючи, пішли ми з Олики*
У травні, прагнучи людей українських увести в оману.
Відвідавши Межирічі*, під Заслав* ми зайшли,
За Горинь, де злу чернь повсталу знайшли,
На яку з волі Божої через нас напав великий страх
У Шульжинцях і Корчику*, в Зв'ягелі*, в містах і селах,
Бо ми бунт придушили мечем, вогнем, водою,
Завдали незмірної шкоди людям, їхнім коням і угіддям.
Анджей Фірлей*, каштелян белзький, гетьманував,
Тоді гордівливий козак бусурманився.
При цьому в лицарській справі їх долати скорий
Станіслав Лянцкоронський*, регіментар другий,
В Острополі* їх нищить мечем, вогнем, водою,
Хоругви йому під ноги класти присяжних ведуть.

Обидва регіментарі під Костянтинів
Ідуть зі своїми військами бити татар;
Там визволили Корфа з полком у Меджибожі*.
Розквітла Марсова пурпурна троянда
За такого пролиття крові з ший пихатих людей,
Залишки тих, що живими втекли, чагарники ховають.
Тут інші з'їздяться наші шановні сини,
Правовірні коронні сюди, в Костянтинів,
Бажаючи те повернути, що інші втратили,
І про наступ військовий спільно радилися.
Шановний Миколай Остророг, підчаший коронний,
І славний Конецьпольський, здоров'ям міцний,

(Тут пропускаємо 60 рядків,
де вичислюються хоругви і їх провідники).

Choć nadewszystkich srodze zniszczeni szfagrowie,
Lituiąc się strapioneu oyczyzny synowie
I piersiami swoiemi i swym kosztem bronią,
Tych się panów naybarzi kozak z orda chronią.

Олександр, хорунжий коронний, муж сміливий,
Що його хоругви кварцяні трималися.

Тут вістують, що йде чернь із козаками.
До ради стали гетьмани з кавалерами:
Одні радять, як під Костянтиновом, отаборитись,
Інші — під Чорний Остріг* (зам[ість] Остров! — [Іван Фран-
ко]) добре говорять,
Інші ж аж під Кам'янець радять іти Подільський,
Ще інші — під Збаражем підмоги з Польщі
Краще дочекатися, ніж деінде оддалік,
Зважаючи на вп'ятеро більшу перевагу ворога.
Надіслали повідомлення, куди слід було,
Аби до нас чимшвидше жовнірство з'їздилося.
Через Човганський Камінь* на Збараж пішли,
Щоб нас, досить малу жменьку, козаки не побили,
Які швидко за нами купами їхали,
Але ми їх без орди принаймні не боялися.

Аж тридцятого червня ми у Збаражі були,
Де нам зараз на підмогу такі вельмишановні прибули:
Єремія Корибут князь Вишневецький,
Димитр, князь Збаразький, Сенявський*, Собеський*,
Старости калуського люди, інших панів
З різних станів прибуло гарне гроно.
В ім'я Господнє залишивши близько ста рот
Гусарських і козацьких, а також драгунських,
І аркебузерів, і різної піхоти,
Не перестаючи виявляти вродженої охоти
До любої вітчизни, сини її любі
Із людьми найманими за лопати взялися,
Охоче шанці, помилково розмічені, копали.
Під Човганським Каменем козаки вже стали.
Ще наші своїх валів мало насипали —
Вже козаки з татарами швидко наступають,

Godni wielkiey nagrody ci żołnierze mili, —
Dałbym ta im, lecz mi też kozacy spalili.
Czego za łaską Bożą wszyscy doczekamy.

І наїзник відважний до нас прудко летить.
«Гей, до зброї, панове, доброчесної Корони діти!»

Виступає полк белзького і кам'янецького
Воеводи руського і Конецьпольського,
Підчасого, панів протилежно різних:
Жовнір, добре вишколений і давній кварцяний,
Поборюючи потуги ворогів сміливих.
Вдарив тоді Хмельницький на поляків міцних.
З ганьбою вперед наступає децима Юлії
З тими, що зруйнувати обоз польський нахваляються.
Бо так собі сподівалися, як під Пилявцями,
Але, збентежившись, пурхнули назад перед ляхами.
Наші тим часом чимдуж вали висипали,
Хоч і завербованими возами, й битися готувалися.

Аж у неділю замість меси чи вечірні
Билися за два шанці з нами до вечора.
Від води Розражевський найперший борониться,
Перед валом у полі вдаривши з драгунами без коней.
Опанував бойове мистецтво в Шульжинцях, де забрав гармати
Від тієї тисячі, що в окопах лежала.
Іншу штуку Пшиємський* у злій глибині плакає,
Де чернь, повзаючи, вскочити в шанці готується.
У Зв'ягелі на неї вдарив, де їх, як Содом*,
Палив, топив і косив, як легку солому.
На підмогу їм приходять аркебузери,
Що так мужньо відбили хлопських мінерів,
Каштелян белзький боронить вугласті редути,
Б'ючи з гармат через вали в оттоманську пиху.
Аж тут артилерія першість мала
І поперед підчасого в замок в'їхала,
Каштелян кам'янецький тимчасовий
Бастіон боронив, звідусіль незахищений.
А хорунжий коронний додаткове укріплення обороняє,
Допомагаючи бічній лінії в полі у злій битві;
Підчасий же коронний свій квадрат відбиває,
На кварцяне військо татарів жене.
Сенявський також із Собеським і з лучниками,

Czuiwego w tym pod ten czas króla pana mamy.
Ten iako pod Zborowem odważywszy zdrowie,
Pokoyny wiek o męstwie y szczerości powie;

Б'ючи хлопів, що кричать, не одного вбили.
Єремія з Димитром, обидва князі,
Що їх родинні міцно пов'язали пута*,
Долішніх своїх додаткових укріплень, цілком небезпечних,
Боронять, озброюючи й інших небоєздатних.
Як мужній Менелай*, досвідчений лицар,
Шановний воєвода руський глядить на всі боки.
Місто боронить піхота, «польовою» названа,
При них різна дружина, разом зібрана.
Всі кіннотні перед валами в полі воюють,
А піхотні по квартирах також не відпочивають,
Бо цікавих козаків чорт загнав під вал —
Не один пилявецької і корсунської зазнав помсти.

Безугавно вдень і вночі так нас аж до вівторка
Мордували, розсипаних; тоді довелося на крок
Нашим трохи відступити за другі вали,
Тим часом перші з землею зрівняли.
Проте Розражевський пильнує воду;
Не дивно, бо вимагав такий час охолоди,
Адже нам було гаряче від лютого Марса —
І так робив, як голова наказала старша.
Додаткове укріплення й браму Пшиємський вартував,
Та нею ворог напасти на обоз спромігся.
Інші вельмишановні панове, і регіментарі,
І різні пани, і сильні гусари
Кінно завжди перед валами, а в шанцях піші
На своїх місцях пильнували. Хмельницький тут тішить
Своїх марнославних вояків, кажучи: «Поки згасне
Ясний в морі Фаєтон* або засне моє око,
Військо коронне ханові в руки віддам.
Таку вам, молодці, дам пораду:
Поставмо піший табір за ставом з того боку,
Бо з вразливого місця на ляхів ударимо».
І так сталося. Зараз за став перекинув
Гармати в тил нам згубні. Тут Марс заюшився
Кров'ю спільною двох військ.
Справедливість Божа звершується над грішниками,
Бо козаки з поля через став нам дошкуляли, —

Snadnie kozaków hardych skrócił zapalczywość,
Kilkakroć stotysięcy na ich że zelżywość,
A nas z siedm niedzielnego zbaraskiego smrodu
Wywiódł, gdzie psy ieść przyszło y zdychać od głodu.

Не одного лицаря ми з бойовища зводили.
Козакам теж наші відплату в полі давали,
Коли їх з наших мортир в купах вітали.
Не менш мужньо їх шаблями по шиях торкали
І за ставом дошкульно з шанців вибивали.
Козак і татарин були тим перелякані,
Що їх багато полягло через злу Персефону*;
Покинув наступи, копати змушений,
Різні мажі з кіллям до штурму готує.
Вночі несподівано під вали підходить,
Втечею вдаваною нас, що слухають, зводить.
Кричить: «Минай! Рушай! Їдь! Рушай далі!»
А тим часом, розбійники, вали покопали
Довкола нашого війська. Тут ми на раду стали,
Щоб через наші вали раптово не перейшли
(Маючи таку силу, могли б це зробити) —
Винайшли той спосіб, щоб їх працею розважити.
Хоча їх багато прибувало майже щодня,
Нам зате щастя всміхалося у всьому;
Щоб, бува, козаки міста не взяли і води,
Чим наробили б нашому війську шкоди,
Пана кам'янецького з полком Корфовим
Послали до Збаража, а тут людям здоровим
Швидко наказали третій вал, або абшинт, зводити
Такий, за яким могли б, захищаючись, битися.
Аж Себастьян Адерс*, польовий капітан,
За Дюбуа робив такі, досвідчений войовник.
Коли були готові, наші відступили;
Козаки дещо засумнівалися, що дістануть нас.
Не забезпечене провіантом, однак, військо наше,
Як це в несподіваному випадку завжди буває,
Не можучи рятунку нізвідки дочекатися,
Яко добрі жовніри, не гадаючи про втечу,
Було в небезпеці. Гетьмани, бачачи,
Що спосіб захопити нас уже можуть мати погани,
Яких досить добре бито, однак прибувало,
А нас через важкий сморід багато захворіло,
Задумали в меншу площу військо розташувати,

Так да Pan Bóg, z senatem będzie o tem radził,
By w pokoju cną Polskę długoletnie rządził.
Tego by błogostawił we wszem Bóg najwyszy,
Uprzeymie życzy iego podnózek nainiszy.

Бо щодня руська чернь не переставала шкодити.
Наказали геометри й землеміри,
Не гаючись, робити четвертий вал до замку.
Дістав такий наказ суворий гетьманський
Слухняний офіцер Войцех Радванський;
Тринадцять завширшки, вглиб дев'ять стіп ті рови мали,
Стільки ж перпендикулярно вшир насипані були,
Вони, що колись густою кров'ю шляхетною були покроплені,
Так тут щораз червонішою фарбою оздоблені.
А тим часом абшинти підчаший коронний
Зробив у своєму квадраті, що був безборонний,
Щоби злі козаки, близько під вал лізучи,
Не вкопалися в бастіон, як земляні личинки.
Козаки довкола наших дуже зблизилися
І такі високі вали поробили, що порахували
Всіх тих наших, що під валами сиділи, пильнуючи.
Насміхаючись днями й ночами цілими,
Козаки обіцяли нас живими до орди гнати
І порожні кримські степи рясно засадити.
Та як тільки побачили величезні заборола,
З яких би їх діставали з кількох мушкетів,
Майже всяку надію на перемогу втратили,
Незважаючи на свою колишню працю.

Відтак тридцятого липня наші відступили
До останніх валів, де славили
Бога, що під час відступу не загинули.
Але обіцяний вирок декотрих не минув,
Бо коли почало світати, козаки побачили,
Що наші відступили, то й під вали прибігли,
Волаючи: «Ей, не стріляй! Наші не вийшли!»,
Щоб такими хитрощами нас обдурити.
До них поручник гармати озвався
З регіментових гармат трьох, чим місце відкрив.
Пушкарі тоді до своїх гармат скочили —
На вилазку летять різні компанії.
А хлопства вже збіглася чимала громада;
Тоді сталася між нашими під час вилазки сварка.

Skończona ta potrzeba w sierpniu dwudziestym piątym,
W roku tysiąc sześćsetnym czterdziestym dziewiątym⁹⁹.

Автор сеї вірші, очевидно, не поет і не майстер ясного вислову, та проте його вірша подає чимало цінних звісток для історії збараської облоги. Для її доповнення

З обох боків Беллона пасе своїми очима,
Дивлячись на криваві (другої половини вірша не дописано. —
[Іван Франко]).

Змучені, наші тут назад повернулися,
А козаки новий вал довкола оточили,
З якого їм (певно, мало бути нам. — [Іван Франко]) такого
мушкетного вогню давали,

Що вниз, як мурахи, всі поховалися.
Аж тієї ночі всіма силами робили,
Щоб від нашої стрілянини дещо заслонитися.
Адже завше сорок тисяч працювало
Напереміну, а других стільки ж билося
З нами різними способами в місті й околицях,
У чистому полі, що навіть дивували різними засобами.
Коли нам шкодити не могли, доброї
Деревини щодень тягнули безмірно багато,
Поробивши драбини штурмові,
Спорудивши з них вежі, лицарі нові,
Вищі від наших вали майже втричі,
З яких в нас стріляли часто неласкаво.
Та їм ляхи у двадцять разів щедріше
Віддавали з важких гармат, б'ючи їхні мази,
І з різних рушниць! Там, де їхні табори
Були перше, поки під замок на гори
Козак з ордою дістався, — могил насипано
Три тисячі й кілька сотень убитим.

Хоругви розставлені були понад тими,
Прізвища яких читай короткими словами (польськ.). — Упоряд.
⁹⁹ Хоча більш від усіх люто знищені швагрове,
Сини, що жаліють зажурену вітчизну,
І грудьми своїми, і своїм коштом її боронячи, —
Тих панів найбільше козак з ордою боялися.
Гідні великої нагороди ті жовніри милі, —
Дав би їй їм, та мене теж козаки спалили.
Цього з ласки Божої всі дочекаємося;
Чуйного на той час пана-короля маємо*.

подаю тут деякі уступи з оповідання Бялобоцького і Кучваревича* про сю саму подію. Кучваревич пише своє оповідання в формі дневника. Він так само, як і автор отсеї вірші, був у війську Фірлея, але розпочинає оповідання від 21 мая, коли військо вийшло з Рівного. Бялобоцький у другій часті свого «Klaru męstwa» подає ітінерар Вишневецького від його виїзду з Білого Каменя* аж до вступлення до табору під Збаражем, а в третій описує збаразьку облогу, але не день за днем, а тільки вибираючи важніші епізоди, і то не як самовидець, а з наслуху, малюючи занадто різкими фарбами польське геройство.

1) Оповідані тут факти у Кучваревича розложені ось як: 21 мая виїзд з Рівного, 22 переправа під Межиріччям, 23—28 стоянка в таборі коло сього міста, 28 похід до Войтовець*, 30 переправа через Горинь коло Заслава, 1 червня битва з Донцем* при Шульжинцях, 2 червня відділ Чарнецького* палить Судилків* і Шепетівку*, 3 червня відвідини Лянцкоронського, 5 червня відділ Розражевського б'є козацького ватажка Тишу* під Хлапотином.

Pola nieprzyiaciele naszym nie strzymali,
Jedni do miasta, w lasy drudzy uciekali.
Tych, którzy do miasteczka wpadli byli hurmem,
Ognistym przez gwałt nasi dostali ich szturmem.
Lecz iż naszym przez okna strzelaiąc szkodzili,
Przeto ze trzech stron miasto z niemi zapalili,
A wystąpiwszy w pole opadli dokoła
Miasto tak, że żadnemu kozakowi zgoła

Він, під Зборовом поклавши здоров'я,
Мирного часу про мужність і щирість розповість;
Легко козаків гордих охолодив запал,
Кілька разів по сто тисяч відплатив їм за їхню ж образливість,
А нас із семитижневого збаразького смороду
Вивів, де псів їсти доводилося і здихати від голоду.
Так дав Господь Бог, а він з сенатом радитиметься,
Щоб у мирі доброчесною Польщею довголітньо правити.
Щоб благословив у всьому Бог найвищий —
Люб'язно бажає його підніжок найнижчий.
Закінчена ця потреба двадцять п'ятого серпня
Року тисяча шістсот сорок дев'ятого (польськ.). — Упоряд.

Trudno było iak uciec, więc na staw co żywo!
Jedni w kadziach, co były w browarach na piwo,
Drudzy konno, na deszczkach insi się pławili.
Jeden drugiego pchając sami się topili.
Drugich w stawie iak kaczki po wodzie strzelano,
Ze też zrzadka któremu z wody wyleźć dano.
Teyże nocy spalono Korczyk z kozakami,
Chorągwi kilka wzięto, ale oni sami
Z Tyszą pospołu uszli z miasteczka onego.
Wtenczas iednak zabito Kaszka nieiakiogo.
W kilka dni potem z stawu wyiętego trupa
Niezmierna brzeg nad wodą okrywała kupa,
A ieszcze zostawało niewyiętych wiele,
Nad dwa tysiące więcey, mogę to rzec śmieie,
Ze też wody dla smrodu bydło pić nie chciało,
Bo się tam coś krwawego a nie woda zdało¹⁰⁰.

¹⁰⁰ Поля вороги перед нашими не втримали,
Одні до міста, інші в ліси тікали.
Тих, що до містечка втекли юрбою,
Наші вогненным дістали штурмом.
Але що й нашим, крізь вікна стріляючи, шкодили —
З трьох боків місто з ними запалили
І, відступивши з поля, оточили довкола
Місто так, що жодному козакові
Важко було втекти, хіба що на став найпрудкіше!
Одні в бочках, що були в броварах для пива,
Другі кінно, на дошках треті перепливали
Один одного штовхаючи, самі й топилися.
Інших на ставі, як качок на воді, стріляли,
Рідко котрому з води вийти дали.
Тієї-таки ночі спалили Корчик з козаками,
Хоругов кілька взяли, та вони й самі
З Тишею разом втекли з містечка цього.
Тоді, однак, вбили Кашка якогось.
Кілька днів по тому вийнятих зі ставу трупів
Безмірна купа берег над водою вкривала,
А ще залишалось невийнятих багато,
Більш ніж дві тисячі, могу це сказати сміливо;
Через сморід худоба тієї води пити не хотіла,
Бо вона здавалася чимось кривавим, а не водою (польськ.). —
Упоряд.

Д[ня] 7, 8 і 9 Фірлей усе ще стоїть під Заславом, д[ня] 10 Лянцкоронський висік Острополь, 13 Пшиємський іде під'їздом на Зв'ягель, 15 присилає гонця, сповіщаючи про зруйнування Зв'ягля, 17 поляки в таборі з сеї причини співають «Te Deum»*, 18 червня

Z Zwiadła nasze chorągwie zwróciły się potym:
Iż kozaków y zdobycz upuścili, o tym
Sprawę tę dam, że zawsze gdy w niesworze nasi,
Chocia y się w czym poszczęści, wszystko nierząd zgasi¹⁰¹.

Докладного опису сеї побіди, що скінчилася невдачею поляків, здається, не маємо, — бодай у Костомарова* про зв'ягельську пригоду згадано всього двома словами. Д[ня] 21 військо рушило з-під Заслава і зупинилося коло Гривля, 22 військо Фірлея злучилося з військом Лянцкоронського.

2) По Кучваревичу, Лянцкоронський пішов на Межибож сам, а Фірлей 23 червня станув під Чайківцями, 24 вислав Пшиємського під Константинів, а Лянцкоронський вивів поляків від Межибожа з Сенявським. Д[ня] 26 червня в польськiм таборі сварка — рішають вертати під Збараж і йдуть до Росоловец*.

3) По Кучваревичу, польське військо д[ня] 27 було під Човганським Каменем, 28 під Озівцями, аж 1 липня стало коло Збаража. Там знов сварка між регіментарями.

Towarzystwo na poły niektóre struchlało,
A drugie dla niesprawy precz pouciekało.
Wszystko zgoła pospólstwo wielce sobą trwoży,
Czeladź podbuntowana na panów się sroży,
Która regimentarza obrawszy iakiego
Albo z chłopstwem zwieść bitwę, lub do Chmielnickiego
Przystać zamysły miała. Tak się złe zdarzyło,
Trudności wiele potym, nim się utłumilo.

¹⁰¹ Зі Зв'ягеля наші хоругви вернулися потім:

Що козаків і здобич втратили, про це
Звіт подам, що завжди, коли в негаразді наші,
Хоч у чомусь і пощастить — все знищить безлад (польськ.). —
Упоряд.

Wieści nowe przychodzą strasząc kozakami,
Jakoby złączywszy się wespół z Tatarami
Ku naszym ciągnąć mieli. Stańd wszystko trwożliwe
Widząc regimentarżów serca niezgodliwe¹⁰².

Дня 3 липня Гулевич* виходить на під'їзд, та, зди-
бавши по дорозі татар, його люди повтікали. Д[ня] 4 но-
ва тривога в таборі, нові вісті, що козаки вже в Кле-
банівці*. Д[ня] 5 мучено зловлених козаків; грім ударив у
Фірлееву хоруггов. Д[ня] 6 липня

Generalnego scenę popisu sprawiono:
Dla podsłuchów ospałych w nosy zatrwożono¹⁰³.

Тільки д[ня] 7 кн[язь] Ярема в'їхав до Збаража, а 8 при-
слано Фірлееві з Варшави декрет на воєводство. Д[ня] 9
Сераковський і Пігловський виїжджають на під'їзд, по-
биті козаками. Ярема вступає в табір.

Z ięzyków zrozumiano, iż Chmielnicki swoje
Pułki posłał był na łup w wołyńskie podwoie,
Wziąwszy o tym wiadomość, iż strwożeni byli
Nasi, dla którey trwogi nazad ustapili.
Ale gdy się dowiedział, iż zaś pod Zbaraże
Powrócili się nasi, wnet też swoim każe
Pułkom wracać się nazad, dla zdobyczy które

¹⁰² Половина товариства дещо збайдужіла,
А друга через безлад втекла геть.
Усе товариство дуже тривожиться,
Челядь збунтована на панів нарікає;
Вона, обравши регіментаря якогось,
Або з хлопством до бою стати, або до Хмельницького
Пристати намір мала. Таке недобре трапилось,
Та труднощів більше було потім, коли все вляглося.
Звістки нові приходять, лякають козаками,
Які, буцімто злучившись із татарами,
На наших іти мають. Тому всі тривожаться,
Бачачи незгідливі серця регіментарів (польськ.). — Упоряд.

¹⁰³ Сцену загального параду влаштували:
Через шпигування сонних зночі потривожено (польськ.). —
Упоряд.

Posłał był zawiązawszy z Tatarami sworę.
Pod Czołhańskim Kamieniem stawszy k nam się maia
Ze dwiema carykami, trzeciego czekaia¹⁰⁴.

4) Кучваревич описує прихід татар і козаків під Збараж д[ня] 10 липня:

Wkrótce potym nasz oboz wprzod nad spodziewanie
Dokoła otoczywszy nieprzyiaciel stanie
Gotowym do potrzeby, chcąc po karkach deptać,
Rozlawszy krew szlachecką oney się naleptać.
Czeladź aby dostała żywności posłana,
Od nieprzyacioł w drodze iest pozabierana;
Tych część ku Tarnopolu, drudzy ku lasowi,
Niektórzy ku naszemu uszli obozowi¹⁰⁵.

5) Сей напад був 13 липня. Кучваревич подає, що він тривав без перерви 12 годин; козаки сім разів уступали і знов вертали до бою. Бялобоцький говорить, що козаки стріляли

Z dział, że się kule, co w obóz padały,
Jak jabłka w sadzie rodzajnym walały¹⁰⁶.

¹⁰⁴ Від язиків довідалися, що Хмельницький свої Полки послав по здобич на волинські двори, Мавши відомості про те, що стривожені були Наші й через цю тривогу назад відступили. Та коли дізнався, що вже під Збараж Повернулися наші, вмить своїм наказав Полкам, що їх по здобич послав, повертати назад. З татарами союз зав'язавши, Під Човганським Каменем ставши, на нас збираються З двома ватажками, третього чекаючи (польськ.). — Упоряд.

¹⁰⁵ Незабаром наш обоз, всупереч сподіванням Довкола оточивши, ворог став Готовим до бою, прагнучи по шиях топтатися, Розлити кров шляхетську, нею нахлептатися. Челядь, що її послали роздобути провізії, Вороги в дорозі захопили; Частина її втекла до Тернополя, частина до лісу, Деякі — до нашого обозу (польськ.). — Упоряд.

¹⁰⁶ З гармат так, що ядра, які в обоз падали, Як яблука в саду врожайному, валялися (польськ.). — Упоряд.

6) В понеділок був спокій, у вівторок знов напад; козацтво

Ze wszystkich czterech stron sztakiety wiezie,
A chłopstwo oślepi jako smoła lezie;
Orda jak chmara blisko podpadając
Nawiasem strzały puszcza zaciemniając
Od nieba prawie¹⁰⁷.

Козаків відбито; Бялобоцький пише:

Zdraycy jako trzcina z wału uciekaiają.
Padło ich wiele tam w górę nogami,
A w szczyrey wodzie gorzały maszyny,
Trzeba tam było wetkać pieskie syny.
Zapewne twierdzą, że kule y strzały
Wielu tykaiąc nic nie obrażały.
Pełniuchny obóz strzał y kuł leżało,
Próżnego miejsca ledwie co zostało¹⁰⁸.

7) До нових шанців перейшли поляки 30 липця; їх працю так описує Бялобоцький — не без фантазії:

W dzień rzeź okrutna, w nocy zaś grabarka,
Odmieniała się w hayduka husarka.
A zdraycy każdą noc się przybliżaiają,
Wałami wałów ledwie nie tykaiają.
Naszy tesz ziemią czynili wycieczki,

¹⁰⁷ З усіх чотирьох боків заборона везе,
А хлопство наосліп, як смола, лізе;
Орда, як хмара, близько підступаючи,
Мимохіть стріли пускає, затемнюючи
Майже все небо (польськ.). — Упоряд.

¹⁰⁸ Зрадники, як жорства, з валу тікають.
Мертвечини їхньої там багато догори ногами,
А в ширій воді горіли машини,
Слід було туди встромляти собачих синів.
Запевне тверджу, що кулі та стріли,
Багатьох торкаючись, зовсім не шкодили.
Повнісінький обоз стріл і куль лежало,
Порожнього місця майже не зосталося (польськ.). —

Упоряд.

Не склада chłopstwu animusz szlachecki!
Że iusz rowami chwyтали за siebie.
Kto widał kiedy w ziemi byдź potrzebie?
Jusz tak po iamach brali się за głowy,
Drudzy zębami iedli się y słowy;
Nie tylko strzelbą, lecz y kamieniami
I samą ziemią tłukli się bryłami;
Jusz wręcz y bronią y kiymi z opału
Razili zdrayców goniąc ich od wału.
Przez dni dziesiątek prawie co godzina
Taka bywała z chłopу mataczyna¹⁰⁹.

Про напад 6 серпня Кучваревич пише ось як:

W piątek rano Chmielnicki szturmем do nas biie.
Chłopotwo pozakładawszy iarzma na swy szyie
Srogie ciągnąc drabiny nam na wały stawia,
A drudzy się iuż w rowach pod szańcami bawia.
Jeden drugiego kiymi, pociskami sięga;
Następuie ze wszех stron kozacka potęga¹¹⁰.

-
- ¹⁰⁹ Вдень січа страшна, а вночі земляні роботи,
Ставали гайдуками гусари.
А зрадники щоночі наближалися,
Валами валів мало не торкалися.
Наші теж землею робили вилазки,
Не здаючи хлопству духу шляхетського!
Вже ровами обкопували себе.
Хто коли знав таку в землі потребу?
Вже в ямах хапалися за голови,
Інші зубами кусалися й словами;
Не лише стрільбами, а й камінням
І самої землі брилами товклися;
Вже просто і зброєю, й киями зопалу
Разили зрадників, женучи їх од валу.
Протягом десятиох днів майже щогодини
Таке було з хлопами шахрування (польськ.). — Упоряд.
- ¹¹⁰ У п'ятницю рано Хмельницький на нас штурмом іде.
Хлопство, позакладавши ярма на свої шиї,
Страшні тягне драбини, нам на вали ставлячи,
А другі вже в ровах під шанцями діють,
Один одного киями, снарядами дістаючи.
Наступає зусібіч козацька сила (польськ.). — Упоряд.

Ширше говорить про сей напад Бялобоцький:

W ten dzień nad insze nieprzyiaciel ziadły,
Znać, że mu z Polski nowiny przypadły,
Okrutnym szturmem puścił do obozu,
I iuż nowego zażywa powozu:
Trzy wielkie szturmy na kołach zrobiwszy
A po pietnastu człeka założywszy,
Szkapią naturę chłopską w nie sforuie,
Drugim drabiny wielkie przywięzuie,
Że pod czterystu chłopstwa ie ciągnęło
We szlach. Bogday to hultaystwo zginęło!
Jako dla chłopа chłop siła ponosi,
A kiedy panu robić, to się prosi!¹¹¹

8) Про ті козацькі шанці так пише Бялобоцький:

aż iedno co dzień ma zaświtać,
Poczną «Jak spali?» naszych strzelbą witać,
Gdzie tak gęstymi winszują kulami,
Ze tylko wrzało iak między kotłami.
Brat brata nie mógł z placu uprowadzić;
Gdzie padł, tam trudno było o nim radzić,
Aż chyba nocą, bo czuli łotrowie
Macali drugich y w nocy po mowie.
Piętnaście mieli tych blokauzów w koło, —
Trudno tam było wyglądać wesoło,
Bo mógł z nich wróbla, nie tylko człowieka

¹¹¹ Цього дня ворог особливо жорстокий,
Видно, йому з Польщі новини прийшли;
Жахливим штурмом кинувся до обозу
І вже новий придумує повіз:
Три великі вежі на колесах поробивши
І по п'ятнадцять чоловік туди посадивши,
Шкапину природу хлопську в них запрягає,
Іншим драбини великі прив'язує,
Що їх по чотириста чоловіків тягнуло
У шляях. Бодай те гультайство пропало!
Заради хлопа хлоп багато чого стерпить,
А коли панові робити — то проситься! (польськ.). —

Упоряд.

W obozie ubić, tak były z daleka.
Zastawiali się nasi y płachtami
Złym oczom na wał, drudzy namiotami,
Ale to przecie nic nie pomagało,
Bo zdraycy śrotem gdy nabili działa,
Nie wysiedział się nigdziey zasłoniony:
Gdzie zabit, tam też musiał być grzebiony.
To taka była po wszystkie dni wrzawa
Sześć niedziel niemal, iak w piekle kurzawa¹¹².

9) Про остатні дні облоги подають докладніші відомості Бялобоцький і Кучваревич. Бялобоцький кінчить своє оповідання описом нападу 15 серпня:

Toż y w ten święty dzień widzieć się dało,
Bo to łotrostwo iuż tak zagorzało,
Że z swoich wałów ziemią pod naszymi
Podkop czynili, mieyscy niektóremi
Już w spodku będąc podnosili wozy.
Kto się na taką rozpacz nie zatrwoży!

112

щодня, як тільки мало розвиднітися,
Почнуть «Як спали?» наших стріляниною вітати;
Коли віншували такими густими кулями,
То лише дзвеніло, як поміж котлами.
Брат брата не міг з місця вивести;
Де впав, там трудно було йому допомогти,
Хіба вночі, бо обережні розбійники
Виявляли чужих і вночі по мові.
П'ятнадцять мали тих блокгаузів довкола, —
Трудно там було виглядати веселим,
Бо могли з них горобця, а не лише людину
В обозі вбити, — так були близько.
Наші заслонялися ряднами
Від поганих очей на валу, інші — наметами,
Але це зовсім не допомагало,
Бо зрадники, коли набили шротом гармату,
То не сховався жоден заслонений:
Де був убитий, там мусив бути похований.
Такий-то стояв цілими днями гул
Шість тижнів майже, як у пеклі курява (польськ.). —

Упоряд.

A w drugą stronę chorągwie wtykali,
Wycieczki nasze już opanowali.
Prawie nie było sposobu bronienia;
Nic jednak mężnych serca nie odmienia.
Choć wrzkomo zgodą chciał naszych próbować,
Nic nieprzyjaciel nie mógł wytargować.
Zbierał wymysły z złego serca prawie.
Tak się to chłopcy obchodzą łaskawie,
Gdzie górę wezmą! Lub też iak psów białą,
Przecie oni w swą, choć się we krwi myją.
Podszedłszy iusz tak blisko okopami
Siągali wozów ku sobie hakami.
Naszy postrzegłszy fortel chłopski taki,
Łańcuchami im wyrywają haki.
Złodzieystwo nadto od dyabła uczone
Maźnice rzuca ogniem zapalone
Na wozy, aby skoro pogorzały,
Łatwiejszy przystęp mnóstwu w oboz dały.
A kto wyliczy, co cierpieli głodu
Obrońcy naszy, co nędzy u smrodu!
Ledwie nie wszystkich koni wystradali.
Wszystko za łaską Bożą wytrzymali¹¹³.

¹¹³ Тож і в цей святий день стало видно,
Бо те розбишацтво вже так запалилося,
Що зі своїх валів землею під нашими
Підкоп робили, а в деяких місцях,
Вже в середині будучи, заїздили возами.
Хто ж від такого розпачу не злякається!
А з іншого боку хоругви встромляли,
Вилазками нашими вже панували.
Майже не було способу боронитися;
Однак ніщо мужнього серця не похитне.
Хоча на словах миром хотів наших випробувати,
Нічого не міг ворог виторгувати.
Збирав думки зі злого серця.
Ось як хлопи обходяться ласкаво,
Коли гору візьмуть! Або, як псів, б'ють.
Проте вони у своїй крові вмиваються.
Підійшовши вже так близько окопами,

В цьому оповіданні стягнуто, здається, факти з кількох днів, бо Кучваревич дещо подібного оповідає під днем 18 серпня:

Nazaiutrz dzień pogodny, ale wielka wrzawa,
Dla częstego strzelania iako mgła kurzawa
Powstała: bez przestanku gdy prawie dzień cały
Od poczynku nie mieli chłopskie samopały.
Już kozacy pod obóz kopaiąc się sami
Ściągali tuż za sobą wozy osękami,
Już się ryła potężnie w dwór pana Trykaia
Chłopów rozpaczaiących niezliczona zgraia,
Kędy leżał Sieniawski chorobą struchlały,
Mąż niegdy w krwawym boiu odważny y smiały,
Który póki na zdrowiu ieszcze nie szwankował,
Męstwem swym y odwagą oyczyznę ratował.
Podeń gdy się, iakom rzekł, kozacy kopali,
Od strzelby porażeni namniey nie wskórali¹¹⁴.

Діставали вози до себе гаками.
Наші, викривши таку хлопську хитрість,
Ланцюгами їм виривали гаки.
Злодійство, дияволом навчене,
Мазниці кидало, вогнем запалені,
На вози, щоб скоро згоріли,
Найлегший доступ багатьом до обозу дали.
А хто облічить, що терпіли від голоду
Оборонці наші, від нужди й смороду!
Мало не у всіх коні погинули.
Все з ласки Божої витримали (польськ.). — Упоряд.

¹¹⁴ Назавтра день погідний, але страшний гул,
Через часту стрілянину, як туман, курява
Стала: коли без перестанку майже цілий день
Відпочинку не мали хлопські самопали.
Вже козаки, самі вкопуючись під обоз,
Стягли за собою вози довгими списами,
Вже вривалася у двір пана Трикая
Хлопів распачливих незліченна згряя,
Коли лежав Сенявський, хворобою розбитий,
Муж, колись у кривавому бою відважний і сміливий,
Який, коли ще на здоров'я не скаржився,

10) Про голоднечу в Збаражі і в таборі Кучваревич так пише під д[нем] 22 серпня:

W niedzielę targowiska iawne bydź poczęły
I iusz trochę na strawę tańszy pokup wzięły,
Gdyż przedtym niesłychana prawie drogość była,
A Ceres naybardziey się wtenczas zbogaciła,
Kiedy ledwie iednemu na dzień za pięć złotych
Chleba było, a piwa garniec także o tych
Pieniędzach. A iusz nader wtenczas tanio było,
Gdy się piwa za taler garniec wziąć trafiło.
Za ćwierć owsa siedmdziesiąt złotych dać potrzeba
Albo ośmdziesiąt było. Nie ieden tam chleba
Pono y nie kosztował, nawet nie każdemu
Trafiło się y barszczu napić, a to temu,
Że za groszy czternaście skapy garniec bywał, —
Takeś mężny żołnierzu w obozie używał!¹¹⁵

Кучваревич подає, що 23 і 24 серпня також були торги, але татари напали на поляків несподівано, побили і побрали до неволі кілька тисяч народу.

Мужністю своєю й відвагою вітчизну рятував.

Коли щодня, як я казав, козаки копали,

Кулями вражені, нічого не домоглися (*польськ.*). — Упоряд.

¹¹⁵ У неділю торги явні почалися

І вже дещо дешевшу ціну за страви взяли,

Адже перед тим нечувана дорожнеча була,

А Церес* найбільше тоді збагатилася,

Коли ледве одному на день за п'ять злотих

Хліба було, а пива кухоль також за ті самі

Гроші. А вже дуже тоді дешево було,

Коли пива за таляр взяти вдалося.

За чверть вівса сімдесят злотих треба було

Або вісімдесят. Не один там хліба

Навіть не куштував, навіть не кожному

Траплялося й борщу напитися, а це тому,

Що за чотирнадцять грошів мізерний кухоль бував —

Такого ти, мужній жовніре, в обозі зазнав! (*польськ.*). —

Упоряд.

№ 28. Podczas oblężenia wojska pod Zbarazem¹¹⁶ złożony Lament Korony Polskiej

*na nutę: «Jako słońce zapadło, ciemna noc nadchodzi»,
ktory tak się zaczyna¹¹⁷*

Jusz to rok minął, drugi koło toczy,
Jako się łzami moje pocą oczy
Dla ciężkiej biedy y nędzy okrutney,
Że zbyć nie mogę tey tak chwile smutney.
Jeziora błotne y rzeki głębokie,
Odnogi morskie y rzeki szerokie
Wysusza słońce ogniem swym gorące,
Albo zdeimuią wieki zimno drżące.
A me łzy gorzkie dotąd nię ustaia,
Lecie y zimie ustawnie spływają.
Coraz to nowe cieką z serca żale,
Że iest wzruszona ma Korona cale.
Zewsząd mię trapią, zewsząd mię szarpaia,
Domownicy mię obcym przedawaią;
Wolą pieniądze srebrne albo złote,
Niżeli dawną przodków swoich cnotę.
Żem synom moiem wolności nadała,
Żem ich w pieszczotach wielkich wychowała,
Boleli nad tym ludzie zazdrościwi,
Chcąc im to odiać krwie ich byli chciwi.
Kozak ochoczy, na skarby łakomy
Wnet do Korony wpadł w szlacheckie domy,
Wszystkie spustoszył y zniósł prawie z gruntu,
Zostawił wieczną pamięć swego buntu.
O bogday marnie taki człowiek zginął,
Bogday był wiecznie na świecie nie słynał,
Przez którego się taka strata stała
I krew szlachecka tak marnie rozlała!
Gdzie się obróczę, kędy poyrzę okiem,
Po wielgiey ziemi y niebie szerokiem,

¹¹⁶ В рукоп[ису] хибно: Zborowem. — [Іван Франко].

¹¹⁷ Осол. рук., 493, стор. 197—199, див. також J. Michałowski, Księga pamiętnicza, стор. 471—473. — [Іван Франко].

Zniskąd nie słyżę pocieszney nowiny,
Wszędzie mizernie giną moje syny.
Z Zadnieprza kozak y Tatarzyn brzytki
Nakłada strzałę, wyciąga łuk szybki,
Bo to podobno chcą każdego ubić
I syny moje z Korony wygubić.
Przeklęty Korsuń y wy, Żółte Wody,
Wyście mnie pierwsze narobiły szkody!
Tam z synow moich wprzod się krew sączyła,
Drugich tatarska ręka powięziła.
Dzień li na niebie świecił, noc li wstała,
Jam ku Korsuniu nędzna poglądała
Żądaiąc synów widzieć co przednieyszych,
Lecz nie widziałam iedno co podleyszych.
Gdym tak hetmanów dobrych postradała,
I więcey paniąt swych nie oglądała,
Aż zła fortuna y króla porwała,
A mnie sierotę na czatę podała.
W takim frasunku y w takowey trwodze
Widząc, iak wszyscy myśliłi o drodze,
Jak by się wyrwać mogli z ognia tego,
A dobyć, szukać kąta spokoynego,
Trąbiłam w trąby, w bębny trwożę biła,
Żebym na woynę synów swych zwabiła.
Zwabiwszy wielu pięknem wyprawila,
Żeby się bili, tegom im życzyła.
Jusz pod Pilawce woysko się ściagnęło,
Kozackie pułki iusz gromić poczęło,
Aż zaś boiaznią nasi narażeni
Wszyscy są w niwecz marnie rozproszeni.
Synowie moi, dokąd uciekacie?
Czy się w moy żywot pokryć wolą macie?
Owszem się wróćcie nawstecz ku wschodowi,
Dawaycie odpor nieprzyiacielowi!
Obyć to można wzbudzić przodków dawnych,
Albo naczynić wam hetmanów sławnych,
Sprawiła bym to, byleście się z tego
Oswobodzili żalu serdecznego.
Jusz to trzeci raz oboz polski leży
Podle Zbaraża, asz ci kozak bieży

Potęgą wielką, a z niem krymska horda, —
Synowie moi, teraz że do korda!
Przybiegli wszyscy gromadno pod Zbarasz,
Chcieli w okopie wybić wszytkich zaraz,
A gdy nie mogli, długo się bawili,
Siły kozaków tamże pozbawili.
Ale tesz y ci z armaty palili,
Z dział, samopałów Polaki razili,
Sprzątnęli siłu, których srogiey śmierci
Żaden nie wydrze mnie z wieczney pamięci.
Sciśnieni głodem y prasą smrodliwą,
Sfrasowawszy się nadzieią teskliwą
Z strony posiłku, że się ociągali
Przyść im na pomoc y znać nie dawali,
Wiele ich przeto umierać musiało,
Wiele kozakom się zaprzedało.
O iak nieznośny iest głód y smród brzytki,
I gdy do wyścia żadney niemasz ścieszki!
Nie trwóż że sobą, nędzny Polaninie!
Ni się spodzieiesz, o którey godzinie
Zeslieć posiłek y wyrwie cię z ręki
Nieprzyiacielskiey y zbawi cię męki.
A ty fortuna, co woyskami władasz
I co więc laury tryumfalne wkładasz
Na głowy ludziom, pomoż mym ziemianom,
Niechay dobiia tym brzytkim poganom! Amen¹¹⁸.

¹¹⁸ № 28. Під час облоги війська під Збаражем складений
Плач Польської Корони
*на мелодію «Коли сонце зайшло, темна ніч надходить», який
починається так:*

Вже рік минув, другий триває,
Як сльозами мої стікають очі
Через важку біду і злидні страшні,
Що забути не можу ту хвилю сумну.
Озера болотяні й ріки глибокі,
Затоки морські й ріки широкі
Висушить вогнем своїм сонце гаряче,
Або охопить навіки холод тремтливий.
А мої сльози гіркі досі не спинилися,
Влітку і взимку постійно течуть.

Слова сеї вірші «Trąbiłam w trąbę, w bębny trwoję biła»¹¹⁹ є, очевидно, натяк на дві віршовані брошури, що вийшли 1648 р., одна п[ід] з[аголовком] «Trąba na rozproszonych do obozu przeciw kozakom», а друга «Na trąbę prze-

Щораз нові пливуть із серця жалі,
Що моя Корона знищена цілком.
Звідусіль мене терзають, звідусіль шарпають,
Мешканці мої мене чужим продають,
Воліють грошей срібних чи золотих,
Аніж предків своїх давньої честі.
Що сиnam своїм свободу дала,
Що їх у пестошах великих виховала, —
Боліли над тим люди заздрісні,
Прагнучи це від них відібрати, крові їхньої хтиві.
Козак охочий, на скарби ласий,
Вмить на Корону напав, на шляхетські доми,
Все спустошив і зруйнував майже дощенту,
Залишив вічну пам'ять про свій бунт.
О, бодай марно така людина згинула,
Бодай би ніколи на світі не бувала,
Через яку такі збитки сталися
І кров шляхетська так марно розлилася!
Куди не погляну, куди не кину оком,
По сирій землі і небу широкому —
Нізвідки не чую втішної новини,
Скрізь марно гинуть мої сини.
Із-за Дніпра козак і татарин гидкий
Накладають стрілу, дістають лук бистрий,
Бо, схоже, хочуть кожного вбити
І синів моїх із Корони вигубити.
Проклятий Корсунь і ви, Жовті Води*,
Ви мені перші наробили шкоди!
Там із синів моїх скрізь кров сочилася,
Інших татарська рука ув'язнила.
Чи день на небі світив, чи ніч приходила —
Я на Корсунь, нещасна, поглядала,
Прагнучи синів бачити щонайкращих,
Та бачила хіба щонайпідліших.
Коли гетьманів добрих втратила
І більше панів своїх не бачила, —
Ще й доля зла і короля забрала,
А мене, сироту, на дозір [ворогам. — Упоряд.] подала.

ciw kozakom odpowiedź żołnierska. Wemben z pod choraży powego papą». Автором обох брошур був Дахновський *. В такім разі дуже правдоподібно, що й отся вірша є також його твором.

У такому смутку і в такій тривозі,
Бачачи, що всі думали про дорогу,
Як би лише вирватися з того вогню
І здобувати, шукати закутка мирного,
Я трубила в труби, в бубни тривогу біла,
Щоби на війну синів своїх звабити.
Звабивши багатьох, гарно вирядила,
Щоб билися — того їм зичила.
Вже під Пилявцями військо зібралось,
Козацькі полки вже громити почало,
Аж тут, страхом вражені,
Наші геть усі марно розбіглися.
Сини мої, куди тікаєте?
Чи в моєму лоні сховатися хочете?
Охоче верніться назад на схід,
Давайте відсіч ворогові!
Якби ж то можна збудити предків давніх
Або дати вам гетьманів славних —
Зробила б це, щоб тільки з того
Звільнитися жалю сердечного.
Вже третій раз обоз польський лежить
Біля Збаража і на нього козак напірає
Силою великою, а з ним кримська орда —
Сини мої, негайно за меч!
Прибігли всі гуртом під Збараж,
Хотіли в окопі вибити всіх зараз,
А коли не могли, довго зволікали,
Сили козаків там позбавили.
Але й ті з гармат палили,
З гармат, самопалів поляків разили,
Зігнали зі світу багатьох, і їх лютої смерті
Ніхто не зітре мені з вічної пам'яті.
Стиснені голодом і пресом смердючим,
Стурбовані надією марною
Про підмогу, яка забарилася
Прийти до них і знати про себе не давала, —
Багато їх там умирати мусило,
Багато козакам запродалось.

**№ 29. Від смерти Владислава IV
до Зборівського замирення^{*120}**

Tu król umiera, a ogień wzniecony
Gwałtem się zarzy Marsa y Bellony.
Wprzód rejestrowe Chmiel kozaki burzy,
Potym zdobyczy chciwą ordę durzy,
A tak te rzeczy skrycie fabrykuie,
Że się w obozie wprzód ten bunt zajmuie.
Pomógł mu ieszcze nie trochę do tego
Nieszczęsny rozdział woyska kwarcianego:
Gdy tych, na Żółte co wprzód wody pośli,
Nie w czas hetmani z posiełkami dośli.
O interregnum nader nieszczęśliwe!
O nieużyte fata nazbyt mściwe!
Tak że wam wiele Lachy przewinieli,
Żeście wszystko złe ku nam obrócili!
Już to po pięć kroć Polska zginać miała,
Gdyby iey Boska ręka nie trzymała.
Zniósł naprzód woysko kwarciane z hetmany,
Złączywszy swoy bunt kozak z bisurmany.
A tak dostatnie wtenczas woysko było,
Że w srebrze, złocie, w koniach uczyniło
Ośm milionów, mówiąc z okupami
Paniąt, co orda wzięła z kozakami.
Zginęło woyska do ósmi tysięcy,

О, який нестерпний голод і сморід важкий,
Коли до виходу нема жодної стежки!
Не тривожся, знесилений полянине!
Не сподіватимешся, о котрій годині
Надійде підмога і вирве тебе з руки
Ворожої, та позбавить від муки.
А ти, фортуно, що військом правиш
І що лаври тріумфальні вкладаєш
На голови людям, допоможи моїм землякам,
Щоб добили тих бридких поган. Амінь (польськ.).

Упоряд.

¹¹⁹ «Трубила в труби, в бубни тривогу била» (польськ.). — *Упоряд.*

¹²⁰ Із поеми «Satyr Podgórski», Оссол. рукоп., 680. — [Іван Франко].

Z luźną czeladzią mogło byź y więcej.
Potocki hetman, drugi Kalinowski,
Wybor y przedni kwiat cney młodzi polskiey,
Jedni do ordy w więzienie pobrani,
Drudzy mizernie są pozabiiiani.
Zrzadka kto uszedł. Korsuń, Żółte wody
Wiecznemi będą świadkami tey szkody.

Tak gdy się zdraycom zrazu poszczęściło,
Co żywo zaraz «na woynę!» krzyknęło:
Wszystka prawie Ruś z korzenia powstała,
Do czego orda serca iey dodała.
Burzą kościoły, klasztory plondruią,
Dwory, wsie, zamki, miasta palą, psuią,
Ludzie zakonne, kapłany ścinaią,
Okrutnie panów swoich zabiiiaią.
Prawie się na to zdraycy zasadzili,
By Lachów z Rusi do szczętu wybili.
Patrz, co się dzieie! Nuż Rzeczpospolita,
Jeszcze z długiego pokoju obfita,
Trzech panów znacznych na woynę obiera,
Czterdzieście z niemi tysięcy wyseła
Woyska z dostatkiem — czyli zbroynieyszego,
Nie wiem iak mówić, czyli stroynieyszego.
Podniósł się w zbytek Sarmata, a zatym
Idzie na woynę z sprzętem tak bogatym.
Biorą swe służby możnieysi panowie,
Szaty, klejnoty swoich żon mężowie,
Byle dostatnie, stroyno, szumno było!
Inaczey woysku byź się nie godziło.
Ten był towarzysz, szlachcic, ten mąż sprawny,
Co miał sobole, rysie, rząd oprawny.
Hola! Co się wam dzieie? Na kozaki
Taki aparat? Na gołe holaki?
Drudzy y wanny z sobą srebrne brali —
Do łaźnie, czyli w zaloty jechali!
Bogu iako się to nie podobało,
Pod Pilawcami iawnie się znać dało.
Nie wiedzieć skąd się straszna trwoga wszczęła,
Wszystkich z obozu nagle wystraszeła:

Tak od wszytkiego sprośnie uciekali,
Horda z kozaki obóz rozszarpali.
Nieoszacowne wtenczas łupy wzięli!
Prawieście zdrayców na się uzbroieli.
To przecie szkoda niepowetowana,
Że sława polska przez chłopstwo zdeptana!
Kiedy natenczas was nie spustoszyli
Poganie z Rusią y nie dokończyli,
Boskiey to tylko przyznać opatrności
I niewymowney przeciw wam miłości.
Ależ że żadney nie było poprawy,
Znowu do straszney przyszło wam zabawy.
Otoście pana wzdy sobie obrali,
Pożądanego pokoju czekali, —
Aż pod Zbarażem, aż y pod Zborowem
Już, iuż giniecie, iuż y pod Batowem.
Bo pod Zbarażem woysko oblężono
Tak że żadnemu wyniść nie tuszono.
A pod Zborowem tak króla ścisnęli
Han y Chmielnicki, że wodę odieśli,
I tak na obóz strasznie nacierali,
Że y do sprawy woysku przyiść nie dali.
O włos natenczas króla nie zniesiono,
A szlachty kilka powiatów urwano.
Aż do traktatów sam han Chmielnickiego
Ledwo przymusił, tyrana wściekłego¹²¹.

¹²¹ Тут король умирає, а вогонь запалений
Марса й Беллони насиллям палає.
Спершу реєстрових Хміль козаків підбурює,
Потім здобиччю хтиву орду дурить
І так ті справи потай фабрикує,
Що в обозі перше той бунт починається.
Допоміг йому ще неабияк у цьому
Нещасливий поділ війська кварцяного:
Коли до тих, що вперед на Жовті Води пішли,
Невчасно гетьмани з підмогою прийшли.
О міжцарів'я дуже нещасливе!
О неприхильна доле, надто мстива!
Чи ж вам так тяжко ляхи завинили,
Що ви все зло на нас повернули?

**№ 30. Zaczęcie buntów kozackich
przez Bogdana Chmielnickiego¹²²**

Uczynił wojnę Władysław waleczny,
Przez Chmielnickiego wszczął niepokóy wieczny.
Kto był przyczyną ognia tak wielkiego,
Pytać by o tem kogo świadomego.

Вже п'ять разів Польща загинути мала,
Коли б її Божа рука не тримала.
Розбив цілком військо кварцяне з гетьманами
Козак, злучивши свій бунт з бусурманами.
А так забезпечене тоді військо було,
Що сріблом, золотом, кіньми становило
Вісім мільйонів, разом з викупам
Панів, що орда взяла з козаками.
Пропало війська майже вісім тисяч,
З розпущеною челяддю могло бути й більше.
Потоцький гетьман, другий Калиновський,
Вибраний і добірний цвіт доброчесної молоді польської,
Одні в орду в неволю забрані,
Інші просто забиті.
Рідко хто втік. Корсунь, Жовті Води
Вічними свідками будуть цієї шкоди.

Так зрадникам одразу пощастило,
Що швидко зараз «на війну!» кричали:
Вся майже Русь корінна повстала,
До чого орда їй серця додала.
Руйнують костели, монастирі плюндрують,
Двори, села, замки, міста палять, нищать,
Монахів, священників рубають,
Люто панів своїх убивають.
Вже на те зрадники замахнулися,
Щоб ляхів з Русі вщент вибити.
Поглянь, що діється! Тут Річ Посполита,
Ще від довгого миру багата,
Трьох панів значних на війну обирає*,
Сорок тисяч з ними посилає
Війська з достатком — чи то озброєного,
Не знаю, як сказати, чи дуже ошатного.
Піднявся сармат в розкошах, а тому
Йде на війну з майном таким багатим.
Беруть свою прислугу заможні пани,
Шати, коштовності своїх жінок чоловіки,

Chmielnicki z tego tak się exkuzuie,
Że «król Polaków nam bić rozkazuie»,
List pokazuie.
Ciagnie Potocki z woyskiem w Ukrainę,
Nie pyta wróżki, ieżeli nie zginę?

Щоб розкішно, пишно, шумно було!
Інакше війську й не годилося.
Той був товариш, шляхтич, той муж відважний,
Хто мав соболі, рисі, зброю цінну.
Гай-гай! Що з вами коїться? На козаків
Такі шати? На голу голоту?
Інші й ванни срібні з собою брали —
Хіба до лазні чи на залицяння їхали?
Що Богові це не сподобалося —
Під Пилявцями стало зрозуміло.
Невідомо, звідки страшна тривога взялася,
Усіх від походу раптово відлякала:
Так від нього ганебно тікали,
Орда з козаками обоз розбила.
Неоціненну тоді здобич взяли!
Справді, зрадників проти себе озброїли.
Але ті збитки невідшкодовані,
Що польська слава хлопством потоптана!
Що тоді вас не розгромили
Погани з Руссю і не поклали вам край —
Слід завдячувати Божому провидінню
І невимовній до вас любові.
Але ніщо не змінилося на краще,
Знову до страшної прийшло вам забави.
Отож пана врешті собі обрали,
Бажаного миру чекали —
Аж під Збаражем, аж і під Зборовом*
Вже, вже гинете, вже й під Батогом*.
Бо під Збаражем військо оточене,
І нікому вийти не вдасться.
А під Зборовом так короля стиснули
Хан і Хмельницький, що воду відняли
І так на обоз страшно напірали,
Що війську не довелося прийти до справи.
На волосину тоді королю не пошкодили,
А від шляхти кілька повітів забрали.
Аж до трактатів сам хан Хмельницького
Ледь примусив*, тирана скаженого (польськ.). — Упоряд.

¹²² Оссол. рукоп., 1853, стор. 1—3. — [Іван Франко].

Rozrywa woysko, część na Żółte wody,
Z którym tam zginął kasztelanic młody.
Tam wzięli serce kozacy z pogany,
A między nami rząd godny nagany.
Pod Korsuń ciągnie dosyć woyska mało,
Stawił poganom piersi swoje śmiało,
Wziął też w nie strzałą.

Sprawił w ucieczkę woysko y z taborem,
Nie stało też nas: ieszcze przed wieczorem
Wzięto hetmany, pobito Polaki,
Woysko szwankuie przez rząd ladaiaki.
Kupi się chłopstwo wszędzie bez uwagi,
Doczekaliśmy straszney Bożey plagi!
Idzie Krzywonos aż do Połonnego,
Tam pobił szlachtę, wziął y zdobycz z niego.
Pod Konstantynow ciągnie z woyskiem śmieie,
A tam był xiążę¹²³, z nim ludzi nie wiele;
Z iakowym szczęściem — każdy przyznać musi, —
O wielkie woysko w niedzielę się kusi,
Tam bił kozaków z iaką wiktoryą,
Opisać by ią.

Potym we wtorek Krzywonos się kusi,
Xiążę Jegomość y tam się bić musi:
Z niewielą ludzi zderzyli się śmieie
Legło na placu dość pogaństwa wiele,
A że fakcye y tam nastąpiły,
Sławy xiążęciu nabyć zazdrościły,
Swey się zbawiły.

I pod Pilawce było woyska siła,
I to fakcyja prędko rozproszyła.
Ale to widzę, że praktyka¹²⁴ była,
Bo Kazimierza na państwo wsadziła.
Xiążę Dominik był wtenczas hetmanem,

¹²³ Ярема Вишневецький. — [Іван Франко].

¹²⁴ Інтрига. — [Іван Франко].

Za co kpem teraz został wy...nym.
Na bezrok znowu wojsko zaciągają,
Któremu Lutra¹²⁵ za hetmana daią,
Szczęścia nie mają.

Ciągnie k Sulżyńcom, tam wojsko położył,
Wtym Lanckoroński bardzo go zatrwożył;
Posłał Sokoła wnet do Międzyboża, —
Znaczna tam była nad nim łaska Boża:
Z szczęścią chorągwi bił kozaków wiele,
Przebił się nazad przez ich wojsko śmieie.
Ciągnie pan bełzki z wojskiem w Ukrainę,
Prędko usłyszy straszliwą nowinę:
Idzie Chmielnicki, złączył się z Tatary,
Z wielkością wojska, którym niemasz miary.
Nazad pod Zbaraż z wojskiem się wrócili,
Wnet do oyczyzny posły wyprawili,
Sami do wałów prędko się rzucili,
Dobrze czynili.

Tam sto tysięcy na tysiąc Polaka
Było pogańców — wieść nie ladaiaaka!
Już w trzecich wałach dotrzymali cnoty,
Dosyć mężności, dosyć y ochoty.
Zaś pod Zborowem króla oblężono,
Ba i Polaków nieźle przestraszono.

Cny Kalinowski wyszedłszy z niewoli
Ciągnie pod Krasne bez królewskiej woli:
Gromił Niczaia, tam się poszczęściło,
Ba i w Jampolu nie podlejsze było.
Wnet do Winnice z wojskiem przyciągnęli,
I tam dla fakcyi Bohuna nie wzięli;
Przyszło nakoniec sromotnie uchodzić,
I to oyczyźnie nieco miało szkodzić.

¹²⁵ А. Фірлей, воєвода белзький, був протестант. — [Іван Франко].

Отся вірша, перебираючи коротко події Хмельниччини, доводить оповідання до Жванецької битви*, тобто до жовтня 1653 р.

Хмельницький за це так виправдовується,
Що «король поляків бити наказує»,
Лист показує.

Йде Потоцький з військом в Україну,
Не питає ворожки, чи не загине.
Розділює військо, частину — на Жовті Води,
З якою там загинув син каштеляна молодий*.
Там взяли серце козаки з поганями,
А між нами — командування, варте догани.
Під Корсунь тягне війська досить мало,
Ставив поганам груди свої сміло,
Та поцілили в них стрілою.

Призвів до втечі військо з табором.
Не стало й нас: ще перед вечором
Взято гетьманів, побито поляків.
Військо занепадає через командування абияке.
Готується хлопство скрізь без уваги,
Дочекалися ми страшної Божої кари!
Йде Кривоніс аж до Полонного,
Там побив шляхту, взяв здобич з нього.
Під Костянтинів іде з військом сміло,
А там був князь, з ним людей небагато;
З яким щастям — кожний визнати мусить —
На велике військо в неділю спокусився,
З якою перемогою там бив козаків,
Описати б її.

Потім у вівторок Кривоніс спокушається,
Князь милостивий і там битися мусить:
З небагатьма людьми трималися сміливо,
Лягло на місці поганства досить багато,
Але що змови й там почалися,
То слави князеві визнати позаздрили,
А своєї позбулися.

І під Пилявцями було багато війська,
І його змова швидко розпорошила.
Але бачу, що це інтрига була,
Бо Казимира на трон посадила.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

С. 270. [Сучасні російські відносини не раз викликали таку розпучливу думку у поетів; пригадаємо хоч би віршу Некрасова на смерть Писарєва*, де він від правдивого новочасного героя зажадав резигнації навіть з особистої честі:

Князь Домінік був тоді гетьманом,
За що тепер дурнем zostався ви... ним.
До наступного року знову військо затягують
І йому лютеранина гетьманом дають,
Щастя не мають.

Йде на Шульжинці, там військо поклав,
Тут Лянцкоронський дуже його затривожив;
Послав Сокола вмить до Меджибожа —
Велика там була над ним ласка Божа:
З шістьма хоругвами бив козаків багатьох,
Пробився назад крізь їх військо сміло.
Тягне пан белзький з військом в Україну,
Швидко почув страшну новину:
Йде Хмельницький, з'єднавшись з татарами,
З величезним військом, якому нема числа.
Назад під Збараж з військом повернулися,
Вмить до вітчизни послів відправили,
Самі до валів швидко взялися,
Добре робили.

Там сто тисяч на тисячу поляків
Було поганців — вість неабияка!
Вже в третіх валах зберегли честь,
Досить мужності, досить і охоти.
Але під Зборовом короля оточили,
Та й поляків добряче налякали.

Шановний Калиновський, вибравшись з неволі,
Йде під Красне* без королівської волі:
Громив Нечая*, там пощастило,
Ба і в Ямполі не гірше було.
Вмить до Вінниці з військом підступили
І там через змову Богуна не взяли;
Довелося нарешті ганебно відступити,
І це вітчизні немало пошкодило.

Тот герой, хто и честь свою губит,
Когда жертва спасаєт людей.

На лихо, ся думка дуже небезпечна і двосічна;
жертва з особистої чести і з сумління звичайно ніколи
не рятує нікого, і супроти сього некрасовського по-
клику і його практичного переводження на користь
свободолюбного руху в 70-тих роках піднявся тверезий

Одразу навесні погани зміцнені
Наступають на військо, дуже запалені.
Калиновський, діставши про це відомість,
Йде до війська з тим клопотом!
Прийшов під владу короля Казимира:
Як військом керував, хай визнає!
Там нам фортуна була послужила*,
Державна змова тому перешкодила,
Зле вчинила.

Потоцький знову запалив свої гармати,
Кинувши на Київ силу війська.
Почав над Россю з козаками трактувати*,
На волосину не довелось й там нам втрачати.
А тут Потоцький вже в дорозі помирає,
Вже робить висновки, гармати втрачає,
Та Калиновський іде до Бугу;
В якому порядку — той, хто бачив, скаже.
Прийшов до Батога, став досить широко;
Вмить ворог підступив нам перед очі,
Оточив довкола хитрощами своїми,
Розгромив військо із зрадниками нашими.
Загинуло людей таке гарне гроно,
Якого скоро білоголове лоно
Даремно має зродити, бо один раз вичерпалося
На шановних мужів, а їх дуже мало.

На другу зиму швидко кинулися,
Багато війська з Чарнецьким трудили,
Мало скористали.

Навесні веде військо під Глиняни,
Даремно його морить голодом, вартий догани
(польськ.). — Упоряд.

та непоборно ясний голос Драгоманова* з покликом: «Чиста справа потребує чистих рук!»*. От тим-то ми, віддаючи всяку можливу похвалу віршам Лесі Українки «Хвилина розпачу»* за їх силу, красоту і поетичність, мусимо застерегтися проти їх практичної філософії. Сама авторка, очевидно, також добре розуміє їх практичну неможливість, коли дала їм власне такий титул, що наперед характеризує їх як хвилевий вибух важкого болю і зневіри.]

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ, ЙОГО ЖИТТЯ І ПИСАННЯ [СТЕФАН МАЛЛАРМЕ]

С. 307. Купюру не позначено. Після слів: Се їх вартість, їх щире золото, і через се може Золя сказати про себе гордо: «*Quae scripsi, scripsi*».

[З хронікарського обов'язку нотую тут смерть французького поета Стефана Малларме, що по смерті Верлена* був признаний головою нової школи т[ак] зв[аних] декадентів. Стефан Малларме родився 1842 р., значить, був тільки роком молодший від Золя. Довгий час жив у Англії і, вернувши до Франції, був учителем англійської мови і літератури в деяких паризьких гімназіях. В літературі виступив ще 1866 р., друкуючи свої вірші в журналіку «*Parnasse contemporain*»*. На ті вірші довгий час ніхто не звертав уваги, тим більше, що вони появлялися дуже рідко. Так само без уваги минув опублікований ним переклад новел американця Едгара По*. В 1874 р. Малларме зірвав зносини з «Парнасом» через те, що там не хотіли надрукувати його поемки «*Après-midi d'un Faune*» («Пополудне Фавна»). Він видав сю поемку своїм коштом, і тільки від часу її видання він зробився видним репрезентантом наймолодшої генерації поетів, що тезу «штука для штуки» довела до абсурду. Малларме справді в тім згляді був наймолодший між наймолодшими. Поезія для нього є символом життя, а слова і звуки — символами не думок, борони Боже!, а почувань, таємних рухів тої душі. От тим-то його вірші повні такого тонкого і скомплікованого символізму, що для звичайних людей ви-

глядають як набір слів, гучних і блискучих, але без ніякої логіки, без ніякої думки. Малларме не є темний у своїх віршах. Темним можна назвати того, хто в словах складає занадто багато думок. Малларме не вкладає у свої слова ніякої думки; в них тільки покровні йому душі можуть відчувати ті самі таємні вібрації чуття, які були у автора при писанні віршів; для загалу вони попросту ляпанина без ніякого значіння. Він не хотів промовляти ані до розуму, ані до уяви, але хотів тільки, як сам признавав, при помочі певних звуків і слів сугерувати читачеві вражіння і образи, не називаючи по імені, бо «в поезії все мусить бути загадкою». Його вірші, зібрані до купи, заповнюють невеличкий томик, виданий під безпретенсіональним титулом «Rages»* (сторінки). Крім сього, він видав у двох томиках свої прозові нариси п[ід] з[аголовком] «Divogations»* (пусті балакання).]

А. Н. ПЫПИН.

ИСТОРИЯ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

С. 342. [Південне плем'я швидше осіло тривко в певних границях; північне сунулося на північ і на схід ще довгі віки потім. Південне плем'я, живучи в лагіднім кліматі, заховало свобідніші відносини до власті, більшу живість, чутливість і поетичну фантазію; воно було ближче культурних центрів Заходу і Півдня і могло більше користати від них. Натомість північне плем'я серед важких відносин виробило у себе більшу твердість, деспотизм, недвижність і ексклюзивність. Південно-руських вояків характеризує особиста ініціатива і героїзм, спільні «Слову о п[олку] І[горевім]»* і билинам; північно-руських — пасивний послух і незломна вірність.]

С. 345. [...не залишає показувати ту мертвоту і порожнечу в духовому житті, той формалізм і ту ексклюзивність, ту нетолеранцію та гордість, з якою поводитися московські люди XV—XVI в. з усіма чужоземцями. Він цитує характерні слова Котошихіна*: «Россий-

ского государства люди породю своею спесивы и необычайные ко всякому делу, понеже в государстве своём научения никакого доброго не имеют и не приемлют, кроме спесивства, и бесстыдства, и ненависти, и неправды» (стор. 197), — характеристика дуже близька до тих, які знаходимо в козацьких актах XVII віку.]

С. 348. [Правда, й тут він ледве тільки зазначує* південні (тільки київські) традиції, зупиняючися більше на новгородських, особливо ж на інтересній «Повісті про білий клобук»*, що була немов попередницею тих легенд, котрими пізніша Московщина силкувалася удокументувати своє пановання над рештою Руси і свій титул «третього Риму»*.]

С. 349. [...і перший показує в одноцілім зв'язку літературної історії політичне значіння тих повістей* що мали служити немов традиційним оправданням верховодства Москви над цілим руським світом, ба навіть над цілим православним Сходом.]

С. 350. [...основаного на ексклюзивности і надутих гордощах*...]

ГАЛИЦЬКИЙ «МОСКАЛЬ-ЧАРІВНИК»

С. 354. [Друкуємо всі оті оповідання в додатку до сеї замітки*.]

ІЗ ІСТОРИЇ МОСКВОФІЛЬСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА В ГАЛИЧИНІ

С. 468. *Mowa żydowska o Epstleradzie
miana przez Reb Chaima (Naumowicza)*

Wielu z pijaństwe¹ mocno się dziwuje,
Dla czego kahal dziś z paradem całym,
Z czystem bekeszem, przepychem nie małym

¹ Pijaństwo — в Наумовичевім жаргоні зам[ість] państwo. — [Іван Франко].

Na tegi arende² tak śmiało wstępuje.
Tylko Epstlery iz tegi gromady
Znają już celów iz tegi parady,
Dla czege żydziech dziś na swege głowe
Pozaciągali Jarmureczki nowe,
Dla czege moje rabińskie godności
I z cudzych kahałów pozaproził gości,
I z swoich członków powołał z urlopy
I koło siebie postawił jak czopy.
Gedali, Beiresch, Szapsy i Szlomunie,
Jecheskel, Mojsze, Szmil i Benjumunie!
Krótco mówić, dziś całe żydowskie parady
Ma zaprowadzić sławne Epstlerady.
Przecież nim zacne tejże sławę głosić,
Muszę całe kahałów o natchnienie prosić,
By z jego harmonij uszów przyjętegi
Zachęcił gębów rabińskie mojegi
Opiewać chwałę Epstleradowegi.
Zabrzmićcie Majufes dzisiaj nam wspaniało,
Niech się otworzą żydowskie gardziołków!
Gedali, wycinaj tve trylery śmiało,
I ty Benjume, nie stawaj jak kolków!
I wszystkie gościów niechaj będzie sza!
Jom szabath, sza bucher! psz! sza!

Teraz co innegi! napojone dusze,
Łatwiej już ze swoim konceptem wyrusze.
Ty Epstlerado! ty przyjemna taka,
Jak kigle z kawem albo z pieprzem rybów,
Jak tabacznikiem dla nosów tabaka,
Albo jak w posty zupy iz grzybów.
Chociaż rabińskie moje mądre głowy,
Dla twegi pochwały nie wystarcza mowy.
Ty uczysz mądrości twoich wielbicieli,
Starasz się, żeby krwi dużo nie mieli,
Bo krew za dużo, to bardzo szkodliwe,
Dla tęgi ty, Macoche troskliwe,
Dajesz Epstlerom pchłów i innych zwierzątki,

² Певно, замість агенє. — [Іван Франко].

Co się w wakacyj wywodzi po kątki,
Aby z nieczystej krwi ich oczyszczali,
Żeby ich w nocy na luszków ruszali.
Ty dobrotliwa! nawet pchlów maleńkiego
Zawsze nakarmisz iz krwią Alumnegi.
Bo one biedne wszystkie by zdychali,
Jeżeli by Alumny wszyscy wyjechali.
Kto za tobą idzie, Epstlerady sławne,
Ten już szczęśliwy, toto prawdy jawne.
Czemu słowików się pod listków kryje?
Aby piękny wydał głosik iz swe szyje.
Czemu kretów z dziurków wylazić nie może?
Dla tegi, że nie zdrowo jemu zjadać zboże.
Czemu rybów nigdy z wodów nie wychodzi,
A kure dla czegi nie włazi do wodzi?
Dla tegi, że kura kurem, a ryba rybem,
Cybulkie cybulkiem, a grzyby grzybem.
Albo rzodkiewki jak siedzi na grzędę,
Czemu nie robi do lasów zapędy?
Czemu konie nie lazi po dachów?
Ne! bo mają już od tegi strachów.
Bo wone mają rozumie, te wszystkie zwierzęta
I bo nie może zerwać natury pęta.
I tak mądry Epstlery jak owe zwierzątki,
Bo się nie lubią włuczyć po wszystkiegi kątki.
Ino siedzi jak grzybów u miejscy swojego, —
Tak robi zawsze głowe mądregi.
Bo poco napierać się bardzo do domu?
Czy to się może przyda na co komu?
Jednemu się bardzo zachciwa do górów,
A drugi swoje wychwala podole,
I każdy jakoś boi się tych murów,
Każdegi już się sprzykrzyło siadywać w szkole.
Jeden Bugów, a drugi swegi Dniestr chwali,
Innych nad Pruta wszystkiegi przenosi,
Inny tęskni do tej wody, co się pali,
Ten się do Bystrzycy, ten do Sanu prosi.
Temu pachną lasy, a temu na błoni,
Temu góry, a temu doliny,
I tak każdy jakoś rad za swoim goni,

Każdy do examinów rachuje godziny.
 A po co to tegi? czy tu niema chleba,
 Skarbówki, pistolety³ i wszystko co trzeba?
 Wszystko jest! nawet Jabłki już pozakwitani
 I orzechy maleńkie już się rozwijali.
 To można jeść nawet z lepszym smakiem,
 Nu, jak żydów u w piątek cybulkiem z szczupakiem.
 Drugiemu znowu kapać się zachciwuje,
 A niebezpieczeństwo z utopieniem grozi.
 A czemu woda Epstlerów nigdy nie zalewuje,
 Co się bezpiecznie na taczkach po ogrodzi wozi?
 Ja jeszcze byłem bachurem maleńkiego,
 Kiedym się kąpał w stawie głębokiego,
 I żeby mie Gedal nie był wyratował,
 Był by mie żabów w swe gębę wpakował.
 Co do polowania, ja bym to nie radził,
 Z prochem i śrutem nie trzeba żartować.
 Nie jednege strzelbów już do grobów wsadził,
 Nie jeden bez zębów musi się wychować.
 Raz jeden do mnie strzelbę nastawił.
 Chociaż bez lufki — ale jak Pan Bóg dopuści,
 To i z patyki wystrzałów wypuści —
 I wtenczas mie Szlojmem od śmierci wybawił.
 Najlepiej siedzić tu na miejscu sobie,
 Spać, jeść i pchełków hodować,
 I nie trza wiele książków do głowy pakować.
 Co za nieludzkość — na całęgi dobie
 Spać kilka godzin, wstawać po zaranki,
 Nim jeszcze zadzwoni furtyan na wstawanki!
 Nie trza się natęzać, wszystko z czasem przyjdzie,
 A co przyjdzie, to jednak kiedyś znowu wyjdzie.

 Nie ten, co się do ogrodów po jabłki wkraduje
 I bez pieniędzy jabłki kupuje,
 Nie ten, co jabłkami handluje
 Albo co w ogrodach jabłka pilnuje,
 Nie ten, co swoje własne jabłka zjaduje
 Lub za własnej kieszeni jabłka kupuje, —

³ Мабуць, зам[ість] kotlety. — [Іван Франко].

Jest to Halumnus z Seminarij naszej,
Co idzie do szkoły długim szeregi
I na examinie z Babraike,
Z Inkrudubcyj lub Algebraike,
Z Slabaniki lub ksiągów innegi
Złapie klasy (dobrze) drugiegi,
Jak dobrze pójdzie, to i nachtraguje
I tak przez wakacje tutaj zostawuje.
Nie jest mu nieszczęści wielkiegi,
Bo win sam to chciał z duszy calegi.
Żal mu tych jabłki czerwonegi
I orzechów po drzewach zielonegi,
Co sam w Seminarzu wyhodował
I troskliwie ziemi obkopował.
I Epstlergeldu mu się zachciwuje,
Nie durniczka to — wón to schowuje
I za to co sam chce, wszystko sobie kupuje.
No — co mi do tegi, co win kupuje⁴.

⁴ **Жидівська мова про епстлераду,
виголошена рабином Хаїмом (Наумовичем)***
Багато хто з панства дуже дивується,
Навіщо кагал сьогодні з цілим парадом,
З чистою бекешою, з пишнотою чималою
На ту арену так сміло вступає.
Лише епстлери з цієї громади
Знають вже мету цієї паради:
Чому жиди сьогодні на свої голови
Понатягали ярмулочки нові,
Чому моя рабинська честь
І з чужих кагалів запросила гостей,
І з своїх членів покликкала з канікул
І побік себе поставила, як чопів,
Ґедаля, Бейреша, Шапса і Шломуня,
Єгескеля, Мойшу, Шміля й Бен'юmunя.
Коротше кажучи, сьогодні всі жидівські паради
Повинні провести славні епстлеради.
Перш ніж почну її славу голосити,
Мушу весь кагал про натхнення просити,
Щоб з його гармонії, вухами сприйнятої,
Захотіли мої губи рабинські

**НОВА ЧЕСЬКА ЛІТЕРАТУРА І ЇЇ РОЗВІЙ.
ЯРОСЛАВ ВРХЛІЦЬКИЙ,
ЙОГО ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ. «БАР-КОХБА»**

С. 494. [Остатні переслідування, про які воно згадує*, — се переслідування на Русі (очевидно, різня жидів на Україні за часів Хмельницького і Ру-

Оспівувати славу епстлеради.
Скажіть, Маюфесе, нині нам гарно,
Щоб отворилися жидівські горлянки!
Гедале, витинай свої трелі сміливо,
І ти, Бен'юме, не стій, як кілок!
І всі гості хай будуть тихо!
Я починаю, ша, хлопче! Ш! Ша!

Тепер — інша річ! Напоєні душі
Вже краще зі своїм концептом рушають.
О епстлерадо! Ти така приємна,
Як коржі з кавою або риба з перцем,
Як курцеві тютюн для носа
Або як у піст суп із грибами.
Хоч і рабинська моя мудра голова,
Для твоєї слави не вистачить мови.
Ти навчасеш мудрості своїх прихильників,
Піклуєшся, щоб крові багато не мали,
Бо забагато крові — то дуже шкідливо;
Тому ти, мачухо турботлива,
Даєш епстлерам бліх та інших тваринок,
Що під час канікул виводяться по кутках,
Щоб від нечистої крові їх очищувати,
Щоб їх уночі на ліжках чіпати.
Ти добра! Навіть бліх маленьких
Завжди нагодуєш кров'ю алюмнів.
Бо вони, бідні, усі би здихали,
Якби алюмни всі виїхали.
Хто за тобою йде, епстлерадо славна,
Той вже щасливий — це суцця правда.
Чому соловейко за листочком ховається?
Щоб гарний голосок подати зі своєї шиї.
Чому кріт із нірки вилізти не може?
Тому, що не добре йому їсти збіжжя.
Чому риба ніколи з води не виходить,

їни*) і в Польщі (може, кроваві екзекуції жидів у Каменці і на Литві за мнимі ритуальні вбивства в половині XVIII в.*).]

А курка чому не влазить у воду?
Бо курка — то курка, а риба — то риба,
Цибулька — то цибулька, а гриб — то гриб.
А редиска, коли сидить на грядці,
Чому не рветься до лісу?
Чому коні не лазять по дахах?
Ні! Бо мають до того страх.
Бо вони мають розум, усі ті звірята,
Бо не можуть порвати пута природи.
І мудрі епстлери — як оті створіння,
Бо не люблять сновигати по всіх кутках,
А сидять, як гриби, на своєму місці —
Так роблять завжди голови мудрі.
Бо нащо рватися дуже додому?
Хіба це придасться нащось комусь?
Одному дуже захотілося до гір,
А другий свої вихваляє рівнини,
І кожен щось дуже боїться цих стін,
Кожному набридло сидіти у школі.
Один — Буг, а другий свій Дністер хвалить,
Інші над Прут усі линуть,
Той сумує за водою, що горить,
Той до Бистриці, а той до Сяну проситься.
Тому пахнуть ліси, а тому — луги,
Тому гори, а тому долини,
І так кожен, радий, до свого лине,
Кожен до екзаменів рахує години.
А нащо це все? Чи тут нема хліба,
Скарбівок, пістолетів (мабуть, замість *котлети*. —
[Іван Франко]) і всього, що треба?
Усе є! Навіть яблуні вже позацвітали
І горіхи маленькі вже порозвивалися.
Це можна їсти навіть з більшим смаком,
Ніж жид у п'ятницю цибульку з щупаком.
Іншому знову купатися хочеться,
А небезпека втонути загрожує.
А чому вода епстлерів ніколи не заливає,
Котрі безпечно в саду на тачках катаються?
Я ще був хлопчиськом малим,

С. 17. [Це «гарна, добра книжка^{*}, що заслуговує на увагу, рівних якій не має жодна старіша слов'янська література», як твердить про неї проф. Брюкнер^{*} (Archiv für slavische Philologie^{*}, XXII, 293).]

Коли купався в ставу глибокому,
 І якби Гедадь мене не врятував,
 Була б мене жаба у свій рот запхала.
 Щодо полювання — я б того не радив:
 З порохом і шротом не слід жартувати.
 Не одного рушниця вже в могилу вклала,
 Не один без зубів мусить підростати.
 Якось один на мене рушницю наставив,
 Хоч і без дулка — та коли Пан Біг допустить,
 То і з палиці вистріл випустить —
 І тут-таки мене Шлоїм від смерті врятував.
 Найліпше сидіти собі тут, на місці,
 Спати, їсти і блошок годувати,
 Й не треба багато книжок у голову впихати.
 Що за нелюдськість — на цілу добу
 Спати кілька годин, вставати зарання,
 Перш ніж задзвонить воротар до вставання!
 Не треба напружуватися, все з часом прийде,
 А що прийде — те, однак, колись знову вийде.

.....
 Не той то, що до саду по яблука крадеться
 І без грошей яблука купує,
 Ані не той, що яблуками торгує
 Або в саду яблука пильнує,
 Ні не той, що власні яблука з'їдає
 Чи з власної кишені яблука купує, —
 То алюмнус із семінарії нашої,
 Що йде до школи довгим рядом,
 І на екзамен з бабраїки^{*},
 З інкрудубції чи алгебри,
 З читанки чи з інших книг,
 Здобуде клас (добре) другий,
 Як піде добре, то зробить і постфактум,
 Все одно на всі канікули тут залишається.
 Це для нього невелике нещастя,

**П. ЖИТЕЦЬКИЙ. «ЭНЕИДА»
И. П. КОТЛЯРЕВСКОГО
И ДРЕВНЕЙШИЙ СПИСОК ЕЁ. [РЕЦ.]**

С. 43. [Дивно, чому д. Житецький не завважив, що православна Москва кілька разів наказувала відбирати старі православні церковні книги з усіх церков України і заступати їх московськими*, хоча там відступлення були далеко менші, коли тим часом уніятський собор, буцімто латинізаторський*, дозволяє вживати в уніятських церквах старих православних книг (вони в багатьох церквах уживаються й досі!) тільки по доконанні деяких поправок. Здається, уніяти були більше толерантні, ніж православна Москва!]

**«СЛАВЯНСКІЕ НАЧАЛА»
Д[ОБРОДІЯ] ВЕРГУНА**

С. 80. [Живцем пригадується поступування московських офіцерів, коли освобождали болгар від турків*. «Прийдеш до болгарина, — писав під свіжим вражінням баченого петербурзький адвокат і публіцист Е. Утін*, — просиш у нього сього й того — нема нічого. А як тріснеш його порядно в зуби, зараз шовковий стане, все найдеться».]

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

С. 142. [Український (русинський) народ, член східнослов'янської сім'ї народів, налічує нині понад тридцять мільйонів душ і населяє величезну територію від Ся-

Бо він сам того хотів з усієї душі.
Шкода йому тих яблук червоних
І горіхів на деревах зелених,
Що він сам в семінарії вирощував
І дбайливо землею обкопував.
І епстергельду йому забажається,
Не дрібничка то — він це сховає
І за це, що сам хоче, купить.

Але що мені до того, що він купує (*польськ., спотв.*). —
Упоряд.

ну в Галичині до Дону та Кавказу, від Прип'яті до верхньої Тиси в Угорщині до гирл Дунаю та Дніпра. Він має за собою більш ніж тисячолітню політичну та літературну історію, бо ж основні події староруської історії згруповано навколо південноруських (русинських) культурних центрів: Київ, Галич, Чернігів і т. д. Історія духового розвитку цього народу засвідчує дивовижні припливи та відпливи через нещасливі зовнішні обставини, насамперед татарські набіги, які періодично повторювалися кілька сторіч, а також польську та згодом російську окупації. Свіже, потужно спрямоване до поступу політичне життя X—XIII ст. дало дозріти прекрасному цвіту й на духовій ниві, як, наприклад, пройнятій національним духом так званій «Хроніці Нестора»*, героїчному епосу «Похід Ігоря проти куманів»*, який треба розглядати як залишок багатой придворної поезії, меншою мірою подорожним описам, дидактичним та релігійним творам, легендам про святих і т. д. Близько 1580 р. розпочинається друге духове піднесення, яке тривало понад сто років, однак частково воно потонуло в крові козацьких воєн, частково його поглинула Москва, яка почала ставати на ноги. Урешті-решт третій розквіт розпочинається 1798 р. трагедією Котляревського — «Енеїдою»*. Лише в ній відродження українського народу свідомо поставлено на підґрунтя загальноєвропейського духового розвитку, у чому знайшов своє вираження намір долучитися до великої європейської культурної та емансипаційної праці.

У XIX ст. Україна висунула цілий ряд високо обдарованих та самовідданих трудівників. Насамперед тут слід назвати геніяльного Тараса Шевченка (1814—1861), селянського сина, якого лише у вісімнадцятирічному віці викупили на волю*, одну з найоригінальніших поетичних постатей цілого слов'янського світу. Його поезії були для українського народу не лише одкровенням великої поетичної душі, а й водночас виявленням потенційної національної свідомості. Поруч із ним стоять: його старший сучасник Григорій Квітка*, автор українських сільських історій, а також його великі сучасники Пантелеймон Куліш, поет, історик та водночас перекладач, і Микола Костомаров, який дебютував як український по-

ет та став одним із найбільших російських істориків. Це потрібне сузір'я панує над усією українською літературою аж до шістдесятих років*. Надзвичайно самобутній талант засвідчує наприкінці п'ятдесятих років автор новел Марко Вовчок, для українських новел якої навіть сам Тургенєв не пошкодував праці, щоб перекласти їх російською мовою*. Протягом шістдесятих років з'являється цілий ряд талановитих та енергійних чоловіків, які успішно продовжують та поглиблюють зачин попередників. Я називаю тут лише Івана Левицького* та Панаса Мирного*, двох авторів романів великої епічної сили; нещодавно померлого новеліста, публіциста та популяризатора Олександра Кониського*, а також визначного історика та археолога Володимира Антоновича та історика, критика й етнографа Михайла Драгоманова, який після Шевченка зробив найзначніший внесок у вироблення та зміцнення національної свідомості українського народу. Шляхом, що його він проклав, рухається наступна, подальша українська література і в Росії, і в Галичині.]

МИХАЙЛО П[ЕТРОВИЧ] СТАРИЦЬКИЙ

С. 236. [...якому пощастило висловити духа цілої сеї доби* в популярній пісні «Ще не вмерла Україна»*, та й то характерно: популярною зробилася тільки її перша строфа, а решту пожерло заслужене забуття.]

С. 237. [Антонович, правобережець, вихований в тіснім контакті з польськими традиціями*, першорядний історик, ум незвичайно широкий і ясний, чоловік скромний і простий в поведженні, як професор — першорядна сила, любимець молодіжі, притім робітник невтомимий, наділений дуже незвичайною здібністю — заохочувати й інших до праці, вказувати їм дорогу, організувати їх для осягнення спільної мети.]

С. 247. [Не менше характерною для Драгоманова була заява зараз на чолі апострофи до «русина московського»*, що «ми не зломим з тобою союзу»*, хоч той русин

московський ніколи не вважав свої відносини до українців якимсь союзом і, значить, ніколи його не додержував.]

С. 250. [Що українці ще від свого державного сполучення з Москвою не переставали працювати для російської науки й просвіти — се доказує маса блискучих імен, починаючи від Прокоповича*, Туптала*, Яворського*, а кінчачи Гоголем*, Костомаровим, Ковалевським*. Що українці здавна шукали волі разом з чільними великорусами або й наперекір їм — се доказує довга низка імен від Мазепи й Сірка* аж до Желябова*, Лизогуба* й Драгоманова. Та тільки одно й друге чи може вважатися аргументом, що так воно й надалі має бути? Мені здається, що навпаки: коли б українці здавна були працювали *для себе*, для своєї національності, не оглядаючися на абстрактний общерусизм, то не тільки підвигнули б були Україну високо, але й загальноруська й загальнослов'янська сила була б у сумі багатша та більша.]

Д-Р ОСТАП ТЕРЛЕЦЬКИЙ. СПОМИНИ І МАТЕРІЯЛИ

С. 326. 17 рядок знизу. [...між росіянами, навіть між винародовленими українцями, які своє забуття про рідний народ та його інтереси силкувались ефективно прикривати плащем всесвітнього лібералізму та ще й тим аргументом, що розвій культури й так не тепер, то в четвер затре всі національні різниці, зілле всі національні індивідуальності докупі в одну сім'ю, а в таким разі працювати для розвою одної якоїсь національності — се регрес, назадництво. І вони, поступовці, в ім'я поступу покинувши Україну, говорили й писали по-російськи, працювали над розвитком російського, навіть спеціально великоруського народу.]

16 рядок знизу. [...гаряча любов до рідного народу і близькість до нього захоронила Терлецького від затоплення в інтернаціоналізмі; та, з другого боку, й...]

3 рядок знизу. [...(тодішній марксівський соціалізм*)].]

СТАРЕ Й НОВЕ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

С. 105. [Один тільки Винниченко* в остатніх двох роках піднявся відразу на видне становище і подав великі надії своїм незвичайно многостороннім, дужим талантом та знанням життя. Коли доля поталанить сьому молодому і повному сили письменникові дійти до повного розвою, то можемо надіятися з нього справді великої прикраси нашої літератури. Дужістю свого таланту, яркістю малюнка та широтою розмаху він найбільше з усіх молодих наших письменників нагадує П. Мирного.]

СХІДНО-ЗАХІДНІ НЕПОРОЗУМІННЯ
(З ПРИВОДУ КНИЖКИ ПІДЕШІ
«ВОСТОК І ЗАПАД»)

С. 202. [...і в такім разі —

Власне, в такім разі — книжка д. Підеші зацікавила иншого українського критика, д. Єфремова*. В двох остатніх книжках «Киевской старины»* за май і червень він помістив замітну статтю «На мёртвой точке»*, де характеризує теперішній стан української літератури як момент ослаблення творчих сил, момент, коли кращі письменники або мовчать, або дають лише невеличкі твори, в усій творчості переважає ескіз, дрібний нарис, а на перший план висувуються письменники з меншими здібностями, що ставлять собі великі задачі, але не вміють дати їм ради. Д[обродій] Єфремов для ілюстрації тих своїх тез розбирає три свіжо видані більші твори — характерно, всі три з-під пера галичан, а власне: Лукіяновича* «За Кадильну», Яцкова* «Огні горять» і Підеші «Восток і Запад». І коли Лукіяновичу він не може відмовити ані доброго наміру, ані знання предмета, хоч і знаходить у нього недобір творчої сили, то твори Яцкова і Підеші критикує значно остріше. Лишаючи на боці розбір повісти Яцкова, ми подаємо тут у перекладі лише розбір твору д. Підеші, якому д. Єфремов дав, по нашій думці, не зовсім таке освітлення, як би слід. Ось його слова* :

II

«Вже вище була нами зазначена нещаслива охота деяких авторів, передовсім д. Яцкова, робити невдатні екскурси в країни, чужі для літератури. Ті екскурси, що деколи свідчать про добрі наміри авторів, майже завсігди своїм тандитним виглядом виказують зараз-таки їх повну непідготованість, щоб рішати зачіплені питання, досить значну наївність світогляду і в кінці очевидну невмілість пов'язати ті уступи зі змістом своїх творів так, щоб із останніми вони творили одну цілість, а не виблискували яркими латками іншої краски і з іншої матерії. Але д. Яцків був іще в порівнянні уміркований в тім огляді, і д. Підеша, автор повісти “Восток і Запад” (Коломия, 1903), заткнув за пояс усіх супірників у тім напрямі. На сторінках “К[иевской] ст[арины]” був уже надрукований досить узагалі прихильний відзив про ту книжку, що належить д. В. Д. (див. січневу книжку за теперішній рік)*, але ми радикально розходимося в оцінці повісти д. Підеші з нашим товаришем по журналу і, противно до нього, видимо в ній тільки новий доказ того пригнобленого стану, в яким перебуває наша сучасна література в особі наймолодших своїх представителів.

Жила й пробувала один час у нас у Києві молода дівчина на ім'я Ліна Вероні; покінчивши московський інститут, де її, по-перше, обожали, а по-друге, нагородили при закінченні золотим медалем, вона удається до Цюріха і записується на університет. Коли ви погадаєте, що Ліною руководив інтерес до науки, цікавість або щобудь у тім роді, то помиляєтеся: наука, звичайно, наукою, але головний намір був тут інший, і мотиви нашої медалістки дещо більше зложені. Передовсім — “кохання бажає ціле її єство” (“Восток і Запад”, ст. 20); вона — після загальних запевнень гарна, принадна і розумна дівчина — на свободі почуває себе тісно: їй треба, “щоб хтось сильніший обмежив її свободу, і тільки тоді вона почує себе цілком свобідною”. Нащо ліпше, гадаєте ви, але тільки чого ж задля сього їхати десь там до Цюріха і записуватися на університет? Адже, певно, і в Києві знайшовся б охочий наважитися на свободу Ліни Вероні —

“сього цвіту по всьому світу”, як каже пословиця. Гадаючи так, ви знов помиляєтеся, і автор пояснює вам се поважно і докладно: в Києві, на жаль, вибранця для Ліни не знайшлося, і то тому, по-перше, що київські юнаки говорять про рівність жінки з мужчиною — принцип для особи, що шукає свободи в обмеженні, признайте, невідповідний; а по-друге, у київських юнаків, навіть найгарніших, між іншими недостачами — “і борода не до лиця”, і губи виходять викроєні якомсь по-жіноцьки, а прихувата героїня “не хотіла б цілувати тих жіночих уст у мужчини” (ст. 16). Завдяки такому химерному капризові природи, що обдарувала киян жіночими губами, Ліна прийшла до переконання, що тільки на Заході, в Європі, знайде вона втілення своєї мрії, і опинилася тому на Цюріхському університеті. Але все ж таки — пощо на університеті? Не розуміє читач: адже на університет записуються, щоб учитися, а не вишукувати вибранців; для останньої потреби є аж над міру багато відповідніших місць — от хоч би лічнічі місця, “води” і т. п., з яких Ліна, буди особою, як видко, заможною, могла б користати з дуже великою вигодою. І знов д. Підеша з чималим серйозним виглядом порішує ваші непорозуміння і сумніви ось яким міркуванням: Ліна переконана, що в характері ученої жінки вона буде більше варта того, кому припаде блискуча доля обмежити її свободу. Наука для неї виходить тільки мостом, так сказати б, до вищої цілі, хоч, зрештою, знайомим вона повторяє старі оклепані фрази про службу ближньому. Після стільки докладних пояснень особа Ліни для читача вже вповні, сподіємося, вияснена і не викликає більше ніяких сумнівів; але, на жаль, разом із тим виринає в читача деяке непорозуміння з автором, що з упором все-таки дальше вважає свою героїню вищою натурою і дивиться на неї з очевидним поважанням... Відіславши сьак чи так свою героїню до Цюріха на науку, д. Підеша, йдучи, правдоподібно, за висловом “не добро есть человекъ едину быти”*, поспішився під пару пишній Вероні сотворити не менше пишного Степана Білоцерковського. Той останній в молодих літах ішов слідами Драгоманова, але, прийшовши до сумного заключення, що “в його країні нема

ніякіської літератури, котра б дала пізнати і зрозуміти хоч сяк-так її власний цивілізаційний стан” (ст. 30), а існуючі книжки лягають у голові тільки безкорисним баластом, також рветься стати європейцем і виїжджає зразу до Відня. Тут, не заглядаючи цілими місяцями на університет, він слухає лекцій європеїзму в “кнайпах” і по таких місцях, про яких докладний звичайно автор знаходить можливим сказати тільки те, що вони оповиті “тайною ночі”. Ті лекції доводять у кінці до того, що Степан розходиться з поглядами Драгоманова, а тому, що “у його ще хаос” і “новий світогляд у його щойно формується” (ст. 34), то наука по “кнайпах” ведеться далше. Невинне забивання часу нашого кандидата на європейця чомусь-то видалось підозреним австрійському урядові (бідний австрійський уряд!), і Білоцерковський виемігрував до Цюріха. Героїня і герой зійшлися в однім городі, а що Степан про емансипацію жінок — ні слова, та і взагалі на жіноче питання дивиться тверезо, реалістично, згідно з зачерпненою в “кнайпах” наукою, то й зумів відразу зробити на Ліну незатерте вражіння. Розуміється, при тім він і губи мав вповні мужеські, бо дуже під тим зглядом вибаглива Ліна відразу починає мріяти про те, “щоб його губи її цілували б без упину, до смерти” (ст. 46). Наука вкінці остогидла їй, альтруїстичні пориви починають видаватися їй несердечними і попросту глупими: “Помагати мужикам добути хліба, коли сама гордиш життям, в котрім тільки їсться!” — кличе вона пр[очих], і читач так і чекає, що за тою сердитою фразою після старої інститутської привички піде: “фі”... Чого ж, значить, кращого, як злучити ті дві так близько підхожі душі — тим більше, що і по артистичним нахилам вони мали багато спільного: вона чудово грає, він не менше чудово співає?.. Але не в тім тут річ: авторові, очевидно, подобається помучити дещо своїх героїв, і він починає протягати справу і розводити квасно-солодкі нісенітниці. Так, виложивши поперед устами студентів і студенток різницю любови в Росії і в Європі, д. Підеша зневолює Ліну образити Степана до такої міри, що той “аж заревів, так простогнав” (ст. 93). Ображений Степан торжественно прирікає відімести напасниці, а що на мисливця й звір біжить, то

незабаром уже Ліна просить у нього дозволу відітхнути “при вас на ваших грудях” (ст. 105; сю фразу Ліна вимовляє так по-російськи!), а після сього вони й зовсім робляться нерозлучними. Справедливість вимагає зазначити, що зразу Ліна і Степан пробували ще було вчитися, хоч “більше просиджували у щасті” (ст. 107), але дедалі зовсім закинули науки і після довгої проволоки часу підносяться вкінці, по щасливому вислову д. Хоткевича*, “на верх буття... туди... в вічно прекрасній сфері, в гармонію” (д. Підеша висловляє се, зрештою, далеко простіше). Свободу, здавалось би, Ліна Вероні знайшла, цілі досягла, та тут виходить щось незрозуміле: Степан присилає нечаяно Ліні символічну записку, в якій між офіційним зворотом і підписом була зображена тільки довга черта, і, доконавши того поступка, що зветься по-простому свинством, наш європейський надчоловік соромно втік, оправдуючи себе досить несподівано тим, що Ліна показала жінкою, як і всі інші. Після блукання по горах, при чім Степан то виявляв бажання піднятися до зізд, то свої “очі концентрував не на краєвиді зовнішнім, а на внутрішнім — своєї душі” (ст. 144), він, подібно до марнотравного сина*, вертає до Ліни. Настає зворушаюча сцена помиріння, яку автор попросту відказується описувати, але се останнє щастя було вже недовге. Ліна від перенесеної гризоти і потрясення занедужує на запалення мізку і вмирає, завіщаючи своє тіло спалити, щоби зістатися вірною науці, якою, нагадаємо, вона дуже мало цікавилася.

Така зворушаюча історія, коли вірити д. Підеші, притрапилася в щасливій Швайцарії... Але, на жаль, як уже було сказано, у добродушного автора виходить із читачем якесь дивне непорозуміння: цілий час д. Підеша рисує надлюдей, старанно виписує кожду дрібницю, відтінює і підкреслює кожду рисочку, що свідчить начебто про вище призначення його героїв, одним словом, зі всіх сил побивається, а читач видить у всім тім тільки дуже мірненьку гусочку і дуже непевного Дон Жуана*. Відки виходить такий дивний результат та наглядна неподібність? Та все ж відти: і д. Підеша належить до числа письменників типу Галай*. Вподобавши собі звісну тему,

він рішуче не в силах справитися з нею, дати щось суцільне і закінчене, і свою безсильність, недостаток спостереження і проникнення у внутрішнє життя своїх героїв намагається замінити власними зовсім неправдоподібними видумками. Тому все в повісті д. Підеші видумане, мертве, розведене бовтанкою високолетних слів, при чім автор у безмежній своїй наївності не розуміє навіть гаразд смислу подаваних ним фактів, не здає собі рахунку з того, що властиво він представляє. Тому-то, бажаючи представити надлюдей, представителів вищої духової породи людей, д. Підеша подає про них ряд таких комічних дрібниць, які викликають вражіння, протилежне до того, на яке, очевидно, числив автор. Свідомо він намагається поставити своїх героїв на п'єдесталі, а несвідомо, проти своєї волі, але немилосердно стягає їх з висоти і представляє в гумористичнім освітленні. Що ж тикається артистичних змагань д. Підеші, то їх не можна характеризувати ліпше, як дорогою порівняння автора зі звисним Пеньонжком*. Читач, напевно, пригадує собі ту розкішно обрисовану фігуру з "Мартина Борулі", що зовсім утратила власть над власними думками і тому на кождім кроці допускає найнеможливіші скоки, довші відступи, неналежні до речі вставки і т. п. Д[обродій] Підеша багато де в чім нагадує того Пеньонжка. Чи згадає він про виховання — зараз, покинувши дійових осіб, де-будь зачинає викладати найнеможливіші теорії виховання, натякне про кого-будь із дійових осіб — при тій певній нагоді не помине піддати анатомічно-подрібному описові не тільки їх самих, але й тих із їх знайомих, які зовсім не зустрінуться в повісті; скаже випадково слово про подорожі — зараз зачинаються довгі балачки про те, що росіяни з подорожей не виносять нічого, тоді як європейці, подорожуючи по Росії, прегарно знають сю останню і т. и. І все незвичайно довге, і все по пунктах: 1), 2)... Але вершком курйозу, що прегарно характеризує смішні заходи д. Підеші, виходить те, що в його повісті в п о в н і поміщений реферат, де знаходимо порівняння Росії і Швайцарії з різних точок погляду, переповнений звичайними у нашого автора наївностями. Нічого й згадувати, що хоч трохи правдоподібного образу життя на-

шої молодіжі в Швейцарії д. Підеша дати не в силі: на те в нього нема ні знання того життя, ні здібностей хоч би середнього побутового письменника. Образ життя, що міг би дійсно представляти інтерес для читача, він замінює власними вигадками, які, розуміється, ніякого інтересу ні для кого не представляють. Видуманий, неприродний зміст, наївні, невмілі, чисто школярські заходи, дубуватий виклад і до того всього ще манерування і вдавання, що кажуть авторові виловлювати зі своєї творчої фантазії перли сумнівної вартости, от пр[иміром], що запах жасмину “робить вражіння Шевченкової княгині”^{*} (ст. 97), — все те зводить артистичне і побутове значіння повісти д. Підеші до зера.

Але тим, що досі сказано про розбирану повість, не можна обмежитися з огляду на те, що твір д. Підеші не дарма ж носить інтригуючу назву “Восіок і Запад” і задля того а ргіогі¹ вже можна думати, що зміст її виложеним нами романом між парою величних надлюдей не вичерпується. Заголовок вказує на те, що автор мав перед очима ширші задачі, як особисті відносини героїв, і дійсно д. Підеша пробує представити антитезу між Заходом і Сходом, беручи ті поняття, розуміється, не в географічнім смислі, а в ідейнім. Таким способом, повість претендує на широке суспільне значіння і, може, справді виявляє деякий інтерес, хоч би як покажчик тих напрямів і поглядів, що панують у певнім кружку, до якого належить автор. Переходячи до тої сторони повісти д. Підеші, ми передовсім повинні зазначити, що автор — переконаний “західник”^{*}, але, на жаль, його західництво не що більше, як вивернене навиворіт московське слов’янофільство^{*}. Тоді, як слов’янофіли ставили аксіомою: гнилий Захід і цвітуча Росія, — д. Підеша переставляє в тій формулі іменники і дістає: спілий цвітучий Захід і дика нерозвита Росія. Се твердження він коментує і аргументує на різні способи, але зі всіх його коментарів і аргументів виходить ясно одне, що д. Підеша не має поняття про те, про що взявся писати, і для того подає самі неймовірні речі. Він, пр[иміром], зовсім серйозно перекона-

¹ Незалежно від досвіду; без перевірки, наперед (*латин.*). — Упоряд.

ний і, зовсім не жартуючи, доказує, що люди “російської цивілізації” вважають “кохання за найвище одиноке щастя”² — і ціла повість повна подібних наївностей, які показують, що автор не знає найпростіших речей і з фантазії порішує найбільше зложені питання. Ми не будемо зупинятися над плодами домородної філософії д. Підеші, бо вартість їх занадто очевидна, але не можемо не висловити крайнього здивовання перед одною обставиною — нащо здалося авторові воскресувати справедливо забутих мерців слов’янофільства і, перефарбувавши їх відповідно до власного смаку, пускати в курс під прапором останнього слова науки і соціального ладу?»

III

Ми навели в повнім перекладі критику д. Єфремова, тому що, неважаючи на деяку її односторонність (про се буде у нас іще мова далі), мусимо признати йому рацію. Книжка д. Підеші справді має немалі хиби, коли дивитися на неї виключно, як на повість, як на твір белетристичний, що підлягає звісним естетичним правилам. Не без вини тут і сам автор, який нащось же назвав свій твір «повістю» і дав привід критикові трактувати його як повість. Тим часом мені здається, що се непорозуміння і що д. Єфремов справді зробив кривду д. Підеші, що скритикував його твір односторонньо, змірив не тою мірою, якою треба б його мірити, і для того автор мав би повне право запротестувати проти його критики звісною приповідкою: «Не міряй мене кірцем, коли я і в чвертку влізуся».]

С. 204. [...якими так скандалізується д. Єфремов*...]

С. 219. [...як бачимо на прикладі д. Єфремова...]

² Той курйоз пригадав нам другий, вже в творі д. Яцкова, який об’ясняє невеликий зріст Ніни — чим би ви гадали? — уживанням чаю! Прегарна ілюстрація до твердження д. Підеші, що Росію ліпше можна пізнати з творів чужинців, як самих росіян. Завважимо, до речі, що і д. Яцків, і д. Підеша — оба галичани — немилосердно калічать російську мову, коли захотять наводити розмову співбесідників по-російськи. Їх проби в тім роді можуть привести в веселий настрій найбільше захмареного читача. — *С[ергій] Є[фремов].*

ЮВІЛЕЙ ІВАНА ЛЕВИЦЬКОГО (НЕЧУЯ)

С. 371. [...і завдяки тим ніби ідеалам залюбки робилися москалями.]

В ДЕСЯТІ РОКОВИНИ СМЕРТИ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

С. 404. [Се й була причина, задля якої він не любив соціал-демократів, хоч сам був щирим соціалістом. Він не любив їх головню за їх «жидівську» догматичність та певність себе в мальованні будущого соціалістичного раю і за те, що вони, маючи нібито в руках рецепту на все людське лихо, з погордою дивилися на всі інші партії і всі інші змагання, що не вміщувалися в рамки їх партії. Се була, на його думку, прикривка для духового лінивства, пережовування все одних чужих думок, річ дуже небезпечна для культурного розвою всіх людей.]

ТОМ 36

ВІД РЕДАКТОРА

С. 25. [Переклад аж до розділу про німецький *Sturm und Drang** виготовив молодий земляк із України С. Петлюра ; решту, а також передмову, переклала пані Наталя Романович*, молода талановита українська письменниця. Коли я позволяю собі обік їх імен покласти в титулі й своє ім'я як редактора, то чиню се ось чому.]

ЕТНОГРАФІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ НА БОЙКІВЩИНУ

С. 72. [... професор М. Грушевський в галузі історії і передісторичної археології і...]

С. 73. [...з'явилася стаття проф. Грушевського про знайдені бронзові мечі* в Комарниках* біля Борині*, в бойківських горах...]

**КОЗАЦЬКІ ЧАСИ В НАРОДНІЙ ПІСНІ,
З ЗАМІТКАМИ В. БУДЗИНОВСЬКОГО**

С. 161. [...тобто дав окремо групу пісень про боротьбу укр[аїнського] народу і козацтва з турками й татарами до кінця XVII віку, а потім окремо історію боротьби з Польщею та Московщиною від половини XVII до кінця XVIII в.*]

С. 163. [...назва остільки невірна*, що вже в XVII в. майже паралельно йде боротьба козацтва і з Польщею, і з Московщиною.]

**«УКРАЇНА», НАУКОВИЙ
ТА ЛІТЕРАТУРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ
ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ**

С. 243. [Як іде популярна, а при тім справді науково і гаряче написана історія України М. Грушевського?* З надрукованих 10 000 примірників у самій Галичині розійшлася протягом двох тижнів повна тисяча, факт нечуваний у нас, де протонароддя привикло до майже даром надсиланих йому книжечок місцевих просвітніх товариств. Або як ідуть оповідання Винниченка, нав'язні справжнім талантом і огнем життя? Не бійтеся, такі речі не залежаться і будуть робити своє діло.]

СТАРА РУСЬ

С. 87. [...чисто московським способом...]

С. 96. [II

Та й швидко вона постарілася! Господи, як швидко! Ще 1846 р. писана «Zustände der Russinen in Galizien»*, ще 1848 р. клялася на свою любов до рідного краю, до Галицької і спорідненої з нею Української Русі, заявляла прилюдно перед усім світом: «Ми, галицькі русини, час-

тина 15-мільйонного народу, окремого від поляків і москалів»*, а вже в 1851 р. з інтимних писань і признань її чільних проводирів яке ж то старече, труп'яче лице виринає перед нами! «Наша справа повсюду хуже стоить, — пише в грудні 1851 р. Іван Головацький* до брата Якова*, — и с каждым почти днем упадет» (Коресп[онденція]*, 10). «Наш язык не остоится в жадных училищах по части из нерадения наших, по части из прямой и скрытой препоны врагов» (там же, 11). Передплата на руські газети не йде, книжок люди купують мало, скрізь недовір'я, інтриги, сердитість і — остаточний окрик: «Ой, помогите, любезнейшие братцы, и словом, и делом, а всё прочее пустите в страну — справа народная выше всего!» (там же, 7). Таким акордом починається та дивно жалібна симфонія, що тягнеться у Галицькій Русі одним неперерваним тягом до 1860, ба ні, далі, до кінця 60-их років, а в значній частині ще й донині. Почуття безсильности і безнадійности, почуття якогось невилазного загрузнення в болоті, зневіра в свої сили і в можливість тривкого порозуміння з найближчими людьми, гарячкове шукання союзників, помічників, протекторів та меценатів скрізь, тільки не там, де лежить натуральне джерело сили та відродження, і ненастанний лемент: «Ой, помогите, любезнейшие братцы!»

Як же се так? Що сталося? Яка катастрофа перейшла по тім краю та по серцях і умах його духових світочів? Адже ще в 1848 р. всі вони одним хором ревли:

Де є в світі така сила,
Щоб русина повалила?*

А вже в 1851 отак без вітру, без хвилі, ненастанно зазнаючи опіки і протекції правительства, ніким не борені, ще й навпаки, обдаровувані — і всі лежать покотом! Що сталося? Відки такий наглий упадок?

Книга проф. Студинського*, що насуває ті рефлексії, не дає ніякої безпосередньої відповіді на такі питання. Не дає її зібраний видавцем сирий матеріал, не дає і вступна студія*, в якій шан[овний] автор, здається, навіть

не відчув того різкого контрасту і не задав собі питання: відки се взялося? А то не сумніваюся, що, маючи в руках матеріял далеко більший від опублікованого ним, був би таки міг докинути дещо світла до вияснення сеї загадки.

Так, як тепер стоїть діло, мусимо задовольнитися констатуванням глибокої прірви між р. 1848 і 1851 і сказати: тут, у тій прірві, лежить ключ загадки; тут криється та катастрофа, що зламала, зістарила нашу Русь, що з гарячих молодців та борців 1848 року зробила похилих дідів або ще щось гірше в 1851 і дальших роках. Тут, у тій короткій, дволітній прірві криється проблем, один із найтяжчих і найфатальніших у історії нашого відродження, і ми не маємо змоги прослідити його, вияснити його генезу і об'єм і мусимо помагати собі хіба гіпотезами, щоб зрозуміти гаразд усе те, що виявляють пізніші, доступні нам документи.

Стилізуючи те саме питання трохи спеціальніше, можемо сказати: як се сталося, що в р. 1848 уся Галицька Русь стоїть греміяльно і солідарно на програмі українсько-національній і демократичній, хапається працювати для рідного народу його мовою на найрізніших полях, здобуває собі своїми заходами симпатію інших слов'ян (крім поляків) і піддержку правительства, а вже 1851 з усіх тих починань, розмахів і надій нема майже ані сліду, лише де-де в газетах іде досить немудра полеміка за таку чи іншу мову, але полеміка в своїх консеквенціях несміла і неприципіяльна, доривочна і безуспішна, і то така, що напрям, прихильний народній мові і програмі, зазначеній у 1848 році, являється немов голос якоїсь мало-значної опозиційної фракції і по якимось часі нарешті зовсім замовкає? А фактична побіда, якимось так немов і без боротьби — бо, крім згаданої язикової, досить школярської полеміки, якої історію представив проф. Студинський, властивої, гарячої боротьби і хоч би лише концентрації сил ні на яким полі не бачимо — отже, фактична побіда лишається за елементом, якому тяжко й ім'я придумати, за якоюсь різномастною купою людей, у яких спільною підставою акції являється хіба спільна ненависть до свого рідного, спільна невіра в органічний зріст

народу і його свідомости, погоня за особистою кар'єрою і спільна дволичність та безхарактерність.

У нас прийнято весь сей напрям, усю в 50-их роках верховодну течію галицько-руського життя називати м о с к в о ф і л ь с т в о м. Підношено питання, відки воно взялося у нас, а навіть поступлено далі і поставлено питання так: чи було те москвофільство питомим витвором галицько-руського ґрунту, так сказати, натуральним виразом відчуття безвихідного положення Галицької Руси, чи лише штучною, зверху занесеною, платною агітацією, інтригою?

Прихильники першого погляду покликалися на характерний факт т[ак] зв[аного] «хлопського москвофільства», якого об'яви при різних нагодах були завважені серед нашого селянства, і, ідентифікуючи своє москвофільство, політичне й національне, з тим хлопським москвофільством, переважно соціальним та аграрним, оголосили те москвофільство «исконным, историческим, народным направлением», а себе, партію, буцімто побудовану на основах того всенародного напрямку, — «народною партиєю». Прихильники противного погляду, опираючися на підношених колись російськими чиновниками (ген[ерал] Тутолмін* і інші) претензіях Росії до східної Галичини як інтегральної частини «единой Росии», на фактах російських агітацій у Галичині, кореспонденції Погодіна* з галичанами і пізнішої акції російських урядових органів, що вербували з Галичини духовних і вчителів для Росії, склонні були і все явище т[ак] зв[аного] москвофільства вважати штучно прищипленим до нашого ґрунту, платною політичною агітацією, зрадою краю і держави. Спеціально ж щодо історії 50-их років залюбки звалювано головну вину на Дениса Зубрицького* і на згруповану довкола нього «Погодинську колонію»*, хоча сформовання і розцвіт тої «колонії» припадає ще на 40-ві роки, а в політиці 50-их років Зубрицький, старий і німецький чоловік, зайнятий надто кабінетовою науковою працею, не грав майже ніякої ролі.

Отже, щодо того «хлопського москвофільства», на яке ще й досі люблять покликатися і яке, зрештою, від кінця 60-их років запопадно, всякими правдами і не-

правдами плакають наші «об'єдинителі» (найсистематичніше робив се пок[іийний] Наумович у «Науці»*), то найстарший відомий нам слід його на диво не старший 60-их років минулого віку. Коли вірити не свобідному від бляги та пересади, та проте досить бистрому обсерватору Кельсьєву*, галицькі мужики в 1866 році, малюючи перед ним свою нужду, просили його:

— Напишіть, пане, що ми бідуємо, так бідуємо, що й сказати годі. Може, *инший монарха* прийде, то й ліпше буде.

— Що ви, чоловіче, таке говорите! — ніби опонував Кельсьєв. — Хіба ж можна таке говорити? Ваш цісар* — добрий чоловік.

— Добрий, пане, як же не добрий! Та він, бідний, нічого не знає про нас, ляхи не допускають його до нас. Ми вже всю надію на нього стратили. Може, руський настане... З нашого села був один хлоп у Московщині, говорить: там не б'ють буками, там цар повідбирав у поляків ліси і пасовиська і хлопам віддав, і суд там людський, і податків удвоє менше платять, як у нас.

— Ну, воно нібито й правда, але вам, чоловіче, не подоба так говорити про вашого цісаря. Адже ж біда буде, як хто донесе.

— Е, най буде! Я вже нічого не боюся. Гірше, як тепер, не може бути. Уперед там, за кордоном, хлопи нам завидували, що у нас добрі попи, від панщини нас увільнили, і хотіли дістатися під нашого цісаря; а тепер їх цар ліпше зробив для них, ніж наші попи, ліси і пасовиська їм віддав, ось вони тепер нас кличуть під руського царя. Слухайте, пане, напишіть усе, що вам говорю! Я — бідний, сліпий чоловік, і всі ми, хлопи, — бідні і сліпі люди, і кождий хлоп скаже вам те саме. Нехай увесь світ нашу біду знає, нехай усі цісарі, всі крулі знають, як нам тут жити, і нехай руський цар прийде, прогонить поляків, німців і жидів від нас. А ми, бідні сліпі хлопи, нічого самі зробити не можемо, і згоди між нами нема. Напишіть, пане, не забудьте!

Чи все в тій тираді передано дослівно так, як говорили селяни, чи Кельсьєв, якому сі слова були дуже по душі, не піддав дещо від себе (прим[іром], про надання

селянам лісів і пасовиськ у Росії) — про се можна трохи сумніватися, та в основі, в головних рисах він передав наше людове вірування з тих часів правдиво. На свій час мали дещо правди й його власні рефлексії, висловлені в додатку до тих селянських інтимностей. «І чи треба ж тут шпіонів, рублів, — пише він, — щоб притягти сих сліпців до Росії? Моральний вплив російської держави, її сила, її животність тягнуть до себе слов'ян, а тут гоняться за привидами шпигів і агентів». «Моральний вплив російської держави» — в ту пору, коли се писав Кельсієв, — се вже був потрохи анахронізм, але для років 1856—1863 се справді було вірно, і се повинні мати на увазі історики народного настрою в Галичині; тоді, а не швидше, могло повстати те трохи містичне, на двох фікціях оперте, наше хлопське москвофільство — на тій фікції, що австрійський цісар нічого не знає про хлопську біду, і на другій фікції, що «руський цар» те тільки й робить, що піклується своїми мужиками. Та коли, потверджуючи сю фікцію (вона мала ще 25 літ пізніше принести нашим мужикам ряд важких розчаровань!), Кельсієв допускався анахронізму, то зовсім не анахронічні були уваги, які він кидав на адрес тодішнього намісника Галичини гр[афа] Агенора Голуховського*: «Російські шпіони в Австрії йдуть не з Петербурга; не російські рублі вина всього лиха; *двадцять п'ять букв*, які ні за що ні про [що] сиплють мужикам у кождім бецирку, не числячи тих київ та позаушників, якими кождий війт наділяє їх *à discretion*¹, по своїй добрій волі»².

Той сам Кельсієв трохи далі зазначив і другий елемент, що в поглядах наших селян творить складову часть їх москвофільства.

— А москалів ви бачили? — питав він селян.

— А, пане, бачили! То *тверда віра, твердша нашої*. Пости остро заховують, моляться. У нас у селі живе хлоп, лінивий був до церкви, і трапилось, що поставили йому тоді на постій москаля — се тоді було, як москалі,

¹ Потайки (франц.). — Упоряд.

² Василий Кельсиев, Галичина и Молдавия, путевые письма. С.-Петербург, 1868, стор. 100—102. — [Іван Франко].

дай їм, Боже, здоров'я, ходили рятувати нашого цісаря від венгрів і поляків*. Устає вранці москаль, вичистив амуніцію, хоче на службу йти і питає господаря, чому й він не збирається. А сей сміється: «Чого, — каже, — піду, се все дурниця, попи видумали, щоб народ обдирати». Коли се почув москаль, як ухопить хлопа за обшивку, як не наб'є тесаком, і повів до церкви. «Молися, — каже, — ти, хохол, дурень, не смій роздебендювати!» Отсе, пане сьому вже незабаром двадцять літ буде, як москалі пішли від нас, а сей чоловік відтоді ані одної Служби Божої не пропускає. Тверда віра у москалів, твердша нашої.

— І ходили вони до ваших церков?

— А як же б не ходили. З нами враз ходили. Та сама віра, тільки твердша у них, вони побожніші (В. Кельсєв, *op. cit.*, 107—108).

І знов бачимо: традиція не глибока, далі 1849 р. не йде. А згадкою про 1849 починається й ще одна гутірка, занотована Кельсєвим: чому наш цісар у 1866 р. програв війну з прусом?* Бо руський цар не допоміг, так як був допоміг у 1849 р. (там же, стор. 130). Ось і все, вся «коренна» традиція. Більше ніхто не знайшов, а сьогодні, можна сказати, й того вже не знайде, що чув Кельсєв у тяжкім 1866 році. Історія навчила за той час багато дечому наших селян, розвіяла багато їх ілюзій. Ми бачили в Галичині практичні проби того містичного москвофільства, бачили проби переходу на ту «тверду» віру, бачили подання селян, русинів і мазурів, до «руського царя», щоб зробив лад з панамі й жидами, бачили пориви масової і повільної еміграції наших селян до Росії — і все те оказалось пустою маною, коли натомість проби власної культурної й освітньої праці власними силами і на власнім ґрунті вже тепер поклали міцні підвалини нового, кращого життя. Ні, годі повірити, щоб те «хлопське москвофільство» в 50-их роках було такою загальною силою, що могла всю інтелігенцію руську, хоч би й як малочисленну (ще Кельсєв оцінював її на 10 000), одним махом звихнути з натуральної стежки органічного розвитку, так ясно зазначеної в 1848 р. Тут мусило бути щось інше.

Наївністю було би бачити корінь лиха в Погодіні та нібито залежній від нього та готовій працювати по його вказівках галицькій «погодинській колонії». Я згадав уже, що зв'язки Погодіна з галичанами були найживіші в 40-вих роках; із 50-их літ маємо між листами, надсиланими до Погодіна, всього один, і то зовсім не політичний лист Головацького з падолиста 1853 р., пару також не політичних листів Шеховича* з 1856—57 р., а найпильніший його кореспондент Денис Зубрицький мовчить від мая 1847 до червня 1851, озивається знов одним листом у маї 1852, дальшим у лютім 1854, а потім живіше листується аж у 1856 р. І власне листи з 1851, 1852 і 1854 р. не мають у собі, крім принагідних політичних рефлексій балакуна Зубрицького, ніякого натяку на жодну практичну політику; Зубрицький усе хорий, клопочеться книжками та своїми науковими працями³. Зрештою, з біографії Погодіна знаємо, що він політичним агентом російського правительства не був ніколи, і хоча в 40-вих роках під живими вражіннями своїх подорожей по Європі кілька разів силкувався втиркнутися в політику та відіграти в ній значнішу роль (своїми звичайно необдуманими та необережними промовама та меморіялами, подаваними різним міністрам), то російське правительство нерадо дивилося на ті проби і не раз давало Погодінові пізнати, що вони йому немілі. Ні, в політичну агітацію Погодіна в Галичині в москвофільським дусі в 50-их роках годі нам повірити; в доступнім нам матеріялі нема ані сліду якогось факту, де би Погодін наклонював когось із галичан до якоїсь політичної агітації, вказував які політичні цілі і розвивав якісь плани.

А проте сліди таких обдуманих політичних заходів єсть, і власне видана проф. Студинським кореспонденція Головацького, хоч урвана від самої голови, хоч не подає нам самого початку, самого вузла подій, виявляє, одначе, виразно нитки, що ведуть до того вузла. Серед хаосу різнорідних голосів галицької та угорської наївности та недогадливої балакучости вирізня-

³ Див.: Письма к М. П. Погдину из славянских земель (1835—1861). Москва, 1879, стор. 587 і д[алі]. — [Іван Франко].

ються в отсих листах голоси кількох людей, що говорять, не скажу надзвичайно логічно, але на один лад, однаковим умовним язиком, однаковими термінами про спільне, відоме їм діло, яке вони силкуються переводити свідомо, навпаки недогадливому окруженню, з певною, несміло стилізованою метою.

Центром того кружка, чи тої конспірації, якої слід вказує нам кореспонденція, мусимо вважати Якова Головацького. Говорю «мусимо», бо матеріялу для його характеристики, тобто його власних листів, кореспонденція не дає, і тільки з тону та способу висловів деяких його кореспондентів до нього можемо догадуватися, що він був із ними в тіснішій порозумінні. Головне джерело, що дозволяє нам хоч трохи заглянути за куліси того порозуміння, — се брат Якова, Іван Головацький, що тоді пробував у Відні, в центрі політичних інтриг, як співробітник «Вістника»*, а далі невисокий маніпуляційний урядник. Його листи — се найважливіша для нас частина кореспонденції, і на них поперед усього мусимо звернути увагу.

Як уже згадано на початку сеї статті, ми не маємо кореспонденції братів Головацьких із 1849—1851 р. Перший відомий нам лист Івана до Якова походить із 21 грудня 1851 р. і починається цитованим уже лементом про лихий стан «справи». Іван Головацький відразу являється нам осередком дуже розширеної сіті різнорідних відносин. На око він кольпортер книжок: розпродує церковну історію Балудянського*, галицько-руський переклад «Тараса Бульби»*, граматику Йоановича* і т. д., вишукує для брата Якова слов'янські видання, посередничить між галицькими вченими і Міклошичем*, від якого пересилає їм нові публікації. З принагідних натяків сього листа бачимо досить широкий круг його зносин. Особливо живо цікавиться він угорськими русинами*: «Нашие русины из Угорщины и Сербии* убиваются за русскими книгами, учебными или какие бы не были, пишут мне и допытуются, я рассылаю, что только имею» (Коресп., 5). Він жалується, що книжкові посилки йдуть пиняво, бо «в славянских востребованиях бесчисленные делаються препятствия», домагається від брата правиль-

ного присилання нових галицько-руських видань для розпродажі, має особливо пильну увагу, звернену на бачванських русинів*, і з гордощами говорить про «наших твердых русинов сербских, которых епархия, токмо из 15 сел состоящая, однако ж предплатила готовыми грошми на 35 ексем[пляров] «Истории церковной» (ото ревность!) — не балакают много, а делают» (там же, 6).

Але поза сим «діловим» і, коли хочете, навіть патріотичним тоном пробиваються легенько інші ноти. Поперед усього мова листу. Хто знає кореспонденцію братів Головацьких із 40-вих років, головно з-перед 1847 року, той буде тямити, що Іван Головацький був тоді дуже гарячим прихильником народної мови і українського напрямку в галицько-руській літературі. Правда, було вже й тоді в його вдачі щось таке, від чого верне якимось немилым духом: маю на думці його участь у виданні «Вінка»* 1846 і 1847 р. На неї досі не звертано уваги, бо вона не впадала в очі, тим більше, що головна редакторська праця обох частей лежала, очевидно, на плечах Якова. Але Іван не залишив на обох томиках покласти також печать свого духу. Поперед усього він пододавав дедикації: першу часть присвятив архикнязю Каролію-Людвіку*, «великодушному покровителю просвіщенія і наук, ревнительному защитнику убогих і недужих, благороднійшому чоловіколюбцю в обіт вічної благодарности». Як відомо, ся перша часть «Вінка» була видана «К ползі і вспоможенію галицких селян, через поведень вторічну підупалих», тож можливо, що архикн[язь] Кароль-Людвік дав на сю ціль якийсь даток — у книжці того не пояснено. Але посвята Івана Головацького стилізована трохи двозначно, як знак «вічної благодарности» самого видавця. За що? Які зносини мав Іван Головацький з архикнязем? Того не знаємо. До дедикації він додав і вірш — з літературного і поетичного боку без вартости — де вичисляє добродійства свого патрона ось як:

Таліяне, сусіде-далматинці*
Ім'я радо вопіют;
В Угерщині русине, в Відни німці
Не забудут, док живут!

Що ж нині тужни скажут галичане,
Їм же в дар ся піснь звенит?
Радостью блисне око й слеза кане,
І вдячна грудь загремит:

«Господи, Ти зіслав Утішителя,
Коли нас найшла біда;
Молим Тя, спаси нам Покровителя
На многи, многи літа!»

Стилізація не зовсім виразна. Чи дав щось архикнязь на галицьких нуждарів, чи лиш обіцяв? У книжці не сказано, хоч при кінці додано реєстр передплатників. Але що значать остатні дві строфи вірші?

От з ними то й я, русин з-за Бескида,
Вам співати забажав:
Звиніт — прийміт, що серце чує, вида', —
Хоч і голос все не вдав.

Вами-бо vznikла вперве й стала певна
Тлінная життя моя:
Вами, звеліт, да сіяє душевна
Первісна іскра моя!

При всій туманності сих фраз одно, здається, можна прийняти запевне, що Іван Головацький дізнавав якогось добродійства, якоїсь протекції від архикнязя. І взагалі, в «Вінку» він виступає як гарячий австрофіл. В однім із сонетів, злучених під спільним титулом «Торжество», він співає:

Австріє поважна, богата в пригоди,
О ти, відвічная державо свята!
Тобі поручив Бог славянської роди
Провести на путь всемірного життя
(Вінок, II, 266).

А в сонетах «Семая на чужині весна» він в чисто мететерніхівській дусі* снує рефлексії про мазурську різню* 1846 року. План повстання сплodiла «безглуздох

врагів пуста голова»; ті вороги «Загуляли на час, на годину, та пустили на волю безчесть і страсть», чим викликали обурення всього світу. Та зате мазурам автор присвячує цілий сонет, який варто тут навести в цілості:

Гей! Мазурі, вам всі держави Європи
Від нині до віку почесть віддадут:
Бо люти пустих легкодухів голоти
Вашу смиренність не звели — вже й не зведут!

Днесь дізналися сусіде, чого хлопи
Міряне, а чого мировраги ждуть:
Они к мірянам, мов дармоїда трут,
Прилепли, до праці їм — дасть Біг охоти!

І схаменувся мазур ще під саму пору,
Звітрив лєсть слова і огидне письмо,
І кинувся, ним в толсту би заросло*,

З ока в дух зняти тверду більмову кору:
Бо сли не витнеш її, то жене вгору,
В корінь і в шир — вже ї не спинит притьмо.
(Вінок, II, 232).

Нелегко з тих віршів Івана Головацького реконструювати собі якийсь одноцільний світогляд їх автора. Бо коли в отсім сонеті до мазурів він виступає як вірний австрієць і демократ, лає дармоїдство і легкодушність панів, не входячи в те, яка спеціально в 1846 р. була їх провина, то рівночасно в сонеті V («Вінок», II, 234) докоряє віденським німцям фразами про «гнилий Захід», узятими з арсеналу московських слов'янофілів. Читаємо там між иншим:

Ой граждане, ви-сьте Западом раженни!
Бач, сорочка вам близша, чим брат і кум;
Сваволя й бута, то суть ваши вселенни;
А ніколи ціль, к ній же люде зродженни.
Покайтеся, бо з Западом паде ваш ум,
Вам на погибель, а Западу на глум!

Сваволя й бута у віденців 1847 року! Не можемо припустити, щоб Головацький був настільки наївний або засліплений, щоб писав ті слова *bona fide*⁴. Радше мусимо припустити, знаючи глибоку деморалізацію тодішніх часів, що він такими словами стріляв до якоїсь побічної мети, бажав приподобитися, рекомендувати себе комусь. Найпростіша річ заглянути знов на посвяту. Другий том «Вінка» присвячений Йосифові Раячичу*, «православної восточної церкви архієпископу карловецькому ... ревни- тельнішому захитителю благочестія». І знов насуваєть- ся питання: яке діло мав уніят Головацький до карло- вицького єпископа? І чому якраз так сильно він тут мар- кує його в своїй дедикації як «захитителя благочестія», якого ніхто не чіпав і до якого оборони Головацькому мог- ло бути зовсім байдуже? На се не маємо відповіді, але само зіставлення обох томів свідчить про досить негарну як на демократа привичку: чіплятися за поли щораз но- вих великих панів. Ще рік мине, і ми побачимо, як він чіпляється поли ще одного, і то значно більшого пана: в р. 1848 він, користуючися свободою друку, видасть своє «Пініє радостного голоса, Єго Величеству Милостивій- шому Великому Государю Николаю Павловичу Перво- му, самодержавнійшому Імператору всеї Руси при висо- чайшій в'їзді до города Відня 18 дня місяця декемврія 1845 препокорній посвященно»*. Значить, уже 1845 р. він тиснувся між царських блюдолизів, а 1848 р. скористу- вався свободою друку, вибореною прихильниками «гни- лого та безумного Заходу», щоб друком задокументувати своє «препокорне» льокайство. А в 1847 р. з висоти сьо- го льокайства він ось які реприманди вичитує галицько- руським молодим Мстиславикам та Мирославикам:

Не много й від молодих дожидаю,
Хотя декотрий ся Мстиславом зове.
Я сих Миро- чи Мечиславків питаю:
Куди то ся ваше стремліне несе?

Чи за учених, чи учити вас маю?
Може, вам лише чи не ходит о те,

⁴ На віру (латин.). — Упоряд.

Щоб панували, мов султан у сераю,
Щоб могли дерти лико, доки ся дре?

Желав би-сь, мож, єдин з другим, легкодуху,
Без покори і сам пробити стіну!
Нікому не рад би-сь давати послуху,

Ани приказів удержати кому?
Ой діти, не буде так николь добра,
Тра вас завчасу взяти попід ребра!

І тон, і мораль зовсім такі, як у того, кому «самі» благоволили дати «хоч півдулі, аби тільки під саму пику»*. Додайте до того, що се був чоловік молодий (в році 1847 мав 25 літ), який безвиїзно жив у Відні ще від року 1840, зразу, мабуть, служачи при війську, потім записаний на університет, хоч не дуже пильнуючи його, коли ще 1852 р. не мав ніякого екзамену (Коресп[онденція], ст. 39 внизу, 44), наділений талантом вкручуватися в різні товариства і нав'язувати тисячі зносини (пор[івняйте] хоч би виказ пренумерантів на «Вінок»), при тім чоловік незаможний, без джерел удержання в великім місті, та зате з панськими привичками, особливо щодо роблення довгів — про се скажемо дещо далі, — і зрозумієте, що такий чоловік був як не можна краще підготований на те, щоб відіграти роль політичного агента в тих бурливих часах.

Надто не треба забувати, що Головацький, живучи у Відні певно ще перед 1848 р., може, навіть від 1845 був у зносинах із тамошньою російською амбасадною, а в своїх листах до брата Якова з 1852 р. виступає як дуже близький знайомий духовника тої амбасади, протоєрея Раєвського*, головного і незвичайно інтелігентного агента російського правительства в Австрії, якого вплив, як чорна хмара, висів над галицько-руською молодіжжю 50-их і 60-их років, якого «гостинний» салон у Відні був пристанню, де збиралися проїжджі слов'янські знаменитості і палка та жадна новин та запомог слов'янська молодіж і різні рицарі з-під темної звізди, авантюристи та промисловці, які також належали до моторів великої машини інтриг, якою кермував Раєвський, може, навіть більше на

власну руку, ніж за виразним наказом правительства. Не забуваймо, що рівночасно в Угорщині працював Адольф Добрянський*, від 1849 р. повновласний цісарський комісар, названий мадярами другим Батиєм* за його руїну адміністрацію краєм, для Угорської Руси гірший від Батия, бо здужав надовго вбити народну душу, відвернути загальну інтелігенцію від народної мови та народних інтересів і сим причинитися до страшного опізнення всякої цивілізації в тій нещасній країні, а посередньо до зросту так ненависної йому Мадярщини. Не забуваймо московфільські симпатії в тодішній Хорватії з її ілліризмом* — подобою московського слов'янофільства чи радше об'єдинення на сербо-хорватському ґрунті. Багато фактів складалося коло р. 1848 на те, щоб прокламовану Колларом «слов'янську взаємність» у головах палких а не глибоких західно- та південнослов'янських політиканів перемінити на московфільство.

До того, прийшла мадярська антидинастична революція*, російська поміч при її здавленні і жива стичність галицько-руської людности та інтелігенції з живими «москалями», не лише простими солдатами, але також з офіцерами, генералами та іншими властями! Наш том кореспонденції дає нам інтересні причинки до змальовання того вражіння, яке зробили «москалі» на наших людей, і ми ще вернемо далі до сеї теми; без неї не можна гаразд зрозуміти всієї нашої історії 50-их і 60-их років. Тут нам важно піднести лише те, що й у політичних центрах Австрії, особливо в Відні, авторитет північного сусіда мусив дуже високо піднятися, і не лише матеріальна, але й моральна атракційна сила Росії була величезна.

Пригадаймо далі, що вже швидко по повороті росіян із границь Австрії наступило між Росією й Австрією натуральне в таких випадках остудження, неважаючи на шумні з обох сторін запевнення вічної приязні. Росіяни занадто глибоко зазирали в той розгардіяш та в ту безрадність і бюрократичну тіснозорість, що була верховодним принципом у Австрії; та й австрійські верховоди недобрим словом згадували своїх спасителів, відчувши в них «брутальних варварів». У повітрі чулася криза — велике пересилення між Росією і Західною Європою, а

щодо Австрії — ніхто тямучий не міг сумніватися, по чийм боці стане вона в данім разі*. Се була аж надто добра нагода для російських політиків і дипломатів ужити російського впливу і російських симпатій серед австрійських слов'ян на те, щоб не допустити Австрію до діяльного виступу проти Росії, зашахувати її у власному нутрі. Мадярський погром, брутално використаний безтямними патріотами-різунами вроді Віндішгреца* та Гайнау*, був іще свіжою кровавою раною, а ненависть до Росії по тім боці Літави* була безмежна. Чехи здавна симпатизували з Росією, угорські словаки покладали на неї всю свою надію, — що ж дивного, коли явилось бажання потягти в той бік також галицьких русинів?

Уявляю собі, що се сталося десь при кінці 1849 або в початках 1850 р. В р. 1851, яким починається наша кореспонденція, робота москвофільської конспірації йде інтенсивно на всіх пунктах. Правда, ми маємо відомості лише про один із тих пунктів, у якому стоїть Іван Головацький; інші, може, важніші, закриті для нас. Про Угорську Русь маємо хіба натяки; особа Адольфа Добрянського навіть зовсім не виступає на сцену; але ми чуємо з натяків у листах Головацького і з інших листів, що там кипить і йде якась пильна робота. «Нашіє русины из Угорщины... убиваются за русскими книгами, учебными или какие бы не были... но беда, всего мало... Я уже столько разы вспоминал об том, чтобы мне из каждого сочинения у Вас издаваемого присланы были по крайней мере по 10 экз[емпляр] на мой счёт, чорт бери, чтобы только между людьми расходилась — нашим людям можно безопасно кредитовать, они чесны и верно заплатят, хотя позже» (Коресп[онденція], 5). Головацький настоює на тім, щоб львівська Матиця* «вступила в близшиє сношения с угорскими братьями, особенно с унгарскими»* (ст. 6), та при нагоді не залишає додати, що не які-будь книжки потрібні угорським русинам. «Из Будина* мне пишут, что если бы “Вестник” издавался чистейшим языком, я бы из самого Будина имел более 50 читателей» (ст. 28). Він радується появою проповідей Радолинського, словака родом і очевидного російського агента (про нього буде пізніше), і пише, що «его мысль достойна всякой помощи, но я со-

мневаюсь об успехе, особенно по той причине, что славяне еще по большей части слепцы» (ст. 33). Що се за «мысль» така? Певно, не сама думка видавати проповіді. Метою видань Радолинського було, як побачимо далі, шварцвання під власною фірмою російських православних проповідей та полемічних і апологетичних статей, бо ширення православія входило як один із фундаментальних пунктів у програму наших конспіраторів. Відси такий ентузіазм до церковної історії Балудянського в 1851—52 рр., хоч вона потім і не справдила покладаних на неї надій, і запал до неї швидко охолов. На Радолинського звертав увагу Головацького хтось із Будапешту. «Мне пишут из Будина, чтоб я вступил в содружество с Радолинским; он снабдит меня и кавциею, и соответным жалованием, чтобы только с ним издавать литературный или политический журнал на чисторусском языке» (ст. 34). Завважте, се не сам Радолинський пише до доброго приятеля, снуючи гарні плани; се пише чоловік посторонній; очевидно, в Будапешті в більшому кружку вже обмірковувано такий план; сам Радолинський, чоловік незаможний, ледве чи міг би був думати про те, щоб зложити редакторську кавцію за Головацького в сумі 5000 з[олотих] р[инських]* (Коресп[онденція], ст. 28) і ще й брати його на своє удержання; видно, що, укладаючи такі плани, числено на якісь посторонні фонди. Та Іван Головацький не пішов за сим покликком, здається, за радою обережнішого брата Якова, що бажав мати його у Львові редактором «Зорі галицької»* (Коресп[онденція], 40).

Був якийсь центрик агітації і в Бачці чи в Карлівцях. Можливо, що се був той сам митрополит Раячич, якому Головацький присвятив другий том свого «Вінка», та, можливо, що й хтось інший; в 1852 р. він у листі до Якова зазначає: «Нашие русины в Славонии*, угнетаемые от Крижевской консистории* в русском языке, решаются в случае продолжительного оскорбления языка отступить от унии» (ст. 28), — се могло б показувати на вплив православної агітації з Карловиць.

Щодо Галичини, то тут Іван, очевидно, здав діло на брата Якова, а сам не мішається, не піддержує ні з ким постійних зносин, а бодай ми не маємо на се ніякого

свідоцтва. Тим інтересніша історія його зносин із тими галицькими русинами, що жили в Відні і з якими йому доводилося мати щоденні зносини. Се були головню три особи: Василь Вислобоцький (Зборовський)*, що з невеличкого урядника у Львові 1848 р. виавансував на редактора руської газети «Вістник»; Григорій Шашкевич, брат Маркіяна, парох угринівський*, у 1848 р. вибраний послом, а потім покликаний до міністерства просвіти на референта для руських справ з титулом радника міністеріяльного, і нарешті Василь Ковальський*, судовий урядник, покликаний у р. 1851 також до міністерства у Відні.

Вислобоцький, чоловік малої освіти (тоді люди, ледве грамотні, аби мали гарний почерк та яке-такє знання німецької мови, робили в урядах кар'єру), належав до тої купи фанфаронів, що в р. 1848 силкувалися вибитися наверх із грузького багна панщизняних порядків. Серед львівських рухів він грав досить комічну ролю. Небіжчик Куба Савчинський*, також один із подібних тогочасних фацетів, оповідав про нього не знаю чи анекдоту, чи факт, що Вислобоцький у 1848 р. ніколи не виходив на вулицю без трьох кокард: побачить польських патріотів, зараз припинає на груди біло-червону кокарду і гукає: «Jeszcze Polska nie zginęła!»⁵ Побачить німця-урядника, зараз ховає польську, а припинає чорно-жовту, згинається в три погібелі і мовчки простягає чиновникові обі руки, немов потішаючи в жалобі; а коли опиниться серед русинів, начіпляє синьо-жовту кокарду і гукає: «Мир вам, браття! З нами Бог!»* Проте поляки вважали його урядовим шпіоном, та й русини не довіряли йому; швидка урядова кар'єра Вислобоцького в часах реакції могла справджувати ті підозріння. Зрештою, і в урядовій кар'єрі Вислобоцький задля своєї малої освіти не пішов високо; як одинокий «історичний» момент у його урядовім житті можна вказати хіба те, що він 1855 р. репрезентував своєю особою, з делегації австрійського уряду, руську націю при коронації царя Олександра II*. Яким способом Іван Головацький дістався в помічники Вислобоць-

⁵ «Ще Польща не загинула!» (польськ.); слова з національного гімну Польщі. — Упоряд.

кого при редагуванні «Вістника» в Відні — не знаємо. Мабуть, не без впливу якоїсь протекції з урядових, а може, й двірських, сфер. Невеликої позначки захопив він на тім становищі. «Вістник» виходив раз або два рази на тиждень, і плата Головацького виносила 125 р[инських] на три місяці (Кор[еспонденція], 22) — скромний зарібок додатковий, але не мінімум існування. Та й то йому докоряли, що задармо бере ті гроші, а для «Вістника» не робить нічого. «Вістник» мав над собою надзвичайну цензуру, чи то «надзирательство», зложене, певно, в головній часті з русинів, що займали урядові становища в Відні, і вони стісняли редакцію і спеціально Головацького. «Эти самые псы, — жалується Головацький у однім листі, — не помнят, что они самы мне с самого начала преградили дорогу, что мне запрещено было от надзирательства никаких не писать вводительных статей для “Вестника”, так что я часто принужден был под чужим знаменем выдумывать корреспонденции, чтобы только подкрастися когда-нибудь» (Коресп[онденція], 10—11). Розуміється, ті зозуліні яйця, які Головацький силкувався украдкою складати в «Вістнику», мали одну мету — пропаганду об'єднання (пор. статтю проф. Студинського у вступі до «Коресп[онденції]», стор. XXXVIII—XL). На сьому пункті Головацький жив, можна сказати, в ненастанній, тихій війні з Вислобоцьким. В ґрунті душі він ненавидить його, підозріває його захланність, докоряє йому в листі до брата, що «просто сказавши, wygrыз (Дідицького* з редакції «Вістника») под предлогом нужного ошадения издержек, розуміється, чтобы в случае переышки сам больше удер» (Кор[еспонденція], 10). Він жалується на нього і в листі до Раковського* на Угорщину, який домагався заведення в «Вістнику» чистої російської мови. Ось як оповідає Раковський у листі до Зубрицького з мая 1852 р. про свої інквізиційні заходи: «По поводу надосланного мне в предмете сем (языка) вседоржайшего письма Вашего Высокоблагородия пустился я в немножко острую переписку с редактором “Вестника” г[осподином] Головацким, уговаривая его, чтобы он исправил слог “Вестника”, не открывая, впрочем, нимало о содержании письма Вашего Высокоблагородия. Я

узнав, що він доволі владно володіє російським мовою, звернувся до нього, щоб він постарався про покращення вживаного мови в «Вестнику». Як Ваше Високоблагородіе дозволило натякнути в листі своєму і в чому я також переконаний був і сам, першочерговий редактор відповідав мені, що Вислобоцький зовсім перешкоджає зближенню до чистого російського мови, і для більшого виправдання свого прислав мені одну з моїх уже надрукованих статей, щоб я побачив, як поводиться там з статтями моїми і інших кореспондентів. По вигляду сей цензури являється, що Вислобоцький знищує все краще, Головацький же знов на стільки можливо відновлює»⁶. Було в тім трохи правди, та не вся; сам Головацький, як відомо з інших його листів, був протилежний наглому введенню російської мови в галицько-руське письменство, боячись, що серед публіки се викличе нехотівку (пор. Кор[еспонденція], 288). Йому цікавіше було виставити Вислобоцького ворогом російщини в очах такого впливового чоловіка, як Раковський, близький повірений А. Добрянського та редактор «Русского Вестника законів» для Угорщини. Зрештою, його становище в редакції «Вістника» при малій інтелігенції та лінивстві Вислобоцького зовсім не було таке підрядне, коли в тім же 1852 р. він відважився на війну зі своїми «надзирателями» і, неважаючи на апробату Вислобоцького, не прийняв до «Вістника» статтю Гр. Шашкевича, написану в обороні народної мови (Коресп[онденція], 24). І Вислобоцький поводився з ним як з рівним, допускав його до редакційних секретів, навіть таких делікатних, як одержання урядової субвенції. «Вістник» видавався, мабуть, остільки лише за підмогою уряду, що сей розсилав його безплатно передплатникам та абонував кількадесят прим[ірників] для різних канцелярій. З кінцем 1851 р. Вислобоцький вижебрав понад се іще і грошеву субвенцію і похвалився нею перед Головацьким. «Под тайною кажу тебе, — пише з цього приводу Ів. Гол[овацький] до брата

⁶ Д-р Кирило Студинський. З кореспонденції Дениса Зубрицького (Записки Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка, т. 43, стор. 56). — [Іван Франко].

Якова, — что мы от правительства получили 1 000 гульд[енов] с[е]р[ебром] субвенции на целый год и почтовые марки имеем бесплатно. Помощь это велика в теперешних обстоятельствах ошадности статских издержек. Пред светом мы независимы, — то ничего не вредит, я хлопочусь сколько могу, и Вислоб[оцкий] делает своё сколько может» (Кор[еспонденція], 18).

Варто ще раз зирнути на наведену вище реляцію Раковського. Показується, що сам Зубрицький не мав відваги чи охоти жадати від Головацького змін язових у «Вістнику». Видно, що він не належав до конспірації, хоча конспіратори вважали його за свого і користувалися його авторитетом. Натомість Раковський відразу, ще незнайомий з Ів. Головацьким, тільки що одержавши від Зубрицького деякі інформації про нього, зараз промовляє до нього остро і вміє показатися супроти нього таким авторитетом, що Головацький спішить оправдатися і дає йому до рук папери, що звичайно належать до секретів редакційних. Очевидно, Головацький чув над собою сей авторитет, якого іменем промовляв до нього Раковський (він, певно, був тим безіменним будинським кореспондентом, про якого згадує Іван у листах до Якова), і не сміє спротивитися йому.

Зрештою, невесело жилось Івану Головацькому в Відні. Він робить вражіння звірини, що на кождім кроці прислухається до кожного підозреного шелесту і якій кождий шелест видається підозреним. «На все сторони имею долги и неприятности, — жалується він брату в листі з 22 серпня 1852 (Коресп[онденція], 22), — и в обще все иде опором. Мое жалование 125 fl.* на три месяца, — подумай, откуда жить и долги платить! Раздираюсь на все стороны, но одолеть мне неприятности почти невозможно. Труджаюсь, мучу, и все кажется тщетно для мене и для стремления вообще» (там же). Що се за «стремление вообще», він не говорить, та сього неважко догадатися. Він признається, що справді мало працює для «Вістника», бо «не было и коли писать — а слепал ночами дома, никто этого не видел и не хочет верить, — но тут в груди моей есть чистая совесть исполненной должности. Когда бы эти дураки

знали, сколько я написался до корреспондентов и какое имею влияние на них, они бы меня в ложке воды утопили; такова зависть у тех людей!» (Кор[еспонденція], 11). Чудова «чиста совість», за яку почуваш себе гідним утоплення в ложці води! Певне, та сама чиста совість заставляє Івана Головацького упоминати й без того вже обережного Якова: «Разведывайся, но очень осторожно, и бережись тени твоей, бо и между нашими не всякому духу верить! — Этого тебе довольно! На хитрого врага нужно хитрейшего борца! а в том я получил здесь хорошее обучение» (там же). Що се за сумні досвіди були — не знаємо, та в усякім разі люди з чистим сумлінням так не говорять. На довги жалується Ів. Головацький ще й далі. «А у меня денег вовсе нет, а долгов без числа на все боки, что не знаю, куда обернуться», — пише він брату 1 падол[иста] 1852 р. (Коресп[онденція], 33). З кінцем 1852 р. його положення погіршилося ще дужче. «Я ничего дурного не сделаю, — запевняє він брата в листі з 2 січня 1853 р., — хотя мое положение самое отчаянное... У меня теперь великая нужда денег» (Коресп[онденція], 43, 44). Цікаво, що, неважаючи на таке прикре положення, він ніколи ані одним слівцем не просить підмоги у брата, університетського професора, і навпаки, в самій тяжкій хвилі оправдується, що не купив для нього книжки, коштовної граматики Міклошича. Він уважає себе пропащим. «Не советую никому из нашей родины, особенно же тебе, Петру и Владимиру запускаться в горячую борьбу. Мне уже нечего терять, я бо всё потерял, мне всё одно». Ся криза тяглася, зрештою, недовго. Ще в цвітні 1853 р. він бідує, помагає при «Вістнику» за 10 з[олотих] р[инських] місячно. «Что делать, беда преть!» Але його доля вже забезпечена. Він був у міністра Баха* на авдієнції і випросив собі невеличку посаду — акцесиста при міністерстві, вступив на службу при міністерській бібліотеці, дістає 300 р[инських] річно; 100 р[инських] на квартиру, але ще тремтить: «Подумай теперь, как сдесь в Ведне жить с 25 р[инскими] в месяц! А к тому еще весь тягар затягненных долгов! Ужасно и помнись; если бы человек только сухим хлебом и водою жил, то требует более. Сего ради я поприимал лекции, какие по-

падуться, чтобы только ежевременно получить и заработать что-нибудь. Я теперь должен заботиться о повседневном хлебе, а о будущности я мыслить теперь не могу; и потому-то я перервал всякие мои сношения и переписку, бо при ежедневных занятиях нет времени ни досуга, и потому-то я так долго молчал» (Коресп[онденція], 55).

Що се були за довги, що буцімто так докучили Ів. Головацькому, — невідомо. Він говорить пару разів, що терпить за старі гріхи — за які, також невідомо. Можна підозрівати, що се якісь алегоричні вислови, бо вже в липні того самого року Іван Головацький позбувся раптом усього лиха, «выграмотится из пропасти, в какую при наилучшей воле и многих трудах попался» (Коресп[онденція], 78), а з кінцем 1853 р. він оженився, і про жадні довги більше нема згадки. Дивна діла твоя, Господи!* «Как Русь не любит, когда человек из русского хлеба дождался!» (Коресп[онденція], 79), — скажемо й ми разом із Ів. Головацьким на кінці сеї характеристики.

III

Цікава річ, що скільки разів у нас починається дискусія про якусь єдність, унію, об'єдинення, консолідацію, — за кождим разом, мов від подуву пустого вітру, серед суспільности вибухає полум'я обоюдної ненависти, підозрінь та розладу. Так було з унією при кінці XVI в.*, що розбила духові сили нашої суспільности, відвела її від глибшої релігійної та культурної реформації*, що йшла до нас із Заходу, і вкинула в її лоно пожежу ненависти, якої не здужала вповні погасити навіть потопа Хмельниччини й Руїни. Не згадую про випадки, що були на наших очах, а тільки підчеркую тут той менше знаний факт, що сама ідея національного і язикового об'єдинення, піднесена майже до висоти програму в москвофільських кружках галицько-руських, якимось фатальним відрухом знайшла собі класичний вираз у дикій, завзятій ненависті до тих земляків, що або не досить сквапно йшли на сю саму дорогу, або більше-менше рішуче відверталися від неї. Ся традиційна ненависть і досі лишилася характерною прикметою нашого москвофільства, і в корені затроює всі ті ідейні пориви до лібералізму та по-

ступовости, що іноді ворущаються в його лоні. Що варті абстрактні ідеї «всечеловеческой любви», коли в серці палає сліпа ненависть до найближчого, до брата за те тільки, що він у азбуці відкидає ь, ы, ъ? Що варта абстрактна поступовість, що симпатизує з французькими республіканами або з німецькими соціал-демократами, а у себе дома кривим оком глядить на кожду нову читальню «Просвіти»*, на кожду нову «Січ»* тому лише, що се діло «не нашої парафії»? Ось де, на мою думку, лежить причина того, що поступовість і лібералізм ніяк не хоче виростати на ґрунті нашого москвофільства і що якась фатальна сила «свояцтва з вибору» тягне його завсігди до симпатизовання з ретроgrадами, з автократизмом, навіть борше з чужою шляхтою, ніж із своїми хлопоманами та демократами.

Кореспонденція Я. Головацького дає нам декілька цінних документів, що показують нам доочне, як самосівно, силою якоїсь психічної логіки виростала у галицьких москвофілів та глуха ненависть до всього, в чім чути було парістки національної української свідомости та інстинктивного демократизму. Для Івана Головацького таким підозреним пунктом, такою завадою та предметом ненависти був о. Григорій Шашкевич, брат Маркіяна, посол з р. 1848, покликаний до міністерства на референта для справ руського шкільництва. «Не уверишь, какая беда с тем человеком, — пише Іван Гол[овацький] до брата Якова в грудні 1851 р. (ст. 5), — это нарочитая упрямая русская с...». А чому? Зробив він щось злого Головацькому? Де там! Він мав свої окремі погляди на мову і правопис, погляди, що були відгуком тих, які виробилися були в кружку перших галицько-руських народолюбців 30-их років і які Іван Гол[овацький] називає «гримасними без-правилами». Щоб докучити йому, Головацький уважає добрим усякий «крутой путь» (ст. 21), і сам кидає на нього підозріння: «Оружие его, как и равных ему, известно Тебе: подозревать и высмеивать, по временам и оклеветать немножко» (ст. 29). Певна річ, фактів на доказ сих підозрень у Гол[овацького] нема, а є тільки одна прикра для нього обставина, що він сам зробив кривду Шашкевичу, не прийнявши до друку в «Вістнику» статтю Шашкевичеву в обороні нар[одної] мови.

Шашкевич «розсердився на мене немало», — ось і вся рація, за що Гол[овацький] називає його клеветником і «самым лютейшим фанатиком» і радить брату: «надо бы по случаю контрмину подложить». Дарма, що Шашкевич, як сам Гол[овацький] признає в листі з кінця 1852 р., «оказывается снаружи очень благосклонным» (ст. 27); Головацький підозріває його у всім, вітрить усюди його лихі наміри: він хоче впливати по-своєму на «Вістник» (ст. 27), хоче разом з Ковальським «завязати какой-то союз и намеревают присвоити себе монополию в производстве училищных книг, разумеется, с оскорблением всех, которы рукописи сюда к одобрению присылают» (ст. 33), — хоч і сам ще не знає, чи всі ті підозріння мають яку підставу. Знов традиційна склонність москвофільської душі: ще не заключулося діло у «противника» — зараз у зачатку оплювати його, споганити підозріннями та інсинуаціями, щоб і охота відпала! Кілько то таких маневрів бачили ми аж до остатніх літ!

Дуже інтересне те, що Ів. Голов[ацький] при кінці 1852 р. пише (певно, на підставі писаних і усних інформацій) про настрій руської публіки в Угорщині. «Днесь даже самые угорские братья превозношают “Зорю” по содержанию над “Вестником” — и справедливо; однако ж по виду суть им некоторые ничтожные хахлакизмы несносны, а ради них они презирают “Зорю”. “Вестника” они також не любят по нужденности содержания, но при том извиняют его, видя тую же скудость и в иных газетах» (ст. 39). Треба пригадати, що «Зоря галицька» з 1852 р. була справді (обік 1849) найліпше редагована і дала найбільше цікавого матеріялу про народне життя в Галичині та Угорщині; проте фанатики москвофільства не читали й не піддержали її задля переваги народної мови. «Вістника», розуміється, не читали також задля вбожества його змісту, хоч його мова їм більше подобалася. Інтересно лише, що Головацький, так ясно бачачи се, в своїй партійній заїлості не бачить, що така політика веде або до простого анальфабетизму, або до мадяризації. І ніхто з тодішніх москвофілів не подумав про сю небезпеку, поки очевидні факти змадяризованя власне самої інтелігенції не відбилися на них самих, підрізавши число їх власних передплатників та прихильників на Угорщині.

Бо коли «Вістник» і «Зоря» з початком 50-их років мали по 300 або й більше передплатників серед угро-руського духовенства, то тепер москвофільські видання з Галичини йдуть до Угорщини ледве в десятій часті того числа, а коли що йде туди, то хіба популярні брошури, та й то, мабуть, більше видань «Просвіти», ніж «Общества М. Качковського»*. Про зріст того анальфабетизму серед угро-руської інтелігенції вже з 1853 р. маємо інтересне свідоцтво в листі Духновича* до Я. Головацького. Посилаючи 39 з[олотих] р[инських] за спроваджені зі Львова книжки, Духнович додає: «Брат любезной! Моя то власная жертва для народа, бо ни копейки не получу от наших, то все даром раздати должно. Вы не имеете понятия о наших на только студеных, что если бы целый Трифолой в цене одной копейки купить можно, и то была бы от них жертва несмерна; лучше что-нибудь покупают, нежели книгу, а хотя б и купил кто, то читать не будет ю» (ст. 99). Що сказав би був той сам Духнович, чоловік, без сумніву, доброї волі і немалих здібностей, але невлічимо заплутаний у язикові та політичні доктрини, як би був довідався, що тут же, під його носом, скрізь по вбогих угро-руських селах ще в XVII—XVIII в. виробився і ще й за його життя держався (декуди держиться і досі) звичай, що селяни на зиму наймають і беруть до своєї хати на все удержання писаря спеціально на те, щоб переписував для них старі книги — співанники, збірки проповідей і поучень, старих повістей і притч, що вони не лише читають ті старі твори, давно забуті духовенством, але вчать на них своїх дітей читати та ховати давню літературну традицію, тому тільки, що вона своєю формою й мовою ближча їм, ніж ота новіша література, якою так любувався Духнович! Він, певно, й не підозрював такого дива, щиро вважав свої власні і своїх сучасних писання літературою і в дитячій наївності упоминав галичан: «Подперайте Богдана (Дідицького), моего любезнейшего друга, на koliko можно, бо с утратою его стратимся все во веки» (ст. 100). Тим-то й шкідливе всяке доктринерство, що воно засліплює чоловіка на найближчі факти і заставляє його звертати всю увагу, концентрувати всі надії на далекі, звичайно фантастичні явища або теорії. Той сам Духнович, що так сміло і резо-

лютно відстояв проти папського нунція один уступ у своїм «Литургическом катихизисе» (див. Ив. Левицкий*, Галицко-русская библиография, т. I, ч. 686, Студинський, ор. cit., 101)*, що видавав свої гроші на закупно книжок, які роздавав даром своїм близьким людям, і то з тим прикрим чуттям, що вони й задаром не будуть читати їх, — він ніколи не задав собі праці роздивитися ближче, які книжки радніше читали б його земляки, і відхрещувався, мов від злого духа, від «Яворова», себто від Лозинського і його думок про потребу заведення народної мови в письменстві*, бачачи в перемозі тих думок не більше і не менше, як «венец татарского или монгольского царства».

Взагалі цікаво слідити по листах, як протягом кількох літ, 1850—1854, ступенево міняється тон і настрої у гал[ицько]-руській пресі і в листах, як люди, ще недавно «високопочтенні», признані і, так сказати, патентовані патріоти, робляться ворогами «отечества», наймитами чужинців, падлюками, яких писання навіть читати не варто. І як із тих зразу особистих підозрівань та лайок чимраз ясніше виринає партійна різниця, з-поза правописних і мовних спорів висуваються далеко глибші, політичні та національні, суперечності. Ми бачили, як обережно в приватних листах Іван Головацький підкопується під Гр. Шашкевича. Надрукований під ч. 56 лист С. Шеховича до Лозинського з р. 1853 в відповіді на його критику «твердоруських» видань* «Зорі» і «Лади»* показує найліпше, до якої міри зросло роздрознення між обома напрямками. «О безвстидний чоловіче! Ви сміли тоє писати, Ви то герой азбучний, Ви то боролися о йори*, Ви то славний поета рус[ький], перше тягнули-сьте за Польщею, а тепер, коли видете, що всьо пошло вгору, то завидуєте нам». Автор листа закидає Лозинському літературну крадіж, називає його вовком в овечій шкірі, докоряє йому тим, що він говорить про впровадження московщини в галицьке письменство*, і, не знаходячи ніякого доказу проти сього, задовольняється лайкою: «О, ви цілий московській дурак!» Годі уявити собі драстичнішу мішанину сердитости, тупоумства та облуди, як той лист. На закид Лозинського про легкодушне і нестаранне редагування Шехович відповідає, що «писателі “Зори” і

“Лади” працюють день і ніч, нім що годного в світ пустят», хоча питання було, власне, в «негодности» їх продуктів. Шехович покликається на те, що чужі газети «дуже красно пишуть о “Зорі” і “Ладі”», і зараз же з чисто рутенською перверзією додає: «но що скажуть, сли довідаються, що ми меже собою так деремося, будут сміятись», — найглупіший спосіб замикати дискусію. Та накінці найвиразніше вилазить рутенське шило з мішка: Шехович боїться, щоб його видання не були хлопські, так, як «Вістник», що надрукував допись «З-під Соколівки»*. «Он нам встид робит, — сердиться Шехович, — та чи ино хлопи читают “Вістник”? Незадолго почислют “Вістник” до Groschen-Zeitung⁷, бо таное м’ясо пси їдят». Ось чого боїться бідна рутенська душа!

Не менше інтересна дописка Головацького на автографі сього листа, що був підписаний «Оден питомец р[уської] С[емінарії] Л[ьвівської]». Лозинський, мабуть, прислав той автограф Головацькому, а він дописав на нім: «Не питомец русской Львовской семинарии писал это письмо грязное, анонимное, а редактор “Лады” и “Семейной библиотеки”* Северин Шехович. Подлец!» (ст. 84). І що ж думаєте, той сам Головацький протегує того «подлеца», помагає йому устроїти редаговання «Сем[ейной] библиотеки» і кореспондує з ним дуже поприятельськи (пор. лист Шеховича до Гол[овацького], ч. 125, стор. 175). І отся моральна індиферентність належить до характеристичних рисів нашого галицького рутенства: «втихомолку» один уважає другого «падлецом», злодієм, фальшівником, але се не перешкоджає йому прилюдно хвалити того самого «падлеца» і приватно, в своїй хаті любезно стискати йому руку.

На заострення роз’єднання і партійної ворожнечі в Галичині впливають сильно угро-руси, засліплені московщиною, і прихильники безумної єдності — розуміється такої, як вони розуміють. «Попросите и “Зорю”, и “Ладу” прервати совсем эти отвратительные, бесполезные споры с “Вестником”; верте мне, это не стоит труда и того никто не читает», — пише Віктор Добрянський⁷ в

⁷ Дешева газета (нім.). — Упоряд.

жовтні 1853 р. (ст. 92), а майже рівночасно Духнович заявляє: «Не понимаете, на koliko наши страхаются вашей простонародной литературы!» (ст. 90). Віктор Добрянський щиро заявляє: «разъединение сие ненавижу» (ст. 93), а Духнович пише патетично: «Веруйте, братья, наши все озлоблены на рускую часопись (“Вестник”) и раднее ничего читать не будут, нежели пустыми распрями оскорбляться; они уже и “Зоре” не веруют (которые ю не читают) думая, что руское письмо без распри и оскорблений быть и не может, и так не буду лжепророк, предвидя падение всех, наконец и народа!» (ст. 99). Та не забувайте, що той сам Духнович рівночасно об’являє Лозинського мало не Антихристом («Враг, диявол не погинет, пока и ей (“Зорі гал[ицькій]”) не пресечет гортань, и тогда сам поревет пустыми скалами с помощью Яворова», ст. 99), а ще перед тим заявляв рішуче, що «безвестного “Вестника” и в руки брать не стоит, наш враг и подлой наемник! И все его помочники!» (ст. 89). Се ж, очевидно, той сам психологічний процес, що й інших провадив до повороту до анальфabetизму і до мадяризації, і забавно бачити, як Духнович, хоч словами плаче і нарікає на нього, а в практиці й сам уповні під його впливом.

В 1854 р. почасти під натиском зверхніх обставин (Кримської війни*), а почасти силою натурального зросту свідомости в краї партійна різниця зазначається виразніше. Щоправда, в кореспонденції Головацького не маємо ані одного листа, де б видно було виразну симпатію якогось русина до союзного війська і антипатію до російського режиму. Так далеко свідомість іще не поступила. Навпаки, в деяких вихроватих головах (прим[іром], священник Сокульський) поняття «Росія — православіє — восток» злилися в хаотичну цілість, якій противоставиться союз «британо-гало-еврео-лооло-мугаметан» як репрезентант «клеветы, лжи, мошенничества» (ст. 151). Чи вся галицько-руська інтелігенція поділяла сей погляд — не можемо сказати, та се дуже правдоподібно, коли зважимо, що прогресивна російська преса тоді в Галичині була невідома, а опозиція до поляків, які радувалися кождою невдачею російського оружжя, попихала русинів до тих поглядів, які їм піддавала російська урядова

публіцистика. А все-таки факт, що при кінці 1854 р. на-стала криза в «Зорі галицькій», що Ставропігія*, яка зрештою не була властителькою, а хіба вірителькою сеї газети, раптом усунула її редактора С. Шеховича і від-дала часопись Миколі Савчинському* та зложила новий редакційний комітет із людей зовсім іншого, виразно полонофільського духу (Платон Костецький*), — сей факт велить нам догадуватися, що й між тодішніми ру-синами були противники поглядів вроді о. Сокульського. Правда, була чутка, що самовільний поступок Ставро-пігії був викликаний натиском урядових сфер, але все ж таки цікаво бачити, як ніхто з «твердої Русі», безпосе-редньо діткненої тим ударом, не важиться протестувати голосно і виказувати безправність поступку Ставропігії. Вони падькають у листах, нарікають, кидають підозрін-ня, але не можуть здобутися ні на який енергичний крок для оборони свого права, тим більше, що бачать зароди розладу і в своїм власнім таборі тому, що один із їх про-водирів, М. Малиновський*, пристав до нової редакції (ст. 159). Що вони справді відчували в тім руку прави-тельства — на се натякають нарікання Б. Дідицького в листі до Я. Головацького з падолиста 1854 р.: «Ах, на милость Бога, скажите мне, как и почему это случилось с “Зарюю”? Пал ли Севастополь? Повелся ли какой-то мя-теж в Варшаве? Сошла ли Ставропигия с ума, что преда-ла любезнейшее дитя Руси, сердце нашего сердца в из-меннические руки? Ах, тож не было ли кому отвратить сию погибельную тучу, которая из мрачных пещер лже-русского Собора легковерным соотчичам нашим угро-жала? Ах, не было кому, не было — и вот разбойники загнездились в Святыне избранных! “Заря” с 48 нумера служит переводчиком у польских “Новин”, действует с самыми злопамятнейшими недругами за одно!» (ст. 158). Та хоча Дідицький далі заявляє, що не знає приводу «этих зловещих перемен или просто измен» і ся не-певність майже зводить його з ума, — то проте у нього нема ані тіні тої думки, що, прим[іром], адресат його листа або хтось інший із їх партії мусив же мати якісь обов'язки супроти «Зорі» і повинен був стерегти її цілоти та напряду, а тепер повинен би почуватися до

якоїсь одвічальности за її порушення. Нічого подібного в листі Дідицького ані в жаднім іншим тогочаснім листі не бачимо. Перший удар на ту громаду показав відразу її слабкість і брак дійсної ідейности, брак охоти і здібности до боротьби.

Варто спинитися трохи довше над сим критичним роком 1854 власне тому, що тут виразніше показалася суть того «общерусского» руху, пропагованого у нас від 1849 р. В початку року той рух, можна сказати, тріумфує. «Зоря галицькая» в його руках і під редакцією Дідицького, а потім Шеховича; прихильники розсипаються в похвалах до неї, противників вроді Лозинського загукано та обкинено болотом і ледве інколи в безбарвнім та безсочнім «Вістнику» відізвався несмілий та немудрий голос критики. Здавалося, що се найкраща пора розвинути свою програму і розширити літературну діяльність — про політичну тоді не було й мови. А проте що бачимо на правду? Про якусь планову діяльність «партії» нема ані мови, від чільних людей її чуємо тільки нарікання та підозрівання «противників» або «високополітичні» міркування, і рік кінчиться майже цілковитим розбиттям літературного центру «партії». Найліпший знак, що рух був штучно прищеплений і штучно піддержуваний. Послухайте, як філософує Петрушевич* з приводу дуже немудрої критики на одну його статтю, якою «некто хохол» уколів не так його наукову аргументацію, як його самолюбіє: «Сожалею о несчастном состоянии нашего многонадежного редактора “Зори гал[ицької]”⁸ тем более, что он снова (Богу благодарение, не для моей провинны) получил цензурный выговор — разумееется, наущением виенской Рутении*. По моему мнению (не в гнев будь сказано), суть то только дальнейшие последствия во время нашего народного отрождения на плохом и шатком основании совершенной организации наших моральных сил».

Невважаючи на просто дитячі логічні скоки від хори редактора до наївного вмивання рук від співвини в його провині, що окошилась на «Зорю гал[ицьку]» цен-

⁸ Мова про Дідицького, який весною 1854 р. заболів на очі і мусив лишити редакцію «Гал[ицької] зорі». — [Іван Франко].

зурним виговором (річ у ту пору дуже часта, прим[іром], у польських газет), і до інсинуації на «вієнську Рутенію», буцімто вона під'юдила львівську цензуру, нас зацікавлює дальший і найсміліший скок о. Петрушевича — до ревізії тих основ, на яких у 1848 році «построєно» будову гал[ицько]-руського нар[одного] відродження. О[тець] Петр[ушевич] твердить, що ті основи були «плохии и шаткии», і ми, зацікавлені тим осудом, ждем його мотивування, тим більше, коли знаємо, що й сам о. Петрушевич як автор брошури «Słów kilka w obronie ruskiej narodowości» належав, так сказати, до архітектів і оборонців тої будови. Що ж він тепер знайшов у ній «плохого» і «шаткого»?

«Львовская Рутения, — викладає він свій погляд, — опершись о политизующее правительство, замкнувшись в весьма тесных границях своего действия, похватила нечаянно за бразды правления русским народным движением; но таким счастливым приобретением недовольная, захотелось ей в самом престолном городе австрийского государства иметь своих постоянных репрезентантов. Обстоятельства споспешествовали их намерениям, и желание, к несчастью, исполнилось. Отрасль галицкой Рутении переселилась в Виену, с начала, как каждая колония, покорялась она своей матери, львовской Рутении, сообщалась с нею, но, окрепнув и поразумев свой собственный интерес, стала она самозвательно предписывать правила даже своей родительнице: что более, заняв значительное место в самом правительстве, получив большее жалование, виенская Рутения при своей бесхарактерности осмелилась ныне уже терроризировать непослушную и худую галицкую Рутению. Вот причина настоящего нашего сожаления достойного состояния!.. И мне тим тяжко страждущему под жестокими ударами нанесенными “Вестником”, славным органом виенской царствующей над нами Рутении, трудно, закусив губы, молчать». Показується, що гризька рецензія «Вістника» глибоко колупнула о. Петр[ушевича] і відразу вказала йому всю Гал[ицьку], особливо всю Львівську Русь як невольника, що стогне під ярмом «вієнської Рутенії». Розуміється, се була фантазія. Але ся одна фантазія в голові

«великого історика Гал[ицької] Руси» відразу викликає цілий погляд на історію гал[ицько]-руського відродження, так само або й ще більше фантастичний. Поперед усього події 1848 р. він коментує зовсім фальшиво. «Львівська Рутенія» 1848 р. не оперлася о «політизуюче правительство», але була покликана до життя органами того правительства якраз в тій цілі, щоб не допустити до політичного розворушення руського люду, а в крайнім разі ужити того розворушення як тарана проти польського руху. В тій руській організації від самого початку бачимо дві течії, котрі можна би з невеличкими обмеженнями назвати: течія верховодної ієрархії (святоюрська^{*}) і течія світської інтелігенції та деяких попів-ентузіястів; перша з них обома вухами прислухується до того, що робиться в Відні і що говорять у намісництві; друга силкується йти своїми симпатіями назустріч народній масі та бути речником її потреб. Але ся друга течія не зуміла здобути собі впливу; нечисленні одиниці вроді Ів. Борискевича^{*}, Лаврівського^{*} та Прокопчица^{*} (автора першого нарису відповіді русинів на памфлет Домбчанського^{*})⁹ не зуміли завоювати собі відповідне становище і відповідний вплив у тогочаснім русі і з настанням реакції 1849 р. замовкли зовсім. Верховна ієрархія лишилася при власті з характером півурядовим: «Зорю галицьку» 1848 і 1849 р. висилали безплатно як орган урядовий, по збомбардованні Львова^{*} Руська рада Головна^{*} лишилася одиноким на всю Галичину політичним товариством не розв'язаним^{*}, поки 1852 р. самі її голови Куземські^{*}, Малиновські та Петрушевичі не розв'язали її добровільно, здаючи долю народу і дбання про політику самому правительству. Та се ще не все! Та сама львівська Рутенія, не досить того, що в 1848 р. те й робила, що гальмувала всякий людовий рух, зацитькувала суперечки і держала народ без пояснення його основних прав, його потреб і обов'язків; вона зараз, скоро лиш опинилася на

⁹ Його лист із Відня з острою критикою руської делегації з р. 1848, а особливо її духовних членів («попи сидять, як стовпи»), ще в 80-их роках кружив по руках у гал[ицько]-руських інтелігентів, поки його не передано до Києва, де він пропав. — [Іван Франко].

верховіднім становищі, скоро минувся рух 1848 р., поквапилась спроневірится одному ясному і реальному, що винесла з того руху, чільним словам маєвої програми 1848 р.: «Ми, русини австрійські, частина 15-мільйонного южноруського народу». Отсе старалася львівська Рутенія при помочі вієнської (Ів. Головацький) затоптати в болото, не тямлячи, що тим сама підрізує свій корінь, засипає джерело живої води, без якої неможливий її ріст. І се справдилося вже на невеличкій кризі 1854 р., супроти якої ся львівська Рутенія показала ся зовсім безопірною і непорадною.

Виною того «оскудінія» львівської Рутенії о. Петрушевич уважає антагонізм, а навіть тероризм «вієнської Рутенії», якої повстання, впливи і роботу представляє так само фантастично, як і історію львівської Рутенії. Бо поперед усього ся «вієнська» Рутенія не була ніякою колонією Львова; найвидніші її представники — Григорій Шашкевич, Іван Головацький і Василь Ковальський дісталися до Відня не *via*¹⁰ Львів, не говорячи вже про те, що львівська Рутенія не мала наміру, волі ані можности бачити в них своїх репрезентантів, обов'язаних до якоїсь солідарности з нею. Се були урядники, зрештою, щодо політичних і національних поглядів і між собою зовсім несолідарні. Ми вже бачили одного з них, Івана Головацького, власне як одного з ініціаторів і головних агентів того руху, якого свідомим чи несвідомим спільником був і о. Петрушевич. І власне до 1853 р. сей Головацький бодай у пресі був більше впливовий від Шашкевича, коли міг статті того Шашкевича просто не допускати до друку, і Шашкевич не міг знайти способу подати свою думку до прилюдної відомости. Се справді можна назвати тероризмом, але «твердих», коли натомість з боку Шашкевича та Ковальського (в тім часі) не стрічаємо нічого подібного. А се значить, що в критиці о. Петрушевича з цвітня 1854 р. мусимо бачити виключно лише відгук особистої образи і вповні фальшиве та безосновне розуміння фактичних обставин. А се, здається, одинока проба такої «ревізії основ», яку роблено з руського боку в ту пору загальної апатії та політичної безкритичности.

¹⁰ Тут: через (*итал.*). — Упоряд.

Криза з «Гал[ицькою] зорею» зворушила москвофільське гніздо, але не викликала ніяких тверезіших думок, ніякої автокритики. «Новое редакторство “Гал[ицькою] зори”, — писав у січні 1855 р. Іван Головацький до брата Якова, — произвело в здешних обществах одногласное и громкое неудоволение всех сторон и мнений, и последние покровители отказываются от неё и, как кажется, она решительно клонится к вечному падению» (ст. 168). Дідицький, підбадьорений Головацьким, пише листи до Качковського* в Самборі і до Раковського на Угорщині, в яких, по його вислову, «открыл цель и намерение существующих у нас партий, и между прочими писал также, что за моей редакции поживал я так с твердорусскими, как и с хохлами — по крайней мере, львовскими — в согласии и что, избрав средние меры по слову и языку, снискал и у обеих партий некоторое-то удовольствие» (ст. 170). Як відомо, ся політика служення нібито нашим і вашим, та все-таки на тлі служення москвофільським ідеям і ступеневого москалізовання, політика, яку Дідицький пробував ще раз на більший розмір провадити в «Слові»* 1861—1866 років, здобула йому в Галичині славу талановитого журналіста і доброго політика, хоча сьогодні сміло можемо сказати, що вона фантомом можливості поєднання та угодовости на довгі десятки літ затроїла наше політичне і партійне життя, не допустивши до ведення річевих дискусій про насущні справи та звівши всю галицько-руську політику на блягу й фразеологію.]

ДО БІОГРАФІЇ ІВАНА ВАГИЛЕВИЧА

С. 333. [Prawda, że drżała, że płonęła, ale się wcale nie opierała ani pół słowem, zresztą bardzo przyzwoite było jej zachowanie w akcji. (Użyłem na jej ciele rozkoszy — ci слова перечеркнено) і так mi była bardzo przyjemną jak żadna (ostatnie słowo перечеркнено і над ним дописано rzadko; далі йдуть ось які перечеркнені слова: być może, że była dotychczas nietknięta)¹.]

¹ Щоправда, тремтіла, палала, але загалом не опиралася ані півсловом, врешті, дуже пристойною була її поведінка під час

C. 338. [W sobotu [sic!] poczułem jakieś pieczenie w członku męskim; nie wiedząc co to takiego kryłem się z tem aż po użyciu kobiety, — a wtedy odkryłem się z tem przed Józefem, który to wziął za tryper, nie mogąc wierzyć, aby to pochodziło od Julii — obwinił mię, że się udawałem z innymi kobietami ulicznymi, co zaś nie było. Jednakowo (jego uwaga że — *сі три слова перечеркнені*) wszelkie phenomena tej choroby były łagodne i ustawały powoli (bez leków, a z mojej że ustają bole brzucha, objawiły te cieczenie jako flegmowo-hemoroidalny odpływ — *те, що в скобках, у рукописі перечеркнене*). Trwała ta choroba od połowy kwietnia do (połowy maja — *перечеркнено*, a над рядком дописано:) końca czerwca, (odtąd zaczęła gasnąć — *перечеркнено*)².]

C. 344. [...na jej użyłem rozkoszy pół-sią...³]

C. 347. [...i mówiła: «Wszetecznico, dawałaś temu cyganowi i drugiemu złodziejowi, a temu poczciwemu chłopcu dać nie chcesz! A ja cię wydziedzicę, a temu majątek mój zapiszę. Poczciwy *M., rozepnij fartuszek, pokaż jej! Zabierz spodniczkę, nie pierwszy to ci raz!» I gdy ta płakała, kazała ją rzać [sic!] w swojej przytomności. I pan

акту. (Зазнав на її тілі розкоші — *сі слова перечеркнено*), і була мені дуже приємною, як ніхто (*остатнє слово перечеркнено* і над ним написано: рідко; далі йдуть ось які *перечеркнені* слова: здається, що досі була незаймана) (*польськ.*). — *Упоряд.*

² У суботу [sic!] я відчув якусь печію в чоловічому члені; не знаючи, що це таке, я крився з цим аж по зносінах з жінкою, — а тоді зізнався в цьому Юзефові, який визначив це як трипер, не вірячи, щоб воно походило від Юлії; він звинувачував мене, що я вдавався до інших вуличних жінок, чого, однак, не було. Однаково (його зауваження, що — *сі три слова перечеркнені*) всі симптоми цієї хвороби були нескладні і поволі минали (без ліків, а з моєї, що припинилися болі живота, виявилися витікання як фlegmowo-гемороїдальний стік — *те, що в дужках, у рукописі перечеркнене*). Тривала та хвороба від середини квітня до (середини травня — *перечеркнено*) кінця червня, (відтоді почала пригасати — *перечеркнено*) (*польськ.*). — *Упоряд.*

³ ...на ній зазнав розкоші впівсили... (*польськ.*). — *Упоряд.*

*М. мовив, że ja się z tem nie powstydzę. Wtedy po mieście rozszerzyło się od pana *М., że piękne ciało, ale nie smaczna, a od panny Julii, że jej postępowanie jest takie, że ja jej nigdy nie przebaczę, a nawet nie powinienem przebaczyć⁴.]

C. 348. [Kupiła maszynę ogrodniczą do obcięcia jąder i próbki zrobiła na swoim synu. Powiadała, że się odbyła ta scena z płaczem krokodilim, a dziecko wysłane zostało w kobiałce, tak odbyło podróż siedem mil do jakiegoś xiędzostwa⁵.]

C. 349, 2 рядок згори. [...на запытанне, czy ci był przyjemny, [odpowiedziała]: «Wcale nie, taki nudziarz!» — «Ty jedna mnie zrozumiała, a ta śwиня Krancia mówi, że on taki przyjemny!» I okazując swoją wdzięczność, dała jej, jak mówią, 400 fl. k. m.⁶]

6 рядок згори. [...так як урынаў ся ўжыва і нікому не прызшло до глoвы, że ci co ўжываю ўрынаў, kochają ся ў урынале, tylko jednej Julii⁷.]

C. 350. [Daje Kranci 200 fl., aby mnie pobudziła do aktu i w akcie urwała członek męski, a gdy ta oświadczyła, że

⁴ ...і казала: «Розпуснице, ти давала тому циганові і другому злодієві, а цьому доброчесному хлопцеві дати не хочеш! А я позбавлю тебе спадщини, а йому весь свій маєток запишу. Поштивий *М., розстебни фартушок, покажи їй! Підніми спідничку, не вперше ж тобі!» I коли та плакала, казала їй пиляти [sic!] у своїй присутності. I пан *М. казав, що я з тим не посоромлюся. Тоді по місті пішло від pana *М., що гарне тіло, але не смачна, а від панни Юлії, що її поведінка є така, що я їй ніколи не пробачу і навіть не повинен пробачити (польськ.). — Упоряд.

⁵ Купила садову машину для обрізання плодів і випробувала її на своєму синові. Кажуть, що та сцена відбулася з крокодилячим плачем, а дитя вислали в козубі, так відбуло подорож на сім миль до якоїсь парохії (польськ.). — Упоряд.

⁶ ...на запитання, чи був тобі приємним, [відповіла]: «Зовсім ні, такий нудний!» — «Ти одна мене зрозуміла, а та свиня Кранця каже, що він такий приємний!» I, виявляючи свою вдячність, дала їй, як кажуть, 400 фл[оринів] (польськ.). — Упоряд.

⁷ ...так, як вживається уринал, і нікому не спало на думку, що ті, хто вживає уринал, люблять уринал, лише одній Юлії (польськ.). — Упоряд.

tego nie zrobi, zakazuje jej u mnie bywać. Krancia oświadcza, że ona jest do mnie przywiązana i że jej na tem wiele zależy, że będąc odemnie matką ma prawo odemnie żądać opieki dla dziecka, — odbiera w pysk. Wyrazy jej: «Niech pani uważa, że jestem w ciąży», — odzywa się Julia: «Ja cię z brzucha wydrę dziecko». Odtąd Krancia musiała u niej bywać ile razy zachciała, jeśli nie chce żeby ją do policji oddała. Ostatni raz była u niej Krancia na wielkanoc; wtedy znudzona jej obejściem się, gdy się całowała z panem Ignacym K. i rzekła do niej: «Patrzaj jakiego pięknego chłopca będę miała za męża», — odpowiedziała: «Prawda, i pan D. I. W. nie zazdrości, zwłaszcza że do mnie przywiązany i do dziecka mojego, które kocha». Julia uderzyła ją w brzuch, a gdy ta potoczyła się na sofę, porwała za włosy i rzekła: «Ja ci śmierć zapowiadam, ty go nie ośmielaj się kochać, bo i ty i on pójdziecie do tacek». Tu jej dawała jakiś proszek do zażycia obiecując jej 500 flkm., dodając, że poronione dziecko aby jej oddała i że on będzie jak Saturn swoje dziecko jeść. Na odchodzie dała jej pieniądze i istotnie odtąd Kranci u siebie nie widziałem.

To była ostatnia wiadomość o Julii z przyczyny choroby pana Józefa, oprócz tego że Julia odzywała się z tem, że ja ją napadam po ulicach, chociaż ja ją nie widziałem oprócz jednego razu w kościele jezuickim, ale wtedy spojrzałem na nią z pogardą, chociaż zaraz i żal mi się jej zrobiło, że tak upadła. Na to Julia odezwała się: «Panicz się zachmurzył, przypomnęło mi to mysz, co się chmurzy na kota, aż potem patrzy się, aż jego spojrzenia błagają miłości. Ja się jeszcze doczekam, że on u nóg moich będzie prosić przebaczenia». Odtąd znowu były częste, bardzo częste wzmianki o mnie; dawała Julia od 2000 do 8000 temu, kto by mi obciął członek męski w chwilach gniewu; a w chwilach uczucia odzywała się, że jeśli by wiedziała, że wart jestem tego, to by u nóg moich przebaczenia prosiła, że wiele zrobiła złego z namowy, wiele o niej nagadano. Przy tem było wiele płaczu, a od ciotki bicia. I ciotka odzywała się do niej: «Idź raz za Pana Ignacego K., narobiłaś wstydu familii, czas ten wstyd pokryć, a tego cygana zapomnij». Julia odrzekła, że «ja pójdę za

Pana Ignacego K., ale będę wiecznie nieszczęśliwą». A do moich znajomych: «Ja muszę swój zamiar osiągnąć i przełamać upór ciotki»⁸.]

ТОМ 39

АДАМ МІЦКЕВИЧ

С. 257. Купюру, а точніше скорочення тексту, позначено трикрапкою. Див. наш коментар.

⁸ Дає Кранці 200 фл[оринів], щоб мене спонукала до акту і під час акту вирвала чоловічий член, а коли та заявила, що цього не зробить, забороняє їй у мене бувати. Кранця заявляє, що до мене прив'язана і для неї багато важить, що, будучи від мене матір'ю, має право сподіватися від мене опіки над дитиною, — дістає ляпаса. На її вислів: «Глядіть, пані, я вагітна», — Юлія відповідає: «Я тобі дитину з черева видеру». Відтоді Кранця мусила бувати в неї стільки, скільки та бажала, якщо не хоче, щоб її віддали до поліції. Востаннє була у неї Кранця на Великдень; тоді, знуджена її поведінкою, коли цілувалася з паном Ігнацієм К. і казала до неї: «Дивись, якого гарного хлопця матиму за чоловіка», — відповіла: «Правда, і пан Д. І. В.* не заздрить, тим більше, що до мене прив'язаний і до моєї дитини, яку любить». Юлія вдарила її в живіт, а коли та поточилася на софу, вхопила її за волосся і сказала: «Я тобі смерть заподію, не смій його кохати, бо й ти, і він підете до тачки». Тут давала їй якийсь порошок до вживання, обіцяючи їй 500 фл[оринів], додаючи, що скинуту дитину хай віддасть їй і що він буде, як Сатурн*, своє дитя їсти. На прощання дала їй гроші, і справді я відтоді Кранці в себе не бачив.

То була остання звістка про Юлію через хворобу пана Юзефа, попри те, що Юлія озивалася з тим, що я нападаю на неї по вулицях, хоч я не бачив її, окрім одного разу в єзуїтському костелі, але тоді я поглянув на неї з погордою, хоча й одразу пошкодував її, що так низько впала. На це Юлія обізвалася: «Панич насупився, мені це нагадало мишу, що супиться на kota і аж тоді утікає, коли його погляди вимагають милості. Я ще дочекаюся, що він біля моїх ніг проситиме прощення». Відтоді знову були часті, дуже часті згадки про мене; Юлія у хвилях гніву давала від 2000 до 8000 тому, хто б мені відтяв чоловічий член; а в хвилях почуття казала, що якби знала, що я вартий цього, то просила би прощення біля моїх ніг, що зробила багато злого з намови, багато про неї наговорено. При цьому багато плакала, а тітка біла її. І тітка казала їй: «Іди вже за пана Ігнація К., наробила ганьби родині, то час уже ту ганьбу покрити, а того цигана забудь». Юлія відповіла: «Я піду за пана Ігнація К., але буду вічно нещаслива». А моїм знайомим: «Я мушу свій намір здійснити і зламати опір тітки» (польськ.). — Упоряд.

С. 161. [...в которой особенно интересны критические статьи С. Ефремова*.]

З ОСТАТНІХ ДЕСЯТИЛІТЬ ХІХ В.

С. 486. [...бачачи в них значну пайку жидівської зарозумілости.]

С. 494. [...і заспівали над могилою «Ще не вмерла Україна»*.]

С. 514. [...і кривд, заподіяних їй Московщиною...]

С. 522. [Хто б там не приписував собі заслугу реформовання сього товариства, се одно треба сказати, що заслуга зорганізованя в ньому наукової праці вповні належить проф. М. Грушевському*. Чоловік широкої освіти, незламної волі і невичерпаної енергії, він сполучує в собі серйозність і критицизм ученого-історика з молодечим запалом для справи піднесення рідного народу, з трудолюбністю і терпливістю, які тільки той може оцінити вповні, хто знає у всій повноті той галицький шлендріян, серед якого опинився молодий професор, прибувши з України, і з яким мусив боротися всіма способами розумної педагогії. Ті мало не 70 томів наукових і літературних публікацій, виданих за той час під його редакцією*, за його ініціативою і при його діяльній помочі, — то далеко не вся, то, може, лиш половина його праці. Треба знати стан Товариства Шевченка, який застав він, той нелад у адміністрації, ту галицьку *Gemütlichkeit*¹ у сповнюванні взятих на себе обов'язків, щоб зрозуміти, яку велику і тяжку працю довершив проф. Грушевський, допровадивши Товариство до того стану, в яким нахо-

¹ Затишне самовдоволення (нім.). — Упоряд.

диться тепер. Приходилось при тім видержувати тисячі неприємностей, сточувати формальні битви, що раз довели були навіть до кризи, яка грозила розбиттям розпочатого діла*. Та й те ще не все. Для успішного ведення наукової праці треба було підготовляти людей, заохочувати до наукової роботи молодіж, мало привиклу до неї, треба було придбати фонди, дбати про тисячні дрібниці і формальності. На все се у проф. Грушевського знайшовся час, знайшлася сила і добра воля. Він зумів поставити себе вище понад усякі підшепти та партійні або кружкові антагонізми, зумів згуртувати в Товаристві всіх людей, оживлених ідеєю українського відродження і охочих до поважної праці, без огляду на їх партійні становища — і се вийшло на користь спільної справи, дало почин до зросту тої виробності й толеранції на спільнім ґрунті, яка одна, не в'яжучи людей у їх спеціальних, часто індивідуальних окремішностях, дає можливість згуртувати різні сили і різні відтінки для спільної праці.]

ТОМ 42

СТУДІЇ НАД УКРАЇНСЬКИМИ НАРОДНИМИ ПІСНЯМИ. ДУМА ПРО ДАРИ КОРОЛЯ СТЕФАНА БАТОРІЯ І ПРО СМЕРТЬ БОГДАНКА (1576)

С. 465, 4-й рядок згори. <...а на татарські замки на долішнім Дніпрі.>

ТОМ 44

КНИЖКА 1

ЗНАДОБИ ДО СТАТИСТИКИ УКРАЇНИ

С. 619. [...від Сяну аж поза Кубань*.]

КНИЖКА 2

ЩЕПАНОВСЬКИЙ ПРОТИ ЛЕВАКОВСЬКОГО

С. 421. [Чи не вважається, що з кожного тогочасного поляка будь-якого стану можна було зробити воїна, що боровся б за вітчизну?]

ТОМ 45

НА СКЛОНІ ВІКУ

Розмова вночі перед Новим роком 1901

С. 287. Купюру не позначено. Після слів: «Лишаєшся сьогодні у нас, проводимо час до півночі на розмові, а опівночі — як довг велить, три чарки поважного...»

[токайського на вічну пам'ять усопшому, і всі три чарки об землю! А потім три чарки шампанського вгору — най жиє новий володар! *Le roi est mort — vive le roi!*¹

Зенон. Або, щоб лишитись при тім крузі ідей, який ти потратив уперед —

*Eiaropeia! Was raschelt im Stroh?
Schlafe, mein Henkerchen, schlafe!*²

Іларіон. Цитат не дуже відповідний до веселого настрою, але має в собі дещо правди. Нема сумніву, що декому новий вік буде й катом, а декому добрим царем. Як звичайно. Ну, та поки що прошу сідати.

Зенон. Над чим працюєш?

Іларіон. Властиво, се не праця, а так собі... сидів отсе перед картою білого паперу та й побіг ловити спомини. Почав пригадувати, що, властиво, дав нам, чим був ХІХ вік? Яким словом спімне його історія?

¹ Король помер — хай живе король! (*франц.*). — Упоряд.

² Люлі-люлі! Що це шелестить у соломі?

Спи, мій катюженьку, спи! (*нім.*). — Упоряд.

Зенон. Значить, пробував, так сказати, по ливні перейти понад Ніягарою*. Глянути на розбурхані хвилі з вищого становища.

Іларіон. Не смійся. Знаю добре, що се не Бог зна яка філософія. Ніяке око не обхопить нараз більше предметів, не зареєструє більше деталей, ніж на се дозволяє його конструкція, його вдача. І ніякий ум не справиться нараз з більшою масою матеріялу, ніж на се дозволяє його вроджена і вироблена сила. Значить, ти справедливо смієшся з усякого філософювання над «духом часу» і справедливо цитуєш Гетеві слова:

Was ihr den Geist der Zeiten heisst,
Das ist im Grund der Herren eigener Geist^{3*}.

А проте бувають хвилі, коли чоловікові так хочеться побувати в просторі часів і подій!

Зенон. Розуміється! Адже ж бувають хвилі, коли чоловікові хочеться навіть упитися. Що ж, давай, гуляти-мем оба! Як виглядає твоя ливновка понад Ніягарою?

Іларіон. Себто те, що я вважав би основною появою в історії ХІХ віку? Знаєш, я думав сяк і так і зупинився на слові еманципация.

Зенон. Ха, ха, ха! От іще *naczynie dziwnego nabożeństwa*⁴! А я би зупинився радше на слові швіндель.

Іларіон. Зеноне! Се не може бути на серію твоя думка!]

³ Те, що ви називаєте духом часів,

Це насправді ваш власний дух (нім.). — Упоряд.

⁴ Тут: дивина, дивна річ; безглуздя (польськ.). — Упоряд.

ДОДАТКИ

**ПОЗНАЧЕННЯ КУПЮР
У ТЕКСТАХ ІВАНА ФРАНКА**

ТОМ 2

НІ, НЕ ЛЮБИВ НА СВІТІ Я НІКОГО...

С. 409. [не купюра].

ТОМ 3

ІЗ ЗБІРКИ «ДАВНЄ Й НОВЕ»

С. 406. [не купюра].

ТОМ 8

ІІ. ДО АПОЛЛОНА ПІФІЙСЬКОГО

7. Перші жерці піфійського храму

С. 212. [не купюра].

ТОМ 15

«ДОБРИЙ ЗАРОБОК»

І ІНШІ ОПОВІДАННЯ [ПЕРЕДМОВА]

С. 487. [не купюра].

ТОМ 29

ЕТИМОЛОГІЯ І ФОНЕТИКА

В ЮЖНОРУСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

С. 159. [не купюра].

ТОМ 32

**КАРПАТО-РУСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО
XVII—XVIII вв.**

С. 231, 232, 233, 245, 360. [не купюри].

ТОМ 38

ПЕРЕДМОВА

**<ДО ВИДАННЯ «АПОКРИФИ І ЛЕГЕНДИ
З УКРАЇНСЬКИХ РУКОПИСІВ. ТОМ II.
АПОКРИФИ НОВОЗАВІТНІ.**

А. АПОКРИФІЧНІ ЄВАНГЕЛІЯ»>

С. 113. [не купюра].

ТОМ 44

КНИЖКА 1

**К. МАРКС. ПОЧАТОК
І ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК
КАПІТАЛІСТИЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ**

С. 584. [не купюра].

ПРИЧИНИ СМЕРТНОСТІ В ГАЛИЧИНІ

(З приводу гігієнічного конгресу* у Відні)

С. 651. [За цей 10-літній період померло на 1000 людей у середньому в цілій державі (Передлітавії*): рік 1873 — 39,6; 1874 — 32,4; 1875 — 30,8; 1876 — 30,5; 1877 — 32,5; 1878 — 32,6; 1879 — 30,8; 1880 — 30,6; 1881 — 31,4; 1882 — 31,6, у середньому — 32,3.]

ТОМ 48

**7. ДО ЩАСНОГО СЕЛЬСЬКОГО
[ЛИСТ від 11 квітня 1875 р.]**

С. 17. [не купюра].

**КУПЮРИ В КОМЕНТАРЯХ
ДО ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У П'ЯТДЕСЯТИ ТОМАХ**

ТОМ 16

**[ЛИСТ О. ПАРТИЦЬКОГО
ДО І. ФРАНКА від 25 грудня 1882 р.]**

С. 482. [Власне, з демократичного становиська заслужив він на глибоке поважання*, бо ж знаємо, як він брав селян під опіку супроти бояр, як розсилав воєвод по селах, щоби боронили покривджених, як проти нього ворогували бояри галицькі і як він вкінці навіть нову столицю собі поклав*, щоб від бояр жити независло.]

**[УРИВОК ЗІ СТАТТІ В. ЩУРАТА
«ІВАН ФРАНКО В БОРОТЬБІ
ЗА УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОПИС»]**

С. 495, 23 рядок знизу. [...призначено до друку в 17 ч. «Зорі» (за вересень)*.]

С. 495, 19 рядок знизу. [...В. Дорошенка*...]

ТОМ 48

**[ПРИМІТКА М. ПАВЛИКА
ДО ФРАНКОВОГО ЛИСТА
ДО М. ПАВЛИКА
від 28 жовтня 1883 р.]**

С. 694. [...і згаданий уже*...]

ТОМ 50

**[ЛИСТ М. ПАВЛИКА ДО І. ФРАНКА
від 11 січня 1901 р.]**

С. 514. [...від Кр. ...]

**[ЛИСТ М. ОППОКОВА ДО І. ФРАНКА
від 1 листопада 1901 р.]**

С. 518, 15-й рядок знизу. [Просять Вашої ласки прислати Ваш текст*.]

**[УРИВОК ЗІ СТАТТІ В. ЩУРАТА
«ІВАН ФРАНКО В БОРОТЬБІ
ЗА УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОПИС»]**

С. 518, 6 рядок знизу. [...призначено до друку в 17 ч. «Зорі» (за вересень)...]

С. 518, 2 рядок знизу. [...В. Дорошенка...]

**[ЛИСТ Б. ГРІНЧЕНКА, М. ГРІНЧЕНКО,
Г. КОВАЛЕНКА, М. КОЦЮБІНСЬКОГО,
І. ШРАГА ТА ІНШИХ ДО І. ФРАНКА
від 1(14) листопада 1901 р.]**

С. 522. [...Грушівський*...]

**[ЛИСТ О. ЛУЦЬКОГО ДО І. ФРАНКА
від 26 травня 1904 р.]**

С. 553. [Вона, себто книжка, буде мати 100—120 сторін*.]

KOMEHTAPI

Тексти купюр упорядкували і склали до них коментарі:

Микола Легкий («Горе старому, ой горе...», «[Післямова до вірша “Пісня руських хлопів-радикалів”]», «Хрест чигиринський. [Післямова]», «На смерть М. Павлика д[ня] 26 січня 1915 р.», «Інтернаціоналізм і націоналізм у сучасних літературах», «Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах», «А. Н. Пыпин. История русской литературы. [Рец.]», «Галицький “Москаль-чарівник”», «Із історії москвофільського письменства в Галичині», «Українська література за 1899 рік», «П. Житецкий. “Энеида” И. П. Котляревского и древнейший список её. [Рец.]», «Від редактора», «Козацькі часи в народній пісні, з замітками В. Будзиновського. [Рец.]», «До біографії Івана Вагилевича», «Южнорусская литература», «Студії над українськими народними піснями. Дума про дари короля Стефана Баторія і про смерть Богданка (1576)», «Щепановський проти Леваковського», «На склоні віку. Розмова вночі перед Новим роком 1901», «Ні, не любив на світі я нікого...», «Із збірки “Давнє й нове”», «“Добрий заробок” і інші оповідання. [Передмова]», «Етимологія і фонетика в южноруській літературі», «Карпато-руське письменство XVII—XVIII вв.», «Передмова [до видання “Апокрифи і легенди з українських рукописів. Том II. Апокрифи новозавітні. А. Апокрифічні євангелія”]», «К. Маркс. Початок і історичний розвиток капіталістичної продукції», «Причини смертності в Галичині. (З приводу гігієнічного конгресу у Відні)», «До Щасного Сельського. [Лист від 11 квітня 1875 р.]», «[Лист О. Партицького до І. Франка від 25 грудня 1882 р.]», «[Примітка М. Павлика до Франкового листа до М. Павлика від 28 жовтня 1883 р.]», «[Лист М. Павлика до І. Франка від 11 січня 1901 р.]», «[Лист М. Оппокова до І. Франка від 1 листопада 1901 р.]», «[Лист Б. Грінченка, М. Грінченко, Г. Коваленка, М. Коцюбинського, І. Шрага та інших до І. Франка від 1 листопада 1901 р.]», «[Лист О. Луцького до І. Франка від 24 травня 1904 р.]»;

Олена Луцишин («II. До Аполлона Піфійського. 7. Перші жерці Піфійського храму», «Пісні гайдуцькі», «Карел Гавлічек-Боровський», «Герман і Доротей. Поема з німецького народного життя з кінця XVIII віку. Передмова», «Іван Вишенський, його час і письменська діяльність», «Леся Українка», «“Славянские начала” д[обродія]

Вергуна», «Українська література», «Михайло П[етрович] Старицький», «“Україна”, науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал»);

Богдан Тихолоз («Зів’яле листя. Лірична драма. Третій жмуток. ХІХ. “Самовбійство — се трусість...”»);

Андрій Франко («“Фавст” Гете. Переднє слово», «Ювілей Івана Левицького (Нечуя)», «Етнографічна експедиція на Бойківщину»);

Алла Швець («Українсько-руська студентська мандрівка літом 1884 р.», «Шевченко героєм польської революційної легенди», «Нова чеська література і її розвій. Ярослав Врхліцький, його життя і творчість. “Бар-Кохба”»).

Крім того, **Микола Легкий** упорядкував купюри в тексті «Д-р Остап Терлецький. Спомини і матеріяли», **Олена Луцишин** — в тексті «Хуторна поезія П. О. Куліша», **Олена Луцишин і Наталія Тодчук** — у текстах («Передмова [до збірки “Мій Ізмарагд”]», «Г. Гейне. Німеччина. Зимова казка. [Примітка]», **Наталія Тодчук та Алла Швець** — у текстах «Бунт Митуси. [Післямова]», «Староарабські поезії. [Передмова]», «Старе й нове в сучасній українській літературі», «В десяти роковини смерти Михайла Драгоманова», «Стара Русь», «Знадоби до статистики України», «[Уривок зі статті В. Щурата “Іван Франко в боротьбі за український правопис”]», **Андрій Франко** — у текстах «Темне царство», «Східно-західні непорозуміння (З приводу книжки Підеші “Восток і Запад”»), «З остатніх десятиліть ХІХ в.». **Олена Луцишин** склала коментарі до вилучень у текстах «Староарабські поезії. [Передмова]», «Г. Гейне. Німеччина. Зимова казка. [Примітка]», а **Наталія Тодчук** — у текстах «Передмова [до збірки “Мій Ізмарагд”]», «Бунт Митуси. [Післямова]», «Старе й нове в сучасній українській літературі», «В десяти роковини смерти Михайла Драгоманова», «Знадоби до статистики України», «[Уривок зі статті В. Щурата “Іван Франко в боротьбі за український правопис”]».

Євген Нахлік прокоментував купюри в текстах «Темне царство», «Хуторна поезія П. О. Куліша», «Літературне відродження Полудневої Русі і Ян Коллар», «Д-р Остап Терлецький. Спомини і матеріяли», «Східно-західні непорозуміння (З приводу книжки Підеші “Восток і Запад”»), «Стара Русь», «З остатніх десятиліть ХІХ в.». Контролював упорядкування текстів, дотримання текстологічних засад, здійснив наукове та літературне редагування корпусу коментарів, їх уточнення, доповнення, виправлення й уніфікацію. Звірив з оригіналами переклади з польської мови.

Переклади з польської та чеської мов зробив **Микола Легкий**. Латиномовні вірші переклала **Людмила Нор**, зредагував **Ростислав Паранько**. Переклад «Української літератури» з німецької мови належить **Ларисі Цибенко**.

Оскільки дане видання є допоміжним до Зібрання творів у п’ятдесяти томах, то використовуємо в основному правописні норми, прийняті для Зібрання творів І. Франка у п’ятдесяти томах (див.:

Франко І. Зібрання творів: У 50 т. — К., 1976. — Т. 1. — С. 14—15. Надалі у посиланнях на це видання вказуємо лише том і сторінку). Тексти віршів, додані до статті «Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах» (переважно з рукописів XVII ст.), передаємо правописом оригіналу (першодруку).

У коментарях використано найновіший довідковий матеріал, поданий, зокрема, у виданнях: Українська літературна енциклопедія: В 5 т. — К., 1988. — Т. 1: А—Г; 1990. — Т. 2: Д—К; 1995. — Т. 3: К—Н; Українська мова: Енциклопедія. — К., 2000; Довідник з історії України / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. — 2-ге вид., доопр. і доповн. — К., 2002; Енциклопедія історії України: В 5 т. — К., 2003. — Т. 1: А—В; 2004. — Т. 2: Г—Д.

ТОМ 2

Зів'яле листя. Лірична драма. Третій жмуток. ХІХ. «Самовбійство — се трусість...». Вперше надруковано у вид.: *Франко І.* Зів'яле листя: Лірична драма. — Львів, 1896. — С. 107—108. Передруковано у вид.: *Франко І.* Зів'яле листя: Лірична драма. — 2-ге вид. — К., 1911. — С. 104—105.

Купюрований текст — у першодруці на с. 108, у передруку — на с. 105.

Подається за другим виданням.

Передмова [до збірки «Мій Ізмарагд»]. Вперше надруковано у вид.: *Франко І.* Мій Ізмарагд. — Львів, 1898. — С. III—IX.

Купюрований текст — на с. VIII.

Подається за першодруком.

Горе старому, ой горе... Вперше надруковано в журн.: Вітчизна. — 1946. — № 5. — С. 179 (у корпусі статті М. Возняка «Тюремні чернетки Івана Франка»). У відділі текстології та рукописних фондів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі — ІЛШ) зберігається автограф твору (Ф. 3, № 230).

Подається за автографом.

ТОМ 3

Українсько-руська студентська мандрівка літом 1884 р. Вперше надруковано окремою брошурою 1884 р. накладом студентського комітету як особливу «програму дії». Згодом І. Франко написав заклик «В дорогу!», опублікований в журн. «Нове зеркало». Вміщуючи у збірці «Давнє й нове» весь цей матеріал, Франко додав до нього вступне слово.

Подається за вид.: *Франко І.* Давнє й нове. — Друге, побільшене видання збірки «Мій Ізмарагд»: Поезії. — Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1911. — С. 226—240.

Купюрований текст — на с. 235.

С. 12. Б і л о у с Михайло (1838—?) — засновник друкарні у Коломиї, видавець книжок і часописів «Голос народа», «Руська Рада», «Руський сонник», «Небесний лист».

[Післямова до вірша «Пісня руських хлопів-радикалів»]. Вперше надруковано у зб.: *Франко І.* Давнє й нове. — Друге, побільшене видання збірки «Мій Ізмарагд»: Поезії. — Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1911. — С. 256—257. Друкувалося у вид.: *Франко І.* Твори: У 20 т. — К., 1954. — С. 542—543.

Подається за першодруком.

С. 12. Друковано уперве в «Громадському голосі»... — Йдеться про публікацію вірша: *Франко І.* Пісня руських хлопів-радикалів // Громадський голос. — 1895. — № 10/11. — 15. XII. — С. 73. «Громадський голос» — художньо-публіцистична газета, орган Русько-української радикальної партії, виходила у Львові впродовж 1892—1939 рр. за редакцією В. Будзиновського (1892—1896), І. Франка (1896—1897), М. Павлика (1898—1903) та ін.

«Хлопські пісні» — невелика поетична антологія: Хлопські пісні. — Львів: Накладом «Громадського голосу», 1897 / Хлопська бібліотека. — Вип. X. — 40 с. Ймовірно, упорядник — І. Франко. До неї увійшли поезії І. Франка, В. Щурата, Ю. Федьковича, П. Думки та ін. На с. 1 зазначено: «Перший наклад “Хлопських пісень” сконфіскувала ц.-к. прокуратурія», — і далі в переліку матеріалів згадано, зокрема, Франкову поезію «Пісня руських хлопів-радикалів».

«Czerwony sztandar» — революційна пісня польського пролетаріату на слова Болеслава Червенського (1851—1888), польського поета, громадсько-політичного діяча; написана 1881 р. у Львові. Мелодія походить від пісні французьких комунарів «Le drapeau rouge».

С. 13. Крушельницький Антін Володиславович (1878—1937) — український письменник, критик, журналіст, перекладач, педагог, громадсько-культурний діяч. Належав до Русько-української радикальної партії. Міністр освіти УНР (1919), після падіння якої емігрував до Відня, де заснував видавництво «Чайка». Видавав у Львові журнали «Нові шляхи» (1929—1932), «Критика» (1932). У липні 1932 р. виїхав до Радянської України, жив у Харкові. 1934 р. репресований (загинув у Соловецькому концтаборі). Реабілітований 1957 р.

«Каменярі» — вірш І. Франка (1, 66—68).

«Вічний революціонер» — вірш І. Франка «Гімн. Замість пролога», що починається рядком «Вічний революціонер...» (1, 22—24).

Бунт Митуси. [Післямова]. Вперше надруковано у вид.: *Франко І.* Із літ моєї молодости. — Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1914. — С. 28—40.

Купюрований текст — на с. 36.

Подається за першодруком.

С. 13. Барвінський Олександр Григорович (1847—1926) — український педагог, історик, громадсько-політичний діяч, один із провідників галицьких народовців. Автор багатьох підручників для українських шкіл та гімназій, зокрема «Руска читанка: Для висшої гімназії» (Львів, 1872. — Ч. 1; 1873. — Ч. 2), якою користувався І. Франко під час навчання у Дрогобицькій гімназії. Депутат Державної ради у Відні (1891—1907), Галицького крайового сейму (1894—1903). У 1896 р. очолив Католицький русько-народний союз, який 1911 р. перетворився на Християнсько-суспільну партію. У Державному секретаріаті ЗУНР — секретар освіти і віросповідань (1918—1919).

Хрест чигиринський. [Післямова]. Вперше надруковано у вид.: *Франко І.* Із літ моєї молодости. — Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1914. — С. 90—99.

Купюрований текст — на с. 97—99.

Подається за першодруком.

С. 14. Подаю тут оповідання «Історії Русов» (ст. 36—38) у перекладі на нашу мову. — І. Франко цитує видання: *История Русов, или Малой России: Сочинение Георгия Кониского, архиепископа белорусского.* — М., 1846. — С. 36—38. «Історія Русів» («История Русов») — історико-політичний твір невідомого автора, написаний наприкінці XVIII — на початку XIX ст. і присвячений історії України від найдавніших часів до 1769 р. Поєднує в собі риси історіографії, публіцистики, художньої літератури, історіософії. Вперше опублікував О. Бодянский 1846 р. в Москві. Його авторство приписувалося багатьом особам: Г. Кониському, Г. Полетиці, О. Безбородькові, М. Репніну та ін. Найправдоподібнішою є гіпотеза Валерія Шевчука, за якою автором твору був Архип Худорба (між 1748 і 1750—1799?) — український військовий діяч (див.: *Шевчук В.* Нерозгадані таємниці «Історії Русів» // *Історія Русів.* — К., 1991. — С. 5—28). Ярослав Мишанич вважає, що «кожен із цих людей міг бути автором “Історії Русів” чи, скоріше, її окремого розділу. Частина її — про повстання пікінерів — близька до біографії П. Коропчинського, розділ про російсько-турецьку війну міг належати А. Худорбі, ідеологічна спрямованість твору — обробка Олексі Дівовича, художня досконалість — справа Опанаса Лобисевича, майстра художнього слова. Не слід відкидати можливості колективного авторства, бо це деякою мірою в стилі Київської академії (поетичні твори, драми, написані під керівництвом

професора)» (Мишанич Я. О. «Історія Русів»: історіографія, проблематика, поетика. — К., 1999. — С. 49).

Н а л и в а й к о Северин (бл. 1560—1597) — козацький ватажок, керівник козацького повстання проти польсько-шляхетського поневолення у 1594—1596 рр. Після поразки на р. Солониця був страчений у Варшаві за наказом С. Жолкевського.

Ж о л к е в с ь к и й (Жулкевський) Станіслав (1547—1620) — польський державний та військовий діяч, коронний гетьман польний (з 1588 р.), великий коронний гетьман (з 1613 р.), канцлер (з 1617 р.). У 1594—1597 рр. очолював польське військо, скероване на придушення повстання під проводом С. Наливайка.

...Богуна, Войновича та Сулиму... — У першодруці «Истории Русов» читаємо: «Богуна, Войновича и Сутигу» (История Русов, или Малой России: Сочинение Георгия Кониского, архиепископа белорусского. — М., 1846. — С. 37). Описуючи цей епізод української історії («трагедію Наливайка»), М. Грушевський жодного з цих діячів не згадує (Грушевський М. Історія України-Руси. — К.: Наук. думка, 1995. — Т. 7. — С. 208—232). Відомі історичні діячі з прізвищами Богун і Сулима належать до пізнішого часу. Богун Іван Теодорович (?—1664) — український військовий і державний діяч, полководець. Походив з української шляхти. Під час Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького брав участь у всіх битвах. Так, зокрема, у березні 1651 р. керував обороною Вінниці, особливо відзначився у битві під Берестечком (квітень 1651 р.), коли, будиши обраний наказним гетьманом, зумів організувати оборону козацького табору, а пізніше вивести українську армію з оточення. Стояв на позиціях української державності, був противником промосковської та пропольської орієнтації українських гетьманів. Сулима Іван (?—1635) — гетьман нересстрових козаків. 1635 р. штурмом здобув фортецю Кодак. Того-таки року його по-зрадницькому схопила частина старшини реєстрових козаків і передала польському урядові. Страчений у Варшаві.

...яких гетьман вислав був у місто... — В «Истории Русов» у висвітленні цього епізоду йдеться про Чигирин (История Русов, или Малой России: Сочинение Георгия Кониского, архиепископа белорусского. — М., 1846. — С. 37). М. Грушевський, описуючи «трагедію Наливайка», подає, що битва козаків під проводом Наливайка та Шавули з польським військом Жолкевського відбулася поблизу Білої Церкви в урочищі Гострий Камінь (Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 223). Про це ж ідеться і в сучасному виданні: «23. 3 (2. 4.) 1596 загопи С. Наливайка, М. Шаули, Г. Лободи об'єднались під Білою Церквою, де розгромили передові підрозділи шляхетських військ. В урочищі Гострий Камінь біля Трипілля відбулася вирішальна битва. Після жорстокого бою повстанці змушені були відступити на Лубенщину» (Наливайка повстання 1594—96 // Довідник з історії України. — К., 2002. — С. 493).

С. 15. Грушевський Михайло Сергійович (1866—1934) — український історик, літературознавець, соціолог, письменник, політичний, громадський і державний діяч.

На смерть М. Павлика д[ня] 26 січня 1915 р. Вперше надруковано у вид.: Франко І. Твори: У 20 т. — К., 1954. — Т. 13. — С. 385—386. В ІЛШ зберігається автограф вірша (Ф. 3, № 232), до якого І. Франко зробив примітку (З, 435).

Подається за автографом.

Павлик Михайло Іванович (1853—1915) — український письменник, публіцист, перекладач, видавець, громадський діяч.

С. 15. Задля російської воєнної окупації... — Перша російська окупація Львова під час Першої світової війни тривала від вересня 1914 р. до травня 1915 р.

ТОМ 8

Староарабські поезії. [Передмова]. Вперше надруковано в газ.: Неділя. — 1912. — № 15. — 14. IV. — С. 1—2.

Купюрований текст — на с. 1.

Подається за першодруком.

«Неділя» — літературно-науковий і громадський тижневик, виходив у Львові 1911—1912 рр. як додаток до «Діла»; редагували В. Щурат, Я. Весоловський; серед співробітників були І. Франко, І. Крип'якевич, М. Возняк, С. Томашівський, Ю. Романчук, В. Пачовський та ін.

С. 15. Лозинський Михайло Михайлович (1880—1937) — український публіцист, літературознавець, перекладач, громадсько-політичний діяч. Багатолітній співробітник і редактор газет «Діло», «Громадський голос», «Рада». У 1918—1919 рр. — секретар закордонних справ уряду ЗУНР. 1927 р. переїхав до Харкова, викладав у вищих навчальних закладах. 1933 р. репресований, згодом розстріляний. Реабілітований посмертно.

Досі вийшли три часті цього перекладу... — Йдеться про збірку «Тисяча і одна ніч» (Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1905—1907).

ТОМ 10

Пісні гайдуцькі. Вперше надруковано в літературно-науковому додатку до газ. «Буковина» — збірнику «Зерна» (1888. — С. 30—33). В особистій бібліотеці І. Франка (ІЛШ, № 1066) зберігається примірник збірника «Зерна» з Франковими виправленнями друкарських помилок.

Купюровані тексти — на с. 30, 31.

Подається за першодруком.

«Буковина» — газета, що виходила у Чернівцях протягом 1885—1910 рр., мала літературно-наукові додатки: збірник «Зерна» (два випуски), тижневик «Неділя» (1895).

С. 15. Г а й д у к и — тут: серби, які втікали від турецького гніту в ліси і звідти вели партизанську війну.

С. 15—16. ...так, як наша мова була скасована в Росії в р. 1886 царським указом. — У тексті помилково надруковано 1886 (мало бути: 1876). Йдеться про так званий Емський акт, що його підписав російський цар Олександр II у м. Емс (Німеччина) 30 травня ст. ст. 1876 р. Цей указ забороняв видавати українською мовою оригінальні твори (крім історичних та літературних пам'яток і белетристичних текстів, та й то російським правописом і з дозволу Головного управління у справах друку), переклади, ввозити до Російської імперії книжки і брошури українською мовою без спеціального дозволу того-таки Головного управління. Заборонялись також українські театральні вистави, концерти, публікування текстів до нот українською мовою.

Ц а р г о р о д — тепер Стамбул (турецька назва — Істамбул), місто на північному заході Туреччини, адміністративний центр ілу (області) Стамбул. Давня грецька назва — Константинополь, з 1453 р. — столиця Османської імперії, столиця Туреччини до 1923 р.

ТОМ 11

Карел Гавлічек-Боровський. Вибір поезій. Переклад Івана Франка. З життєписом Гавлічка. Вперше надруковано у вид.: *Гавлічек-Боровський К. Вибір поезій / Переклад Івана Франка. З життєписом Гавлічка.* — Львів, 1901. — XXIV, 104 с.

Купюрований текст — на с. VI—VII, VIII.

Подається за першодруком.

Г а в л і ч е к - Б о р о в с ь к и й Карел (1821—1856) — чеський письменник-сатирик, публіцист, діяч ліберальної партії під час революції 1848 р., після якої перебував на засланні майже до кінця життя. Усі основні художні твори Гавлічека-Боровського в оригіналах вийшли друком посмертно: сатиричні поеми «Тірольські елегії» (1852, опубліковано 1861), «Хрещення св. Володимира» (1848—1854, опубліковано 1876), «Король Лавра» (1854, опубліковано 1870), серія епіграм тощо.

С. 16. В и , ш а н о в н и й П а н е ... — І. Франко звертається до Т.-Г. Масарика. М а с а р и к Томаш-Гаріг (1850—1937) — чеський політичний діяч, перший президент Чехо-Словаччини (1918—1935), філософ-позитивіст, доцент Віденського університету (1879—1882), професор філософії Празького університету (1882—1914). З Франком Масарик познайомився у Відні (1893) і надіслав йому свою книжку «Карел Гавлічек-Боровський» (1895). Франко написав статтю «Виклади проф. Масарика в Чикаго» (Літературно-науковий

вісник [далі — ЛНВ]. — 1902. — Т. 19. — Кн. 7. — С. 49—51), спогади «Мої зв'язки з професором Масариком», надруковану в оригіналі та чеському перекладі «*Moje styky s prof. Masarykem*» (*T. G. Masarykovi — k sedesatym narozeninam.* — Praha, 1911. — S. 16—18 — українською мовою; 319—320).

Т а а ф ф е Едуард (1833—1895) — австрійський державний діяч, міністр австрійського уряду (1868—1870 та 1879—1893). Очолюючи уряд, спирався на блок національних партій, які представляли інтереси різних народів Австрії як складової частини Австро-Угорщини.

Б а д е н і Казимир (1846—1909) — австрійський політичний діяч, намісник Галичини (1888—1895), міністр-президент Австро-Угорщини, прем'єр Австрії та міністр внутрішніх справ (так званий польський кабінет) (1895—1897), за дорученням австрійського уряду 1890 р. налагодив порозуміння з українцями Галичини (так звана нова ера), згодом змінив свою політику під тиском польської шляхти, і вибори до Галицького крайового сейму 1895 р. проходили з великими зловживаннями адміністрації, а вибори 1897 р. супроводжувались збройним антиукраїнським терором жандармерії та війська.

... яку так ясно та проречисто розвиваєте й Ви... — Йдеться про думку Т.-Г. Масарика про те, що розвиток нації неможливий без її політичної свободи.

ТОМ 13

Герман і Доротея. Поема з німецького народного життя з кінця XVIII віку. Передмова. Вперше надруковано у вид.: *Гете Йоган-Вольфганг. Герман і Доротея: Поема / В перекладі і з передмовою д-ра Івана Франка.* — Львів: Накладом «Всесвітньої бібліотеки», 1917. — № 7/8. — С. III—VIII.

Купюровані тексти — на с. VII.

Подається за першодруком.

*С. 17. ...спричинену терором французької революції... — Йдеться про Французьку революцію кінця XVIII ст. — політичний переворот, що повалив абсолютну монархію та ліквідував попередній державний устрій Франції, викликав суспільні, правові та культурні зміни, які поширювалися на всю Європу. 1789 р. були скликані Генеральні штати та перетворені на установчі збори, здобута Бастилія й ухвалено Декларацію прав людини і громадянина, 1791 р. прийнято конституцію та встановлено конституційну монархію, 1792 р. проголошено республіку, 1793 р. страчено короля, почергово мінялися уряди жирондистів (1792—1793), якобінців (1793—1794), термідоріанців (1794—1795), Директорії (1795—1799). Очевидно, Франко мав на увазі терор і репресії якобінської диктатури. Під час Французької революції страчено до 40 тис. осіб, з них 85 відсотків — робітники, селяни, ремісники, представники третього стану; 8,5 — дворяни, 6,5 відсотка — священники (*Молчанов Н. Гильотина или декларация прав? // Литературная газета.* — 1989. — № 28. — 12 июля. — С. 14).*

«Фавст» Гете. Переднє слово. Вперше надруковано у вид.: Фавст: Трагедія Йогана Вольфганга Гете. Часть перша / З німецького переклав і пояснив Іван Франко. — Львів: Заходом редакції «Світу», 1882. — С. V—XIII.

Купюрований текст — на с. IX.

Подається за першодруком.

Гете Йоганн-Вольфганг (1749—1832) — німецький письменник, мислитель, природознавець.

С. 17. Він або поверне цілу історію взад... — Йдеться про сильну особистість, одержиму певною ідеєю.

Робесп'єр Максиміліян-Марі-Ізидор (1758—1794) — діяч Французької революції, адвокат. Брав участь у готуванні та проведенні в Парижі повстання 31 травня — 2 червня 1793 р., яке повалило владу жирондистів і встановило якобінську диктатуру. Очолював Комітет громадського порятунку, запровадив революційний терор. Після Термідоріанського перевороту 27—28 червня 1794 р. гільйотинований.

Наполеон — Наполеон I Бонапарт (1769—1821), французький полководець, політичний і державний діяч, перший консул Французької республіки (1799—1804), імператор Франції (1804—1814 рр. і березень — червень 1815 р.). В його особі наслідком Французької революції стало встановлення авторитарного режиму, ліквідація самоврядування, призначення згори префектів, мерів та їхніх підлеглих, боротьба за воєнно-політичну й економічну гегемонію Франції у Європі.

Г. Гейне. Німеччина. Зимова казка. [Примітка]. Вперше надруковано у вид.: Вибір поезій Генріха Гейне (Німеччина. Байки для дітей) / Переклав і пояснив Іван Франко. — Львів: Накладом товариства «Академічне братство», 1892. — 112 с.

Купюрований текст — на с. 67.

Подається за першодруком.

С. 17. Швабська школа поетів німецьких... — школа німецьких поетів-романтиків на чолі з Л. Уландом.

Уланд Людвіг (1787/6—1862) — німецький поет-романтик, драматург, історик літератури. Один з основоположників германістики. Автор балад у народному дусі («Прокляття співця», 1814, тощо), історичних драм, пісенної лірики (його вірші покладали на музику Р. Шуман, Ф. Мендельсон та ін.).

Шваб Густав (1792—1850) — німецький поет-романтик, літературознавець і фольклорист, представник «швабської школи».

Кернер Юстин (Андреас-Юстинус; 1786—1862) — німецький поет-містик, представник швабської школи романтиків.

Гауф Вільгельм (1802—1827) — німецький письменник-романтик. Автор відомих казок на теми з німецького та східного фольклору («Карлик Ніс», «Камінне серце», «Каліф-лелека» тощо, виходили протягом 1826—1828 рр.), історичного роману «Ліхтенштейн» та ін.

Темне царство. Вперше надруковано в журн.: Світ. — 1881. — № 11/12. — С. 195—199; 1882. — № 13 (1). — С. 221—224 — як другу частину дослідження «Причинки до оцінення поезії Тараса Шевченка».

Значно пізніше після стилістичного редагування І. Франко перевидав текст статті разом із новою передмовою окремою книжкою: *Франко І.* Темне царство: Студія з приводу Шевченкових поем «Сон» і «Кавказ». Видана для вшанування сотих роковин уродин Тараса Шевченка. — Львів, 1914. — 47 с. — (Міжнародна бібліотека, № 14).

Купюровані тексти — на с. 19—20, 22, 42—43.

Подається за останнім прижиттєвим виданням.

«Світ» — літературно-науковий і політичний журнал, що виходив у Львові в 1881—1882 роках за редакцією І. Белея та І. Франка.

С. 17. «О чём шумите вы, народные витии?» — перший рядок вірша російського письменника Олександра Сергійовича Пушкіна (1799—1837) «Клеветникам России». Цей твір, котрий має російський великодержавний характер, написано 1831 р. і спрямовано проти тодішнього польського повстання, що ставило собі за мету визволення Королівства Польського з-під російсько-імперського поневолення.

...Шевченковим поемам. — Йдеться про «Сон» (1844) і «Кавказ» (1845).

С. 18. Рилєєв Кіндрат Федорович (1795—1826) — російський поет, декабрист (один із керівників Північного товариства). Страчений після поразки повстання 14 грудня 1825 р. У поемах «Войнаровский» і «Наливайко» український історичний матеріал (спробу І. Мазепи визволити Україну з-під московського ярма та повстання С. Наливайка) підпорядковано декабристській ідеології, боротьбі проти царської деспотії. Вустами Мазепи виражено неупереджений, плюралістичний погляд на історичний конфлікт українського гетьмана з Петром I: «Уж близок час, близка борьба, / Борьба свободы с самовластьем! <...> / И Пётр и я — мы оба правы; / Как он, и я живу для славы, / Для пользы родины моей» (*Рылеев К. Ф.* Войнаровский: Поэма // Пoesия декабристов. — Л., 1950. — С. 198—202). Відзначивши в передмові до першого видання своєї поеми «Полтава» (1828), що «Мазепа есть одно из самых замечательных лиц той эпохи», Пушкін не без докору зауважив про зображення «мятежного гетмана» в поемі «Войнаровский»: «Некоторые писатели хотели сделать из него героя свободы, нового Богдана Хмельницкого» (*Пушкин А. С.* Полн. собр. соч.: В 10 т. — 3-е изд. — М., 1963. — Т. 4. — С. 519). Ймовірно, І. Франко знав цю пушкінську полеміку проти рилєєвської інтерпретації Мазепи й на цьому будував своє протиставлення Рилєєва Пушкіну та іншим тогочасним російським поетам.

Утім Рилєєв поетизував українські визвольні традиції, зокрема повстання Мазепи та Наливайка, яким надав революційного смислу, не заради національних інтересів українського народу, а для пробудження антимоноархічних революційних настроїв у дворянській Росії.

«Иль мало нас?» — Цитата з вірша О. Пушкіна «Клеветникам России».

...«розплистися цілком у “руським морі”». — Алюзія до дилеми у вірші О. Пушкіна «Клеветникам России»: «Славянские ль ручьи сольются в русском море? / Оно ль иссякнет? Вот вопрос».

...син одної з таких провінцій... — Йдеться про Т. Шевченка.

...його націоналізм. — Тобто Т. Шевченка.

Оскільки ж вище стоїть тут Шевченко від Пушкіна... — Мається на увазі поема «Кавказ».

...«Кавказский пленник»... — Романтичну поему «Кавказський бранець» О. Пушкін написав у другій половині 1820 р. в Гурзуфі під час південного заслання. Епілог додав 15 травня 1821 р. в Одесі. Першодрук окремим виданням 1822 р.

Черкеси — загальна назва адигів, численної у минулому групи споріднених за походженням, мовою та культурою племен західної частини Північного Кавказу, які називали себе адиге й були відомі у європейській та східній літературі з часів середньовіччя під ім'ям черкесів. За релігійними віруваннями належать до мусульманів-сунітів. Унаслідок довголітніх Кавказьких війн, зумовлених опором горян колоніальній політиці імперської Росії (1817—1829, 1830—1856, 1856—1864), більшість черкесів переселено до Туреччини або примусово виселено з гір.

...кінчить свою поему гордими словами: «Смирись, Кавказ! Идёт Ермолов!»... — В імперській кінцівці поеми оспівано російську великодержавну експансію на Кавказі. Романтизований самотутній етнокультурний світ черкесів, урешті-решт, волею автора позбавлено будь-якого права на самостійну політичну перспективу і приречено на поглинення Російською імперією (див.: Дзюба І. М. «Застукали сердешну волю...»: (Шевченків «Кавказ» на тлі непроминального минулого) // Дзюба І. М. Між культурою і політикою. — К., 1998. — С. 270, 300—302). Ермолов Олексій Петрович (1777—1861) — російський військовий і державний діяч, генерал. Відзначившись у кампанії 1812 р., швидко завоював популярність серед радикально настроєних офіцерських кіл та широких верств суспільства, через що з 1816 р. його призначили, щоб усунути з Петербурга, командиром окремого Грузинського (пізніше Кавказького) корпусу. З 1819 р. — головнокомандувач у Грузії. 1820 рік, коли обговорювалося питання про війну з Туреччиною за звільнення греків і Ермолова називали головнокомандувачем, став піком його популярності. Йому присвятили оди й послання К. Рилєєв і В. Кюхельбекер. Вирізнявся незалежністю суджень та опозиційним ставленням до аракчеєвського режиму, сприяв

засланим на Кавказ декабристам. Водночас його кавказька політика була жорстоким і прямолінійним поширенням влади Російської імперії на гірські племена (з 1817 р., коли царизм перейшов до планомірного наступу на горян Північного Кавказу, почалася власне Кавказька війна). О. Єрмолов застосовував тактику знищення непокірних аулів і переселення горян на рівнину під нагляд російських гарнізонів. Придушив повстання в Імереті (1819—1820), Чечні й Дагестані (1819—1821), Абхазії (1821), повстання адигів, що переросло в затяжну війну (1821—1826), ліквідував ханства Шекинське, Ширванське та Карабаське.

Хуторна поезія П. О. Куліша. Вперше надруковано в журн.: Світ. — 1882. — № 15. — С. 267—273.

Купюровані тексти — на с. 267, 268 (2), 270.

Подається за першодруком.

Куліш Пантелеймон Олександрович (1819—1897) — український письменник, перекладач, літературознавець, фольклорист, етнограф, історик, мовознавець, громадсько-культурний діяч.

С. 18. ...котрий між народом українським і мовою українською пропагує... — Йдеться про Івана Григоровича Наумовича (1826—1891), українського письменника, журналіста, громадського діяча москвофільського спрямування.

С. 19. ...вони все-таки обіт положили собі писати тільки українським словом! — Йдеться про тогочасних українських письменників із Наддніпрянщини (О. Кониського, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного та ін.). Порівняно з першими двома третинами ХІХ ст., коли більшість наддніпрянських письменників писали художні твори двома мовами — українською та російською (П. Гулак-Артемівський, П. Білецький-Носенко, Г. Квітка-Основ'яненко, Л. Боровиковський, О. Афанасьєв-Чужбинський, Є. Гребінка, Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров, Марко Вовчок тощо), в останній третині відбувається помітний перехід до української літературної одномовності, хоча російською творив також М. Старицький, двома мовами писав свої праці М. Драгоманов.

Мазепа Іван Степанович (1644—1709) — гетьман Лівобережної України (1687—1708). Чимало зробив для подолання наслідків доби Руїни й піднесення суспільно-політичного та культурного життя на Лівобережжі. 1708 р., уклавши союз зі шведським королем Карлом XII, намагався підняти український народ на визвольну війну проти московського панування; мав на меті створити незалежне українське князівство. Після поразки шведської армії під Полтавою емігрував до м. Бендери в Молдавії. Для наступних поколінь ім'я І. Мазепи стало символом боротьби за державну самостійність України.

... при помочі Мазепи удалось було шведам побити під Полтавою Петра? — Йдеться про генеральну битву Північної війни (1700—1721) між шведською і московською

арміями — Полтавську битву 1709 р., коли шведська армія Карла XII, союзниками якого були І. Мазепа з гетьманським військом та кошовий отаман Запорозької Січі Кость Гордієнко з восьмитисячним загоном козаків, зазнали поразки від потужніших сил Петра I, якого підтримало й вірнопіддане козацьке військо гетьмана Івана Скоропадського. Ця поразка унеможливила створення незалежної козацько-гетьманської держави, перспективи для якої відкривала б перемога союзницьких військ — шведського та козацького. Петро — Петро I Великий (1672—1725), московський цар з 1682 р., російський імператор з 1721 р. Його політика була спрямована на обмеження автономії України. У відповідь на спробу І. Мазепи й запорозьких козаків визволити Україну з-під московського ярма царське військо 1708 р. знищило гетьманську столицю м. Батурин з усіма її жителями (6 тис. чоловіків, жінок і дітей), а 1709 р. — Чортомлицьку Січ і фортецю Переволочну на Дніпрі з усім їхнім населенням. Жорстоко закатовано багатьох учасників повстання, які потрапили в полон: їх колесували, четвертували, садовили на палю, вішали; чимало повстанців заслано в Сибір, а майно їхнє skonфісковано. 1722 р. для нагляду за діяльністю гетьмана та козацької старшини утворено Малоросійську колегію. Ще раніше московському патріархові підпорядковано київську митрополію (1685). За царським наказом Синод розпорядився, щоб українські друкарні не випускали жодних книжок, текст яких відрізнявся б від московських і петербурзьких видань (1720).

...деспотизм Николи... — Йдеться про Миколу I Романова (1796—1855), російського імператора (з 1825 р.), котрий встановив у країні режим військово-поліцейської диктатури, за якого величезну роль відігравала особиста канцелярія царя й особливо її III відділення (таємна політична поліція та жандармерія). Вступаючи на престол, придушив повстання декабристів, потім національно-визвольне повстання 1830—1831 рр. у Королівстві Польському та угорську революцію 1848—1849 рр. В Україні скасував магдебурзьке право (1835), Литовський статут, що діяв у Київській, Подільській та Волинській губерніях до 1840 р., ліквідував греко-католицьку церкву на Правобережній Наддніпрянщині (1839), розгромив Кирило-Мефодіївське братство і заслав його учасників (1847).

...одного вікна, котре-ді Петро прорубав в Європу... — Алюзія до вступних рядків поеми О. Пушкіна «Мідяний вершник» («Медный всадник»), у яких Петро I, стоячи на березі Неви, де збирався закласти місто, розмірковує: «И думал он: <...> Природой здесь нам суждено / В Европу прорубить окно <...>». До останнього рядка Пушкін додав примітку: «Альгаротти где-то сказал: “Petersbourg est la fenêtre par laquelle la Russe regarde en Europe”» («Петербург — вікно, через яке Росія дивиться у Європу», *франц.*). Альгаротті Франческо (1712—1764) — італійський літератор і вчений, родом з Венеції. Жив у Франції, Пруссії, відвідав Росію (Петербург). 1739 р. видав свої «Листи про Росію» («Lettres sur la Russie»), де міститься фраза, що її зацитував Пушкін. Узяти її він міг із наявної у його домашній бібліотеці французької книжки:

У. С***. *Tableau général de la Russie moderne, et situation politique de cet Empire au commencement du XIX-e siècle* («Загальна картина сучасної Росії та політичне становище цієї Імперії на початку XIX ст.»). — Париж, 1802. — Т. 1—2.). Там епіграфом поставлено ті самі слова в наступній формі: «St.-Petersbourg est la fenêtre par laquelle la Russie regarde continuellement l'Europe. *Algarotti, Lettres sur la Russie*» («С.-Петербург — вікно, через яке Росія дивиться постійно у Європу. *Альгаротті, Листи про Росію*») (*Пушкин А. С. Полн. собр. соч.: В 10 т. — 3-е изд. — М., 1963. — Т. 4. — С. 380, 398, 573, 589; Путеводитель по Пушкину. — СПб., 1997. — С. 36—37; Модзалевский Б. Л. Библиотека А. С. Пушкина. — Репринтное воспроизведение издания, вышедшего в 1910 году. — М., 1988. — С. 183*).

... всі найліпші наші сили йшли в центральне вікно і дусилися, і ниділи в нім, повертаючи свою працю на службу не своєму, а чужому народові. — Йдеться про українських церковних діячів і письменників Т. Прокоповича, Д. Туптала (Ростовського), С. Яворського (див. про них у коментарях до статті «Михайло П[етрович] Старицький»), Ф. Ліщинського, Т. Яновського, Г. Бужинського, В. Косовського, Т. Лопатинського, А. Юшкевича та багатьох інших, яких за Петра I та наступних російських царів було переведено до Петербурга та інших російських міст для проведення реформ і піднесення освіти (див.: *Голубенко Петро. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. — К., 1993. — С. 126—140, розділ «“Українізація” Московії у XVII—XVIII століттях»; Корчмарик Богдан. Духові впливи Києва на Московщину в добу Гетьманської України. — Львів, 1993. — 164 с.*).

ТОМ 28

Іван Вишенський, його час і письменська діяльність.

Вперше під такою назвою надруковано у збірнику.: *Франко І. Іван Вишенський. — Львів: Накладом автора, [1911]. — С. 5—31. — (Універсальна бібліотека, 10). Книжка містила Франкову «Предмову», його статтю «Іван Вишенський, його час і письменська діяльність», поему «Іван Вишенський» та переклад з І. Вишенського «Лови сього світу». Ця стаття є переробкою розвідки «Іван Вишенський, руський писатель XVI віку» (Хлібороб [Коломия]. — 1892. — № 8—11, і окреме видання), до якої Франко додав текст іншої своєї статті — «Дві унії» (Буковинський православний календар на звичайний рік 1891. — Чернівці, 1890. — С. 34—39).*

Купюрований текст — на с. 5.

Подається за першодруком.

С. 19. Антонович Володимир Боніфатійович (1834/1830—1908) — український історик, археолог, етнограф, професор історії Київського університету (з 1878 р.), голова Історичного товариства Нестора-літописця при Київському університеті (1881—1887).

Літературне відродження Полудневої Русі і Ян Коллар. Вперше надруковано у вид.: Jan Kollár. 1793—1852: Sborník statí o životě, působení a literární činnosti pěvce «Slávy dcery» na oslavu jeho stoletých narozenin / Redakci Františka Pastrnka. Vydaly český akademický spolek ve Vídni a slovenský akademický spolek «Tatran» vo Viedni. — Ve Viedni: Nákladem obou spolku, 1893. — С. 268—276.

Купюрований текст — на с. 269.

Подається за першодруком.

Полуднева Русь — Південна Русь, Україна.

Коллар Ян (1793—1852) — чеський і словацький поет, фольклорист, історик, культурний діяч. За походженням словак, писав чеською мовою.

С. 19. Хмельниччина — всенародна Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648—1657 рр. проти політичної влади Речі Посполитої, внаслідок якої було відновлено українську державність (офіційна назва вибореної держави — Гетьманщини та її збройних сил — Військо Запорозьке).

Виговщина — традиційна історична назва української національно-визвольної та громадянської війни, що велася за гетьманування в 1657—1659 рр. Івана Остаповича Виговського (?—1664), який продовжував політику Б. Хмельницького, спрямовану на здобуття повної державної незалежності України. Уклав українсько-шведський договір, Гадяцький договір 1658 р. з Польщею, відновив союз із Кримським ханством. Спираючись на старшинську опозицію гетьману, Московщина вдалася до прямої інтервенції проти України. 28—29 червня (8—9 липня) 1659 р. під Конотопом І. Виговський за військової допомоги турецького султана вщент розгромив московське військо. Проте скориставшись новим протигетьманським виступом промосковської старшини, царська армія захопила Лівобережну Україну, й Виговський змушений був зректися гетьманства. Укладена після цього нова угода з Московською державою зафіксувала втрату Україною певних внутрішньополітичних і зовнішньополітичних прав. Наслідком громадянської війни 1657—1659 рр. стало руйнування до того часу не зачеплених війною південних лівобережних полків — Полтавського, Миргородського, Прилуцького, Іркліївського. Загинула величезна кількість людей, багато бранців захопили кримські татари.

Руїна — доба в українській історії другої половини XVII ст., позначена розпадом української державності й загальним занепадом. На думку одних істориків, стосується до Лівобережної України 1663—1687 рр. (часи гетьманування ставлеників Московщини — І. Брюховецького, Д. Многогрішного та І. Самойловича). Інші вважають, що вона охоплює і Лівобережну, і Правобережну Наддніпрянщину від смерті Б. Хмельницького (1657) до початку гетьманування І. Мазепи (1687). Це був тривалий період громадянських

воєн і зовнішніх інтервенцій, які призвели до поділу України по Дніпру між Річчю Посполитою та Московською державою (Андрусівське перемир'я 1667 р., Вічний мир 1686 р.). Притім Лівобережна Україна, де збереглася автономна Козацька держава (Гетьманщина) під владою Москви, ворогувала з Правобережною. Вивести Україну із занепаду намагалися правобережні гетьмани І. Виговський, П. Дорошенко.

...силою Андрусівського договору... — Андрусівський договір між Річчю Посполитою і Московською державою про припинення війни 1654—1667 рр. за право володіння Україною укладено 30 (20) січня 1667 р. в селі Андрусові поблизу Смоленська на 13 з половиною років. За статтями цього договору Лівобережна Україна відходила до Московського царства, Правобережна ж — до Польщі. Київ домовлено залишити в московському підпорядкуванні на два роки (згодом перейшов до Московії назавжди). Запорозька Січ потрапляла під спільне володіння обох держав, які зобов'язувались у разі татарських набігів на Україну спільно виступити проти кримського хана. Договір був спрямований також проти військової могутності Османської імперії. Московсько-польське перемир'я викликало велике невдоволення серед українського народу.

Московщина — назва колишньої Московської держави, в Україні зазвичай поширювана й на Російську імперію. До початку XVII ст. теперішню Росію (в її етнічних межах) часто йменували «Московія», «Московщина», «Московське царство» — від міста Москви як центру удільного Московського князівства (з другої половини XIII ст.), потім Московського великого князівства (з XIV ст.), а з XV ст. — столиці Московської централізованої держави. 1712 р. Петро I переніс столицю до Петербурга. Візантійську назву «Росія», вживану починаючи з XV ст. у московських документах та зрідка на Заході, як політичний термін офіційно усталено 1721 р., коли Петро I прийняв титул імператора для московських та підкорених або приєднаних земель («Російська імперія»). Відтоді цю назву на вимогу царського уряду стали вживати й на Заході, замість звичного «Московія».

... а ж по Бог... — Бог — українська назва річки Південний Буг (Буг — вимова польська: Bóg).

Шевченко героєм польської революційної легенди. Вперше надруковано у вид.: *Франко І. Шевченко героєм польської революційної легенди.* — Львів, 1901. — 72, VI с.

Купюровані тексти — на с. 21 (11-й та 7-й рядки), 22.

Подається за першодруком.

С. 20. ...москаль повкидав їх до казематів... — Тобто М. Костомарова, П. Куліша, Т. Шевченка, В. Білозерського, М. Гулака та інших, ув'язнених із березня—квітня 1847 р. в казематах III відділення Петропавлівської фортеці у зв'язку зі слідством над учасниками Кирило-Мефодіївського братства.

Інтернаціоналізм і націоналізм у сучасних літературах.
Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1898. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 60—71.

Купюрований текст — на с. 63.

Подається за першодруком.

«Літературно-науковий вісник» — літературно-науковий і громадсько-політичний щомісячний журнал. Заснований 1898 р. Науковим товариством імені Шевченка у Львові замість журналу «Зоря». У 1898—1906 рр. виходив у Львові, провідна роль у редакції належала М. Грушевському, І. Франкові, О. Маковею, В. Гнатюкові. У 1907—1914 та 1917—1919 рр. видавався у Києві. До 1910 р. мав дві редакції: київську (редактор М. Грушевський) та львівську (редактор В. Гнатюк).

С. 20. Лев XIII (світське ім'я — Печчі Вінченцо-Джоакіно, 1810—1903) — Папа Римський з 1878 р. Ставши понтифіком, прагнув посилити роль папства у суспільно-політичному житті й розширити вплив католицької церкви. Автор поезій латинською мовою. І. Франко переклав його вірш «Жіночий швидкий двоколісник». Див. т. 52 (додатковий до Зібр. творів у 50 т.).

Гергарт Гауптман, його життя і твори. Смерть Альфонса Доде. Перші розділи «Парижа» Е. Золя. Голос Золя в справі Дрейфуса. [Судерманів «Йоганнес»]. Уперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1898. — Т. 1. — Кн. 2. — С. 113—133.

Купюровано: частину назви статті (Судерманів «Йоганнес»), а також текст на с. 132—133.

Подається за першодруком.

Гауптман Гергарт (1862—1946) — німецький письменник, драматург.

Доде Альфонс (1840—1897) — французький письменник.

Перші розділи «Парижа» Е. Золя. — Роман «Париж» («Paris», 1898) є завершальним твором трилогії Золя «Три міста» (разом із романами «Лурд» та «Рим»).

Золя Еміль (1840—1902) — французький письменник.

Дрейфус Альфред (1859—1935) — французький капітан генерального штабу; єврей за походженням. 1894 р. заарештований і засуджений на довічне ув'язнення за звинуваченням у шпигунстві на користь Німеччини; реабілітований 1906 р. Справа Дрейфуса викликала гостру політичну дискусію у Франції. Е. Золя разом з іншими представниками громадськості (зокрема, А. Франсом, Е. Реклю) виступив на захист засудженого. 1898 р. він звернувся з відкритим листом до французького уряду, вимагаючи перегляду справи. Виступ

Золя викликав нападки з боку прихильників ув'язнення Дрейфуса. Письменник змушений був тимчасово залишити Францію.

Судерман (Зудерман) Герман (1857—1928) — німецький письменник. Його трагедія «Йоганнес» («Іван Хреститель», 1898) разом з драмами «Приречені на смерть» (1897) та «Діти берега» (1910) становить трилогію одноактних драм. І. Франко рецензував його драму «Кінець Содому» (28, 207—210).

С. 20. ...нова драма Судермана «Йоганнес». — Драма Г. Судермана вийшла в Берліні 1898 р.

С. 21. Бар Герман (1863—1934) — австрійський літературознавець і письменник. Здебільшого прихильно відгукувався про модерністські пошуки письменників кінця ХІХ — початку ХХ ст.

«Die Zeit» — громадсько-політичний і науково-мистецький тижневик, виходив у Відні протягом 1894—1904 рр.

... монахівської «Allgemeine Zeitung»... — Йдеться про німецьку щоденну помірковано-ліберальну громадсько-політичну газету, що виходила протягом 1798—1914 рр. У 1882—1912 рр. — у Мюнхені.

Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах. Уперше надруковано у вид.: Записки Наукового товариства імені Шевченка [далі — Записки НТШ]. — 1898. — Т. 23/24. — Кн. 3/4. — С. 1—114. На с. 57—114 опубліковано тексти 30 віршів анонімних авторів різними мовами переважно про історичні події 1648—1649 рр., що їх додав І. Франко до своєї статті. Ці вірші не друкувалися у Зібранні творів у 50 томах.

Купюровані тексти — відповідно на с. 18—19, 21, 25, 27, 31, 44—46, 56.

Подається за першодруком.

«Записки Наукового товариства імені Шевченка» («Записки НТШ») — періодичне видання Наукового товариства імені Шевченка у Львові з 1892 р.

С. 21. Зіморович (справжнє прізвище — Озімек) Юзеф-Бартоломей (1597—1677) — польський поет, історик; його брат Зіморович (Озімек) Шимон (1608—1629) — польський поет. Поетична збірка «Sielanki powe guski» (1663) належить перу Юзефа-Бартоломея, однак її видано під ім'ям Шимона Зіморовича.

Туровський (Turowski) Казімеж-Юзеф (Казимир-Йосиф; 1813—1874) — польський поет, перекладач, славіст, українофіл, збирач українських народних пісень, казок, байок у Галичині. Був практикантом Інституту ім. Оссолінських у Львові. Переклав українською мовою «Зеленогорський рукопис» (1835; опубл. 1919).

С. 23. Для нього, завзятого прихильника і панегіриста кн[язя] Яреми Вишневецького... — Йдеться про Яна Бялобоцького (бл. 1600 — після 1691) — польського поета й політичного діяча, автора панегіриків на честь Яреми

Вишневецького, віршів про козацькі війни, зокрема «Odmiana postawienia sfery niestatecznej kozackiej» (1653) та інших творів. Вишневецький Ярема (Ієремія) (1612—1651) — воєвода руський (з 1646 р.), коронний гетьман (з 1649 р.), князь, один із наймогутніших магнатів Речі Посполитої. Володів маєтностями на Лівобережній Україні з центром у Лубнах. Походив з українського князівського роду; 1631 р. прийняв католицизм. Від початку національно-визвольних повстань українського народу займав позицію кривавого придушення будь-яких виступів, був противником переговорів із козаками (на відміну, наприклад, від київського воєводи А. Киселя). Здобувши перемогу над загоном М. Кривоноса під Старокостянтиновом, він у битві під Пилявцями (1648) вдався до втечі. Під час наступу козаків поступився також у битві під Львовом. Усіляко намагався не допустити ратифікації Зборівського миру.

Тегиня (Тягиня, Тягин) — турецька фортеця та місто у гирлі Дніпра. Нині — село Тягинка Бериславського району Херсонської обл.

С. 24. Одимальський Валентій (бл. 1620—?) — польський поет; священник. Автор поеми «Żalosa postać korony Polskiej... gurem słowieńskim wyrażonej» (1659), інших творів.

... того «Chmiela ... Bohdana»... — Хмельницький Богдан (Федір) Зіновій Михайлович (бл. 1595—1657) — гетьман України з 1648 р., засновник козацько-гетьманської держави («Військо Запорозьке», Гетьманщина), полководець, дипломат, державний діяч. У січні 1648 р. очолив повстання на Запорозькій Січі, яке поклало початок Національно-визвольній війні українського народу 1648—1657 рр. проти польсько-шляхетського поневолення.

Кротошин — тепер село Пустомитівського району Львівської обл., розташоване неподалік від Львова.

...схоронитися в Святім Юрі. — Йдеться про церкву Св. Юра у Львові. На той час це була мурована будівля з надзвичайно міцними мурами, споруджена 1437 р. Зруйнована 1743 р. задля будівництва нової (у 1744—1770 рр. зведено величаву церкву у стилі пізнього бароко — рококо, що збереглася дотепер). Під час Хмельниччини церква Св. Юра залишалася православною (Львівська єпархія перейшла на унію з Римом щойно 1700 р.). «В 1848 р. в церкві Св. Юра завішено козацький прапор, і тут стояв відділ українського війська. В 1655 р. під Св. Юром був цілий табір Богдана Хмельницького. В церкві гетьман приймав єпископа Желиборського, що з іншими послами прийшов до гетьмана як висланник міста. Гетьман мав свою квартиру десь під церквою, недалеко була канцелярія генерального писаря Івана Виговського. У відповідь на посольство міста гетьман відповів листом; він остерігав міщан, щоби не надіялися на короля Яна-Казимира, бо польські краї зайняли вже шведи й москалі, гетьман є з ними в союзі, і всі три союзники поділяться Польщею. “А що нам Пан Біг допоміг країну нашу руську (Галичину) заїхати, при тім стоїмо”. Іншого дня Виговський заявив послам, що поки козацька

шабля зайшла, доти має бути козацька влада. Під Св. Юром гетьман приймав також посла польського короля, що старався схилити його до миру. Богдан Хмельницький оповів йому байку про приязнь вужа з чоловіком та як та приязнь розбилася: вуж укусив на смерть дитину чоловіка, чоловік відрубав вужеві хвоста» (*Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові / Авт. передм. Я. Д. Ісаєвич; Упоряд., текстолог. опрац. і приміт. Б. З. Якимовича. — Львів, 1991. — С. 127—128*). Ж е л и б о р с ь к и й Арсеній (світське ім'я — Андрій, 1618—1663) — православний львівський єпископ з 1641 р. Заснував друкарню при соборі Св. Юра (1646), яку потім перевіз до Унева. Під час облоги Львова військом Б. Хмельницького (1648) разом зі своїм братом їздив як королівський посол до козаків. На засіданні Головної руської ради 10 серпня 1648 р. обговорювано пропозицію пароха із с. Рудне поблизу Львова, літератора Лева Трешаківського про спорудження пам'ятника Б. Хмельницькому на пл. Св. Юра у Львові (*Стеблій Ф. Українська «Весна народів» у Галичині // Шашкевичіана: Збірник наукових праць. — Львів; Вінніпег, 2004. — Вип. 5/6. — С. 423*). 1646 р. собор Св. Юра передано Російській православної церкві, а 1990-го повернуто Українській греко-католицькій церкві.

П ш е л е н ь к и й (Przyłęcki) Станіслав (?—після 1862) — польський історик, письменник, кустос закладу ім. Оссолінських у Львові (1802—1831). Автор праць «Pamiętniki o Kopiecpolskich» (1842), «Żywot i pisma Jana Kochanowskiego» (1857), поеми «Wojna Chocimska» (1850).

Тексти віршів (переважно з рукописів XVII в.). Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1898. — Т. 23/24. — Кн. 3/4. — С. 57—114.

Подається за першодруком у перекладі.

С. 29. Музей Чарторийських — музей, що його заснував у 1876—1878 рр. в Кракові Владислав Чарторийський (1828—1894) — польський політик і дипломат.

С. 32. Беллона — у давньоримській міфології богиня війни. За одним міфом дружина, за іншим — сестра Марса.

Бібліотека Оссолінських — книгозбірня при науковому закладі — Інституті Оссолінських у Львові, що його організував 1817 р. польський граф Юзеф-Максиміліан Оссолінський (1748—1826), політичний діяч та історик.

С. 37. Пилявецька війна. — Йдеться про переможну битву української армії на чолі з Б. Хмельницьким проти польських військ під Пилявцями (тепер с. Пилява Старокостянтинівського району Хмельницької обл.), що відбулася 11—14 (21—24) вересня 1648 р. З українського боку в ній взяло участь близько 100 тис. осіб, а також загін буджацьких татар (майже 600 осіб). Битва розпочалася запеклими боями за греблю через ріку Ікву. Польські корогви зуміли

відкинути козацькі загони, що обороняли греблю. Однак на другий день козацька піхота повернула свої позиції. 13 (23) вересня українська піхота, відбивши наступ поляків, за підтримки артилерії розпочала контрнаступ. Не витримавши натиску й запанікувавши, польське військо безладно відступало, а згодом, щоб уникнути розгрому, розпочало організований відступ, який перетворився на панічну втечу. Українська армія захопила всю ворожу артилерію (близько 100 гармат) та величезний обоз із матеріальними цінностями.

Слід було покарати. — Для командування польським військом під Пилявцями сейм обрав трьох регіментарів: князя Д.-В. Заславського, коронного підчашого М. Остророга та коронного хорунжого А. Конецьпольського.

С. 38. ...«не дозволяю» («Nie rozwalam»)... — право вето члена польського сейму на прийняття закону (ухвали).

...одного посла з Упіти... — Йдеться про посла Владислава Сіцінського, який 1652 р. зірвав засідання сейму через *liberum veto*. Упіта (Упіте) — містечко в теперішній Литві неподалік від Паневежиса.

С. 39. Ломжа — тепер повітовий центр Підляського воєводства у Польщі. Є одним із найстаріших міст Мазурії (Мазовша).

Ружан — тепер гмінний (гміна — найменша адміністративно-територіальна одиниця сучасної Польщі) центр у Мазовецькому воєводстві.

С. 40. Оссолінський Єжій (1595—1650) — польський політик і дипломат, канцлер Корони Польської (з 1643 р.), найближчий радник короля Владислава IV. Бувши прихильником зміцнення королівської влади, 1637 р. розробив проект створення елітарної магнатської організації під назвою «Кавалери Непорочного Зачаття Діви Марії», який, однак, утіленим у життя не був. Під час українсько-польської війни прагнув порозумітися з козаками, в яких убачав основну силу проти Туреччини. У серпні 1649 р. йому вдалося підкупити кримського хана Іслам-Гірея III і цим вплинути на хід Зборівської битви та на умови Зборівського миру 1649 р. Проте серед шляхти Оссолінський популярним не був; його звинувачували у підбурюванні козаків до повстання, у зраді вітчизні.

С. 42. Казановський Адам (бл. 1599—1649) — польський політичний і військовий діяч; маршалок коронний від 1643 р., фаворит Владислава IV. На конвокаційному сеймі 1648 р. домагався розв'язання козацької справи мирним шляхом.

Владислав IV Ваза (1595—1648) — польський король у 1632—1648 рр., син Зигмунта (Сигізмунда) III. Прагнучи залучити козаків до участі в польсько-московській війні, видав усупереч позиції магнатів у сеймі «Статті для заспокоєння руського народу» (1633). На думку польських історіографів, після придушення козацьких повстань під проводом П. Павлюка (1637) та Я. Остряниці (1638) в Україні за його правління панував «золотий мир» (1638—1648). Прихильник профранцузької зовнішньої політики, зміцненням якої мав бути шлюб Владислава з Людвікою-Марією Гонзаго (1646). Го-

туючись до війни з Туреччиною, провадив таємні переговори з козацькою старшиною, серед якої був Б. Хмельницький. Однак на початку Національно-визвольної війни українського народу помер.

Краще було на турка рушити... — Польський король Владислав IV і канцлер Є. Оссолінський виношували плани війни з Туреччиною і задля цього провадили переговори з козаками, зокрема з Б. Хмельницьким.

Про корону дбають у Німеччині... — Є. Оссолінський був послом до римсько-німецького цесаря Фердинанда II (1578—1637; на троні — з 1619 р.).

С. 43. К у м е й к и — тепер село Черкаського району Черкаської обл., поблизу якого відбулася вирішальна битва між козацьким військом під проводом П. Павлюка (Бути) з польською армією 6 грудня 1637 р. під час національно-визвольного повстання 1637 р. Не маючи змоги силою зламати опір повстанців, поляки на чолі з польним гетьманом М. Потоцьким запропонували переговори, під час яких Павлюка та інших керівників повстання по-зрадницькому схопили і стратили.

Старець — річка; на тому місці, де вона впадає в Сулу, у червні—липні 1638 р. відбулася битва між козаками й польською шляхтою під час повстання козаків на чолі з Я. Остряницею (Острянином). Козаки змушені були капітулювати.

Влаштуй спершу з хорунжим коронним сварку... — Мається на увазі Конецьпольський Александр (1620—1659), польський військовий і державний діяч, власник великих земельних володінь в Україні, великий коронний хорунжий (1641—1656). Прихильник кривавого придушення національно-визвольного руху під проводом Б. Хмельницького; один із трьох командувачів польської армії у битві під Пилявцями.

С. 44. К р о м е р (Cromerus) Марцін (1512—1589) — польський хроніст і письменник; єпископ. Автор хроніки «De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX» (1555), популярної, але без значної наукової вартості.

Ганнібал (Аннібал Барка; 247 або 246—183 до н. е.) — державний діяч і полководець Карфагену. Під час 2-ї Пунічної війни здійснив перехід через Альпи до Італії, де здобув ряд перемог над римським військом.

...звичаєм Плутарха вміщеному серед знаменитих мужів... — Йдеться про працю «Паралельні життєписи» давньогрецького письменника, історика й філософа Плутарха (бл. 46—бл. 127), який подав у ній біографії видатних греків і римлян.

С. 45. М а с л а в (Мецлав, Мойслав, Меслав; ?—1047) — правитель Мазурської (Мазовецької) держави (1038—1047). Боронячи незалежність Мазурії від Польщі, загинув у бою з військом Ярослава Мудрого й Казимира I Відновителя.

К а з и м и р I (Відновитель; 1016—1058) — польський король у 1034 (?) — 1058 рр. Заручившись перемир'ям із князем Ярославом Мудрим, розпочав війну з мазовецьким князем Маславом і за допомоги русичів перемиг його бл. 1047 р.

С. 46. Антей — у давньогрецькій міфології велетень, непереможний доти, поки торкався ногами до матері-землі. Переносно — символ людини, яка бере силу від народу, від рідної землі.

С. 48. Анаграма — переставляння літер у слові, завдяки чому витворюється нове значення.

Московит — мається на увазі Олексій Михайлович (1629—1676), російський цар з 1645 р.

Ракоці Дьєрдь (Юрій) II (1621—1660) — семигородський (трансильванський) князь (1648—1659, 1660), претендент на польський престол; вів переговори з Б. Хмельницьким, розраховуючи на його підтримку.

Швед — мається на увазі Карл X Густав (1622—1660), король Швеції (з 1654 р.), син Яна-Казимира, наступник трону з 1649 р.

Ян II Казимир (1609—1672) — польський король у 1648 (коронований 1649) — 1668 рр. з династії Вази, син Зигмунта (Жигмонта, Сигізмунда) III, брат Владислава IV. Був кардиналом, однак як кандидат на королівський трон зрікся цього сану. Прихильник мирних угод з козаками, визнав Б. Хмельницького гетьманом. На початку Національно-визвольної війни українського народу рушив на підмогу оточеному шляхетському війську під Збараж. Підписав із козаками Зборівський мир (1649); переміг козацько-татарське військо під Берестечком (1651).

Сармат — прізвисько Яна-Казимира, походить від концепції сарматизму, що її сформулювали польські хроністи XVI—XVII ст. (Меховіта, Бельський та ін.), які твердили, що далекими предками польської шляхти є сармати, котрі у перших століттях н. е. осіли над Дніпром і Віслою.

Марс — у римській міфології бог війни.

С. 49. Алкід — син Алкея, тобто Геракл (Геркулес), один із найпопулярніших героїв давньогрецької міфології.

... імператор (туз) турецький ... — Йдеться, очевидно, про Ібрагіма, турецького султана у 1640—1648 рр., страченого під час бунту яничарів.

Кремпга — картярська гра (див.: 31, 225).

С. 50. Михаловський (Michałowski) Якуб (?—?) — польський державний діяч XVII ст., каштелян бецький від 1659 р. Учасник битви під Берестечком. Праця, що на неї покликається І. Франко, має таку назву: «Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubielskiego, a różniej kasztelana bieckiego księga pamiętnicza» (надрук. 1864 р.).

С. 51. Кисіль Адам Григорович (1580—1653) — український магнат, політичний і державний діяч Речі Посполитої, сенатор (з 1641 р.), брацлавський (1647—1649), київський (з 1649 р.) воєвода. Під час Національно-визвольної війни українського народу був постійним представником Речі Посполитої у переговорах з урядом Б. Хмельницького, намагався знайти компромісні рішення у відносинах між Польщею і Гетьманщиною, прагнув досягти порозуміння між обома сторонами шляхом надання привілеїв козацтву і зрівняння його в правах із польською шляхтою.

Низкиничі — тепер село Іваничівського району Волинської обл., розташоване неподалік від Нововолинська.

Болеслав I Хоробрий (967—1025) — польський князь (992—1025) і король (1025), який завершив формування польської держави і відстояв її незалежність. 1018 р., підтримуючи Святополка Окаянного у боротьбі проти Ярослава Мудрого, здійснив похід на Київ.

Кисіль Миколай (?—?) — польський державний і військовий діяч, черкаський староста; брат А. Киселя. Відзначився хоробрістю у битві з козаками під Вінницею, яку йому вдалося захопити.

Богун Іван Теодорович (?—1664) — див. примітку до «Хреста чигиринського».

Новицький Іван Петрович (1844—1890) — український історик, етнограф, фольклорист. Видав два томи «Матеріалів з історії селян у XV—XVIII ст.», автор праць «Женщина и её положение в малороссийских народных песнях» (1899), «Материалы для изучения Киевской губернии: Народные песни, собранные И. Новицким» (1867) тощо. Брав участь в експедиції П. Чубинського.

Епей — у давньогрецькій міфології син Ендіміона, який переміг у змаганнях своїх братів і за це дістав верховну владу в Еліді.

С. 52. Пуласький (Pułaski) **Казімеж** (1845—1926) — польський геральдик та історик. Автор праць «Szkice i poszukiwania historyczne» (т. 1—5, 1887—1909), «Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy» (1911) та ін.

Марія Гонзаго (Гонцаго) — Марія-Людвіка (1611—1667), польська королева (1646—1667), дружина Владислава IV, згодом — Яна II Казимира (з 1649 р.). Походила з роду Гонзаго де Неверс. Створила при дворі сильне французьке оточення, що впливало на політику Речі Посполитої.

...Отець Папа дозволив братову прийняти. — Папа Римський Інокентій X (глава церкви у 1644—1655 рр.) дав дозвіл на шлюб короля Яна II Казимира і Марії-Людвіки Гонзаго, яка була вдовою Владислава IV, брата Яна II Казимира.

Гран Дуса — від французького слова grand-duc, тобто великий князь. Мається на увазі Я. Вишневецький.

...Єзуїти, .. коли його виганяли. — Ян II Казимир, ще не будши королем, належав до ордену єзуїтів.

Яблонна — тепер містечко поблизу Варшави, гмінний центр у Мазовецькому воєводстві.

Добрий буде король з Яблонни. — По смерті короля Владислава IV (1648) у Яблонні перебував Кароль-Фердинанд Ваза (1613—1655), єпископ плоцький (з 1643 р.), третій син Зигмунта III; він претендував на польську корону, однак відмовився від своїх претензій на користь старшого брата Яна-Казимира.

Кароль — Кароль-Фердинанд Ваза.

Непорент — тепер гмінний центр у Мазовецькому воєводстві неподалік від Варшави. Улюблене місце проживання й відпочинку королевича Яна-Казимира, який звідти й був покликаний на трон.

С. 53. Шановний Владиславе, ти після батька свого ... — Мається на увазі Зигмунт (Сигізмунд) III Ваза (1566—1632), польський і шведський король у 1587—1632 рр., батько Владислава IV і Яна II Казимира.

С. 54. Ян, Казимира полоненого внук, / Зигмунта, народженого в полоні, син... — Зигмунт III народився в ув'язненні, куди вкинули його батька Яна III (1537—1592), шведського короля з 1568 р., і матір Катерину Ягеллонку (?—1583).

Любомирський Ежій-Себастьян (1616—1667) — польський державний і військовий діяч, маршалок Корони Польської від 1650 р., гетьман коронний польний (з 1657 р.). Брав участь у битвах з козаками під Зборовом і Берестечком. Був фаворитом королеви Марії-Людвіки, однак згодом опинився в опозиції до політики королівського двору, зокрема виступав проти оголошення *vivente rege*, тобто обрання королівського наступника ще за життя короля, чим спричинив так званий рокош — заколот шляхти проти монарха. Сейм покарав його вигнанням і втратою дворянського титулу. Реабілітований посмертно.

С. 55. Франція виховала, Мантуя — її дала... — Йдеться про те, що Марія Гонзаго народилася і виховувалася у Франції, буди донькою мантуанського князя Карла I. Мантуя — тепер місто на півночі Італії (у провінції Ломбардія). У 1328—1707 рр. належало родові Гонзаго.

Людвіка Неверненська — королева Марія-Людвіка, яка походила з роду Гонзаго де Неверс.

А від того, що її [повагу] плямував, скипетр забрати хотіла... — Йдеться про те, що ще за життя Яна II Казимира Марія-Людвіка домагалася від сейму оголошення наступника трону.

Пражмовський (Prażmowski) Миколай (1617—1673) — польський державний діяч, канцлер від 1658 р. Користувався прихильністю Марії-Людвіки й був непопулярний в очах шляхти.

Потоцький (Potocki) Станіслав Ревера (1579—1667) — подільський воєвода (з 1636 р.), гетьман польний (з 1652 р.), великий гетьман Корони Польської (від 1654 р.), київський воєвода (з 1655 р.).

...французькі мухи / Вигнали маршалка шановного... — Йдеться про Є.-С. Любомирського.

С. 63. Скорпіон — тут: вид особливо жорсткого бича.

Французького в'язня... — Яна-Казимира ув'язнили французи, звинувативши у шпигунстві.

...вік золотий Сатурновий. — У давньоримській міфології Сатурн — популярний бог хліборобства й засівів. Спочатку його ототожнювали з Кроносом, одним із найдавніших грецьких богів, богом жнив. Аби не бути скинутим із неба власними дітьми, Кронос поїдав їх. За міфом, колись на землі за часів бога Сатурна був золотий вік людства.

С. 69. Монтви — тепер містечко Іновроцлавського повіту Куявсько-Поморського воєводства. Під Монтвами у липні 1666 р. відбулася битва між загонами рокошан (заколотників) на чолі з Є.-С. Любомирським і військом короля Яна II Казимира, що завершилася поразкою останніх.

С. 73. ...Який / Походив із найяснішого й непереможного роду Густавіанського... — Йдеться про королівську династію Вази, засновником якої був Густав I (1496—1560), шведський король з 1523 р.

...І до занепаду найяснішого й непереможного роду Ягеллонського призив. — Йдеться про королівську династію, котра панувала в Польщі (1386—1572), Великому князівстві Литовському (1377—1401, 1440—1572), в Угорщині (1440—1444, 1490—1526) та Чехії (1471—1526) і засновником якої був Владислав II Ягайло (Ягелло) (бл. 1350—1434) — великий князь литовський у 1377—1392 рр. (з перервою), король польський з 1386 р.

Розбитий Карлом-Густавом, королем шведським... — Йдеться про поразку польського війська від шведської армії на чолі з Карлом-Густавом 28—30 липня 1656 р. поблизу Варшави під час польсько-шведської війни 1655—1657 рр.

С. 75. Куряча Нога (Kurza Noga) — назва кімнати Краківського замку, помешкання королів.

С. 78. Корсунський бій 1648 р. — переможна битва української армії на чолі з Б. Хмельницьким проти польського війська під Корсунем (тепер Корсунь-Шевченківський Черкаської обл.) 14—16 (24—25) травня 1648 р. під час Національно-визвольної війни українського народу 1648—1657 рр. Зайшовши в тил ворогові, козаки перекопали шлях глибокими ровами, зробили з дерев завали і, загативши річку, затопили їх водою. Польське військо потрапило у засідку й було вщент розгромлене.

А м ф і о н — у давньогрецькій міфології син Зевса й фіванської царівни Антіопи, один із музик. Каміння, зачароване грою Амфіона на лірі, само складалося в мури.

...з двома великими гетьманами... — Маються на увазі Потоцький Миколай (1594—1651) — польський державний і військовий діяч, великий коронний гетьман (з 1646 р.), і Каліновський Марцін (?—1652) — польський полководець, гетьман польний (з 1646 р.), великий коронний гетьман (з 1651 р.). Обидва потрапили в полон під час Корсунської битви й були відправлені до Криму, звідки повернулися 1650 р. за великий викуп.

А поллон — у давньогрецькій міфології бог світла й сонця; син Зевса і Латони. Спершу його вважали богом скотарства та землеробства, охоронцем від нещастя і хвороб, пізніше — покровителем мистецтва й муз.

С. 79. Х м і л ь н и к — тепер районний центр у Вінницькій обл.

Г л и н я н и — тепер селище міського типу Золочівського району Львівської обл.

С. 80. Сципіон — мається на увазі Публій Корнелій Сципіон Африканський Старший (бл. 235 — бл. 183 до н. е.), римський державний діяч і полководець. Розгромив армію Ганнібала поблизу Зами (202 до н. е.). Польським Сципіоном називали Ярему Вишневецького.

С. 83. Кривоніс Максим (?—1648) — український полководець; черкаський полковник. Керував козацькими загонами у всіх битвах української армії 1648 р., зокрема під Корсунем та Пилявцями, здобув штурмом Високий Замок — найголовніше укріплення Львова. Помер під Замостям від чуми.

Домінік — мається на увазі Заславський Владислав-Домінік (1618—1656) — князь, воєвода сандомирський (з 1645 р.) і краківський (від 1649 р.). Один із трьох польських командувачів (регіментарів) у битві під Пилявцями. Брав також участь у битві під Берестечком. Через розніженість і розбещеність Б. Хмельницький називав його периною.

Остророг Миколай (?—1651) — польський полководець. Один із трьох польських регіментарів, що їх призначив сейм для боротьби з українським військом. Зазнав нищівної поразки під Пилявцями.

...а третій хорунжий / Швидко тікає... — Йдеться про А. Конєцьпольського (див. вище).

...брестський воєвода... — Мовиться про Щавінського Яна-Шимона (1577—1655), польського державного діяча, воєводу брестсько-куявського (з 1643 р.), маршалка коронного трибуналу (з 1645 р.), учасника битви під Пилявцями.

С. 84. Подільський, київський воєводи... — Очевидно, маються на увазі відповідно Станіслав Потоцький і Ярема Вишневецький.

Не згадую тут пана сандомирського... — Йдеться про В.-Д. Заславського.

Карховський Великополяк (?—1648) — польський військовий діяч; загинув під Пилявцями.

Ленчицяни — мешканці (вихідці) з міста Ленчиця, тепер повітового центру Лодзького воєводства.

Серадзяни — мешканці (вихідці) з містечка Серадз (Sie-radz), тепер повітового центру Лодзького воєводства.

...староста краківський... — В.-Д. Заславський.

Сенека Луцій Анней (бл. 4 до н. е. — 65 н. е.) — давньоримський політичний діяч, філософ, письменник.

Пліній — під цим ім'ям відомі: **Пліній Старший** (Гай Пліній Секунд; 23 або 24—79) — давньоримський письменник, учений і державний діяч, автор твору «Природнича історія», і **Пліній Молодший** (Гай Пліній Цецілій Секунд; 61 або 62—144) — римський письменник, державний діяч, небіж Плінія Старшого.

Каллімах (310—240 до н. е.) — поет, представник александрійської поезії.

Юстиний святий (прозваний також Філософом; бл. 100 — бл. 165) — теолог, філософ, один із перших апологетів християнства; походив із Самарії.

Прошковичі (Прошовичі, Proszowice) — тепер повітовий центр у Малопольському воєводстві. Місце зібрань суду і сеймиків.

С. 85. ...обидва Денгоффи... — Найімовірніше, мається на увазі Денгофф (Dönhoff) Герард (1589—1648) — польський військовий і державний діяч, воєвода поморський (з 1643 р.), який походив із ліфляндського роду. Під цим ім'ям також відомі: Владислав Денгофф (?—1683), син Герарда; Ернест Денгофф (?—1693) — генерал-лейтенант королівських військ, учасник багатьох військових виправ; Ян Денгофф (?—1685) — польський військовий діяч.

Ямпіль — тепер селище міського типу Білогірського району Хмельницької обл.

Костянтинів — тепер місто Старокостянтинів, районний центр Хмельницької обл., розташований на північний схід від Хмельницького. У липні 1648 р. тут з'єдналися військо Я. Вишневецького і шляхетські загони В.-Д. Заславського.

С. 95. Осінський Самуель (?—1649) — польський військовий діяч. Відзначився у битві з козаками під Костянтиновом; брав участь у Пилявецькій битві.

Полонне — тепер місто, районний центр Хмельницької обл., розташований на північний схід від Хмельницького. У липні 1648 р. козацькі загони на чолі з М. Кривоносом захопили місто, взявши ворожі гармати й запаси пороху.

С. 98. Радзейовський Ієронім (1622—1667) — польський державний діяч, підканцлер коронний з 1651 р. Через особисту неприязнь до короля Яна II Казимира провадив інтриги проти двору, зокрема підбурював шляхту перед Берестецькою битвою (1651).

С. 102. ...геліконська донько. — Йдеться про одну з Муз, можливо, Калліопу, покровительку епічної поезії. Улюбленим місцем перебування Муз, згідно з давньогрецькою міфологією, була гора Гелікон.

Вулкан — у давньоримській міфології бог вогню і ковальського мистецтва.

Етна — діючий вулкан на о. Сицилія (Італія), найвищий у Європі. Найбільше виверження сталося 1669 р.

С. 106. Нарушевич (Naruszewicz) Адам-Станіслав (1733—1796) — польський поет, історик, державний діяч. У 1775 р. на вимогу короля Станіслава-Августа (Понятовського) розпочав працю над «Історією польського народу» (ч. 2—6, 1780—1786, ч. 1 — 1824). Під час праці зібрав багаті джерела до історії Польщі, які зберігаються в Музеї Чарторийських у Кракові в так званих теках Нарушевича.

С. 108. По мужньому Потоцькому, в неволю забраному... — Йдеться про М. Потоцького, який під час Корсунської битви потрапив у полон і був спроваджений у Крим.

Хороброго князя, руського / Воеводи... —
Мається на увазі Я. Вишневецький.

С. 111. Погоня (Погонь) — герб древньої Литви; згодом —
один із гербів королів Великої Корони Польської.

С. 114. Тарнів (Тарнув) — місто в Польщі, тепер повітовий
центр у Малопольському воєводстві.

Острозький Ян (Януш; 1554—1620) — польський держав-
ний діяч, воєвода волинський (з 1585 р.), каштелян краківський
(з 1593 р.). Син К.-В. Острозького.

Лігензянка — Зофія Пунденціанна Лігензянка (?—1649),
перша дружина князя В.-Д. Заславського.

С. 117. ...Астреїв вогонь... — У грецькій міфології Аст-
рея — донька Зевса та Теміф, богиня справедливості й справедливої
помсти. Останньою з богів залишила землю у бронзовий вік, коли
люди почали кувати зброю і застосовувати насильство. Зображува-
лася з терезами в руках та зоряним вінком над головою.

Везувій — діючий вулкан на півдні Італії, поблизу Неаполя.
Його виверження 79 р. зруйнувало Помпеї, Геркуланум і Стабії.

Півторакожух Карпо (?—?) — український військовий
діяч, полковий осавул, гетьман запорозьких козаків (з 1639 р.), учас-
ник Національно-визвольної війни 1648—1657 рр. І. Франко присвя-
тив йому наукову розвідку «Карпо Півторакожука (історико-
літературна студія)» (38, 492—498).

С. 118. Кварцяні — наймане військо у Польщі XVI—XVII ст.,
використовуване здебільшого для охорони державних кордонів та
придушення визвольної боротьби українського народу. Утримувалося
за рахунок четвертої частини (кварту) доходів від королівських
маєтків. Неодноразово зазнавало поразок від козацького війська (під
Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями тощо).

С. 132. Збарж — тепер місто, районний центр Тернопільсь-
кої обл. Польське військо на чолі з Я. Вишневецьким, зазнавши по-
разок під Старокостянтиновом і Меджибожем, відступило до Збара-
жа. Сюди-таки підійшли головні козацькі сили й татарський загін
хана Іслам-Гірея III. На початку липня 1648 р. розпочалася облога
повністю оточеної фортеці. Унаслідок шістьох штурмів польське
військо опинилося в безнадійному становищі. Б. Хмельницький, за-
лишивши тут частину козацьких полків, із головними силами рушив
назустріч королівській армії Яна II Казимира під Зборів.

Олика — тепер селище міського типу Ківерцівського району
Волинської обл.

Межирічі — тепер село Острозького району Рівненсь-
кої обл.

Заслав — тепер місто Ізяслав Хмельницької обл.

Корчик — давня назва міста Корець на Рівненщині.

З'ягель — тепер місто Новоград-Волинський Житомирсь-
кої обл.

Фірлей Анджей (?— бл. 1650) — польський державний діяч,
каштелян белзький (з 1640 р.). Брав участь у битві під Пилявцями.

Ян II Казимир призначив його регіментарем. Відзначився у Збарзькій облозі. Протестант за віросповіданням.

Лянцкоронський Станіслав (?—1657) — польський державний і військовий діяч, воєвода брацлавський (з 1650 р.), руський (з 1652 р.), гетьман польний коронний (з 1654 р.). Один із командувачів польським військом під час Збарзької облоги.

Остропіль — тепер село Старий Остропіль Старокостянтинівського району Хмельницької обл.

Меджибіж — тепер селище міського типу Летичівського району Хмельницької обл. У липні 1648 р. козацьке військо під проводом М. Кривоноса завдало поразки шляхетському війську й заволоділо містом.

С. 133. Чорний Острів — тепер селище міського типу Летичівського району Хмельницької обл.

Човганський Камінь — тепер місто Теофіполь, районний центр Хмельницької обл.

Сенявський Миколай-Ієронім (?—1683) — польський державний і військовий діяч, гетьман коронний польний, воєвода волинський.

Собеський — під цим ім'ям відомі: Ян III Собеський (1629—1696) — польський король (з 1674 р.), який у 1648—1651 рр. на чолі власної хоругви брав участь у битвах з українською армією, і Собеський Марек (1628—1652) — польський державний діяч; брат короля Яна III Собеського, староста красноставський і яворівський. Брав участь у битвах під Зборовом, Збаражем, Берестечком і Батогом. Після останньої потрапив у полон до татар, де був страчений.

С. 134. Пшиємський Зигмунт (?—1652) — польський державний і військовий діяч, писар польний коронний (з 1648 р.) і генерал артилерії (з 1650 р.). Загинув у битві під Батогом.

Содом — місто у древній Палестині. За Біблією (Книга Буття, 18—19), Бог знищив це місто дощем із сірки й вогню за розбещеність його мешканців.

С. 135. Єремія з Димитром, обидва князі, / Що їх родинні міцно пов'язали пута... — Йдеться, очевидно, про Я. Вишневецького та його вихованця Дмитра-Єжія Вишневецького (1631—1682) — каштеляна краківського, гетьмана польного коронного (1667—1676), гетьмана великого коронного (1676—1682).

Менелай — у давньогрецькій міфології цар Спарти, один із героїв Троянської війни. Власне, приводом до неї було викрадення дружини Менелая Єлени.

Фетон — у давньогрецькій міфології син бога сонця Геліоса; ублагав батька дозволити йому один день правувати крилатими вогнедишними кіньми, запряженими в сонячну колісницю. Не зміг справитися з ними, коні збилися з дороги, наблизилися до землі й мало її не спалили.

С. 136. **Персефона** — у давньогрецькій міфології богиня родючості, донька Зевса та Деметри. Бог підземного царства Аїд викрав її і зробив своєю дружиною. Невтішна Деметра покинула Олімп, тому земля перестала родити й люди почали вмирати з голоду.

А дер с Себастьян (?—1649) — польський інженер і полковник артилерії у війську Яна II Казимира. Брав участь у битвах під Пилявцями і Збаражем, де й загинув від мушкетної кулі.

С. 138. ...чужного на той час пана-короля маємо. — Йдеться про Яна II Казимира.

С. 139. **Кучваревич Марцін** (?—1696) — польський поет; священник. Автор віршованих творів: «Zabawy gycerstwa polskiego, po szczęśliwej elekcji Jana Kazimierza wespół z oblężeniem zbaraskiem i szczęśliwie dokończoną expeducją zbaraską przez jednego żołnierza» (1650) і «Relacja expeducji zbaraskiej r. 1649 przeciw Chmielnickiemu rytmem polskim przełożona».

Білий Камінь — тепер село Золочівського району Львівської обл.

Войтовці (Війтівці) — селище міського типу Волочиського району Хмельницької обл.

Донець (?—?) — козацький ватажок; козак, за іншими даними — полковник.

Чарнецький Стефан (1599—1665) — польський військовий і політичний діяч, воєвода руський (з 1657 р.), коронний гетьман Польщі (1665). Під час битви на Жовтих Водах потрапив у татарський полон, згодом був переданий козакам. У 1649—1668 рр. — військовий радник Яна II Казимира.

Судилків — тепер село Шепетівського району Хмельницької обл.

Шепетівка — місто, розташоване на північ від Хмельницького.

Тиша (Тишик) **Іван** (?—?) — зв'ягельський полковник, учасник Національно-визвольної війни 1648—1657 рр. Козаки, очолювані Тишею, визволили Острог, однак невдовзі зазнали поразки від польсько-шляхетських військ під Хлапотином.

С. 141. «**Те Деум**» («Тобі, Боже») — один із релігійних гімнів у католицькій церкві.

Костомаров Микола Іванович (1817—1885) — український історик, письменник, етнограф, публіцист.

Росолівці — тепер село Красилівського району Хмельницької обл.

С. 142. **Гулевич** (?—?) — польський державний і військовий діяч, звенигородський староста, один із командувачів польським військом у 1650-х роках. Автор мемуарів «Ojczyste spominki».

Клебанівка — тепер село Підволочиського району Тернопільської обл.

С. 150. **Церес** (Церера) — у давньоримській міфології богиня землеробства й родючості.

С. 154. Жовті Води — йдеться про першу битву української армії під проводом Б. Хмельницького з польським військом під час Національно-визвольної війни українського народу 1648—1657 рр., що відбулася в урочищі Жовті Води (тепер однойменне місто Дніпропетровської обл.) 5—6 травня 1648 р. Битва закінчилася повним розгромом польського війська.

С. 155. Дахновський Ян-Кароль (бл. 1590 — після 1654) — польський геральдик і поет-панегірист.

С. 156. Зборівське замирення — Зборівський мирний договір, укладений між гетьманом України Б. Хмельницьким і польським королем Яном II Казимиром 8 (18) серпня 1649 р. у м. Зборові (тепер Тернопільська обл.) після перемоги української армії у Зборівській битві. За умовами договору, польський уряд визнавав Українську державу — Гетьманщину — в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств, а Волинь і Поділля залишалися під владою польського короля; зберігалися Вольності Війська Запорозького, католицьку і православну шляхту зрівнювано у правах.

...знесилений полянине! — Тут: звернення до поляків.

С. 159. Трьох панів значних на війну обирає... — Йдеться про А. Конецьпольського, М. Остророга і Д.-В. Заславського, що їх обрав регіментарями польський сейм для ведення війни з козацьким військом.

С. 160. Зборів — місто, поблизу якого в серпні 1649 р. відбулася переможна битва української армії на чолі з Б. Хмельницьким із польським військом під проводом короля Яна II Казимира. Залишивши частину військ під Збаражем, Хмельницький з головними силами рушив до Зборова назустріч польському війську. Унаслідок битви королівська армія опинилася у катастрофічному становищі, й лише підписання Зборівського договору врятувало її від поразки.

Батіг — гора на Брацлавщині (тепер Вінницька обл.), біля якої 22—23 травня 1652 р. відбулася переможна битва українського війська на чолі з Б. Хмельницьким із польською армією під командуванням коронного гетьмана М. Калиновського.

...до трактатів сам хан Хмельницького /
Ледь примусив... — Йдеться про підписання Зборівського мирного договору. Кримський хан Іслам-Гірей III, не зацікавлений у перемозі української армії під Зборовом і зміцненні Української держави, пішов на таємні переговори з Яном II Казимиром і підтримав польські домагання на укладення перемир'я. Зборівський договір підписано під його тиском.

С. 164. Жванецька битва — тобто облога українською армією на чолі з Б. Хмельницьким польських військ під Жванцем (тепер село Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.). Облога тривала понад два місяці (жовтень — грудень 1653 р.). Кримський хан, підкуплений Яном II Казимиром, уклав з Польщею сепаратну угоду. За цих обставин Хмельницький змушений був піти

на перемир'я, за умовами якого скасовано Білоцерківський мирний договір 1651 р., а відносини між Україною і Польщею регулювалися на основі Зборівського договору 1649 р.

...загинув син каштеляна молодий. — Йдеться, очевидно, про Стефана Потоцького (?—1648), сина М. Потоцького, котрий загинув під Жовтими Водами.

С. 165. К р а с н е — тепер село у Вінницькій обл.

Н е ч а й Данило (?—1651) — український військовий діяч, полковник брацлавський (1649—1651), один із найближчих сподвижників Б. Хмельницького. Відзначився під час Збараської облоги і Зборівської битви. Загинув у бою проти польських військ, обороняючи Красне на Поділлі.

С. 166. Там нам фортуна була послужила... — 18—30 червня (28 червня — 10 липня) під Берестечком (тепер містечко Горохівського району Волинської обл.) відбулася битва української армії на чолі з Б. Хмельницьким з польським військом. Вирішального моменту татарські загони на чолі з Іслам-Гіреєм III, не витримавши артилерійського вогню, втекли з поля бою, захопивши в полон Б. Хмельницького. Козацькі полки, ведучи ар'єргардні бої, зуміли вирватися з оточення, хоча й зазнали значних втрат. Наслідком битви стало підписання Білоцерківського мирного договору.

Потоцький... / Почав над Россю з козаками трактувати... — Мається на увазі М. Потоцький (див. вище). Один із тих, хто з боку польського уряду підписав Білоцерківський мирний договір з гетьманом Б. Хмельницьким 18 (28) вересня 1651 р. За ним число реєстрового війська зменшувалося з 40 до 20 тис., українською територією визнано лише Київське воеводство, магнатам і шляхті повертали їхні маєтки, а гетьман зобов'язався розірвати союз із Кримським ханством. У травні 1652 р. Хмельницький анулював умови договору.

Леся Українка. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1898. — Т. 3. — Кн. 7. — С. 6—27.

Купюрований текст — на с. 24.

Подається за першодруком.

С. 165. ...віршу Некрасова на смерть Писарева... — Йдеться про елегію М. Некрасова «Не рыдай так безумно над ним» (1868). В ІЛШ зберігся чорновий автограф (Ф. 3, № 462) Франкового перекладу цього вірша українською мовою (11, 483—484). Н е к р а с о в Микола Олексійович (1821—1877) — російський поет, також автор прозових і драматичних творів, публіцист, видавець, культурний діяч. І. Франко переклав окремі його вірші й поему «Русские женщины. Княгиня Трубецкая» (11, 11—47). П и с а р е в Дмитро Іванович (1840—1868) — російський публіцист та літературний критик, співпрацював з журналами «Русское слово», «Дело»,

«Отечественные записки». У видавничій серії науково-художньої літератури «Дрібна бібліотека», що виходила за участю І. Франка, опубліковано книжку: *Писарєв Д. Пчоли / Переклад В. Полянського*. — Львів, 1879 (Дрібна бібліотека, VI).

С. 167. ... в 70-тих роках піднявся тверезий та непоборно ясний голос Драгоманова з покликом: «Чиста справа потребує чистих рук!» — І. Франко мав на увазі працю М. Драгоманова «Чистое дело требует чистых средств», уперше надруковану в Санкт-Петербурзькій газеті «Молва» (1876. — № 41). У ній стверджується, що звільнення Росією Сербії та Болгарії з-під турецького панування можливе лише за умови здійснення політичних свобод у самій Росії. Схожі думки М. Драгоманов висловив також у праці «Турки внутренние и внешние: письмо к издателю “Нового времени”» (Genève; Vale; Lyon, 1876. — 30 с. Див. також: *Драгоманов М. Собрание политических сочинений*. — Paris, 1906. — Т. 2. — С. 20—73).

Драгоманов Михайло Петрович (1841—1895) — український громадсько-політичний діяч, історик, філософ, публіцист, фольклорист, літературознавець. Засновник першого українського позацензурного видавництва за кордоном (Женева, 1876).

...віршам Лесі Українки «Хвилина розпачу»... — Вірш Лесі Українки «Хвилина розпачу» вперше надруковано в журналі «Житє і слово» (1897. — Т. 6. — Кн. 5/6. — С. 362—363), увійшов до її збірки «Думи і мрії» (1899). У ньому є, зокрема, такі рядки:

О горе нам усім! Хай гине честь, сумління,
Аби упала ся тюремная стіна!
Нехай вона впаде, і зрушене каміння
Покриє нас і наші імена!

Еміль Золя, його життя і писання. [Стефан Малларме]. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1898. — Т. 4. — Кн. 10. — С. 35—68.

Купюровано: назву статті [Стефан Малларме], а також текст на с. 68.

Подається за першодруком.

Малларме Стефан (1842—1898) — французький письменник-символіст, перекладач.

С. 167. **Верлен Поль** (1844—1896) — французький поет символістського спрямування.

«*Rapasse comptero gain*» («Сучасний Парнас») — поетичний збірник, що з'явився друком 1866 р.

По Едгар-Алан (1809—1849) — американський поет, прозаїк, літературознавець.

С. 168. «Pages» — збірка поезій С. Малларме під такою назвою вийшла 1891 р.

«Divogations» («Divagations») — ця збірка поезій у прозі, есе та нарисів С. Малларме побачила світ 1897 р.

А. Н. Пыпин. *История русской литературы*. [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: *Записки НТШ*. — 1898. — Т. 26. — Кн. 6. — С. 10—25.

Купюровані тексти — на с. 17, 19, 21, 22, 24.

Подається за першодруком.

Пипін Олександр Миколайович (1833—1904) — російський історик літератури, фольклорист, академік Петербурзької академії наук (з 1896 р.), представник культурно-історичної школи в літературознавстві, автор чотиритомної «Історії російської літератури» (1898—1899).

С. 168. «Слово о полку Ігоревім» — пам'ятка у стилі ліро-епічного жанру, написана староруською книжною мовою із вкрапленнями народної і присвячена невдалому походу новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців 1185 р. На думку більшості дослідників, створена не пізніше 1187 р. Першодрук 1800 р. за рукописом, який пізніше згорів під час пожежі в Москві 1812 р. Спроби від початку ХІХ ст. й дотепер піддати сумніву автентичність «Слова о полку Ігоревім» та вважати його підрубкою кінця ХVІІІ ст. залишаються для більшості дослідників непереконливими.

Він цитує характерні слова Котошихіна... — О. Пипін цитує працю: *Котошихин Г. О. О России в царствование царя Алексея Михайловича: Современное сочинение*. — 3-е изд. — СПб.: Археограф. комиссия, 1884. — С. 197. Працю написано 1667 р. Котошихін (Кошихін) Григорій Карпович (інше ім'я — Іван-Олександр Селицький; ?—1667) — російський державний діяч, дипломат, який змушений був утекти з Росії. Працю «О России в царствование царя Алексея Михайловича» написав у Стокгольмі (1667).

С. 169. ...й тут він ледве тільки зазначає... Йдеться про О. Пипіна.

...на інтересній «Повісті про білий клубок»... — Мається на увазі «Повесть о Новгородском белом клубке» (кінець ХV ст.), яку написав невідомий автор із Новгорода і яка доводить переваги новгородського митрополита перед московськими ієрархами.

...титул «третього Риму». — Ідеологічна доктрина, яку сформулював чернець з-під Пскова Філофей, аби підкреслити всесвітнє значення Московського царства («Третього Риму») як спадкоємця Римської («Перший Рим») та Візантійської («Другий Рим») імперій. Підставою для цієї теорії став шлюб великого князя московського Івана ІІІ з небогою останнього візантійського імператора Софією Палеолог, завдяки чому Іван ІІІ титулувався царем, а на гербі Московщини з'явився візантійський двоголовий орел. Під-

тримана православною церквою, яка подавала Москву як «богообразний» центр та останню опору «істинного» християнства, ця ідеологія у XVI—XVIII ст. обстоювала месіанську роль Москви у християнському світі та стала підґрунтям для завойовницької політики російського самодержавства.

...і перший показує... політичне значіння тих повістей... — Йдеться про О. Пипіна.

...основаного на ексклюзивності і надутих гордошах... — Мовиться про російське духове життя XVII ст.

Галицький «Москаль-чарівник». Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1899. — Т. 27. — Кн. 1. — С. 1—22.

Купюрований текст — на с. 3.

Подається за першодруком.

С. 169. Друкуємо всі оті оповідання в додатку до сеї замітки. — На сторінках «Записок НТШ» І. Франко вмістив «Народні оповідання на тему “Москаля-чарівника”», а також водевіль етнографа й фольклориста, сільського священника зі Стрийщини Стефана Петрушевича «Муж старий, жінка молода», що було першодруком цього твору, написаного на мандрівну тему про солдата-чарівника ще 1849 р. (див.: 31, 357—376).

Із історії москвофільського письменства в Галичині. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1898. — Т. 8. — Кн. 10. — С. 1—14; Кн. 11. — С. 53—65.

Купюрований текст — на с. 10—13.

Подається за першодруком.

Москвофільське письменство — літературні та наукові писання й публікації в руслі москвофільства (русофільства) — мовно-літературної та суспільно-політичної течії серед українського населення Галичини, Буковини і Закарпаття середини XIX — початку XX ст. Москвофіли обстоювали національно-культурну, а пізніше й державно-політичну єдність із російським народом та монархічною Росією. Мали свої культурно-освітні установи, пресу, видавали численні часописи, наукові праці та шкільні підручники (завдяки, зокрема, царським субсидіям).

С. 173. ...рабином Хаїмом (Наумовичем)... — Сатира на провідника москвофілів Івана Наумовича.

С. 176. І на екзамен з бабраїки... — Очевидно, йдеться про гебраїку.

Нова чеська література і її розвій. Ярослав Врхліцький, його життя і творчість. «Бар-Кохба». Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1899. — Т. 8. — Кн. 12. — С. 153—169 (Із чужих літератур).

Купюрований текст — на с. 165.

Подається за першодруком.

Врхліцький Ярослав (справжнє ім'я та прізвище — Еміль-Богуш Фріда; 1853—1912) — чеський письменник, редактор «Збірника світової поезії», автор численних поетичних збірок, поем та історичних епопей. Підтримував творчі контакти з І. Франком, сприяв виданню «Вибраних творів» Т. Шевченка (1900) чеською мовою. І. Франко переклав уривки з його драматичної поеми «Бар-Кохба», опублікувавши їх у ЛНВ (1899. — Кн. 9. — С. 296—303; Кн. 11. — С. 209—220; Кн. 12. — С. 222—232).

«Бар-Кохба» (з давньоєвр. — син зірки) — почесне прізвисько Симона, вождя юдейського повстання 132—135 рр. Симон Бар-Кохба очолив визвольний рух населення Палестини (юдеїв, самаритян та ін.) проти римського правління. Спроби імператора Адріана збудувати в Єрусалимі храм Юпітера й заборонити обрізання стали безпосереднім поштовхом до повстання і надали йому основного релігійного характеру. Повстання було придушено, сам Бар-Кохба загинув. Розкопки в печері Мураббаат (на Заході від Мертвого моря) 1952 р. виявили лист Бар-Кохби («князя Ізраїлю») воєначальнику Ієшуа бен-Галгола з наказом не кривдити галілеян (християн).

С. 174. Остатні переслідування, про які воно згадує... — Йдеться про пророцтво Йосифа Бен-Акіби (Аківи; ?—122), одного з єврейських учителів I ст. н. е., який брав активну участь у повстанні Бар-Кохби.

С. 174—175. ...різня жидів на Україні за часів Хмельницького і Руїни... — «Особливо трагічну долю євреїв, розчавлених маховиком селянської війни з його антисемітським фанатизмом, для України дещо несподіваним», історик Наталя Яковенко пояснює такими соціальними, національними та релігійними чинниками, що виявили себе за Хмельниччини: «Рапто-вий спалах антисемітизму в охопленій революцією Україні корінівся в <...> причетності єврейської торгово-посередницької маси до керівних структур, тобто до світу *ляхів*. <...> магнати й старости охоче заробляли на підприємливих грошовитих євреях, передаючи їм право на збір податків, різноманітні промисли та оренду корчем і млинів. Відтак єврей-орендар ніби перемикав на себе епіцентр напруги між власником і підданими, а оскільки ця напруга мала ще й релігійно-національне підґрунтя, то на чужакові-євреєві зосередилась особлива ненависть.

Залежність простолюду від євреїв, спричиняючи соціальні тертя, посилювалась відчуттям “християнського приниження”». Унаслідок цього, протягом лише червня — липня 1648 р. «майже 300 єврейських громад, осілих в Україні, припинили своє існування» (Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К., 1997. — С. 192, 193). Також див.: *Плохій С.* Хмельниччина та євреї: Причинки до ідеології повстання // *Προσφώνημα: Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича / Уклад Б. Якимович.* — Львів, 1998. — С. 475—487.

...кровоаві ексекуції жидів у Каменці і на Литві за мнїмі ритуальні вбійства в половині ХVІІІ в. — Йдеться про звинувачення євреїв на території Польської держави у так званих ритуальних вбивствах, що їх вони нібито здійснювали, потребуючи крові християн для виконання деяких своїх обрядів. З боку католицького духовенства та міщан траплялися переслідування євреїв: убивства, підпали, пограбування, насильне хрещення. 1750 р. польський король Август ІІ наказав євреям Кам'янця-Подільського впродовж 24 годин залишити місто, а синагогу зруйнувати. Частина євреїв оселилась на околицях Кам'янця-Подільського й жила у нелюдських умовах. У ХVІІІ ст. відомі судові процеси, порушені за звинуваченнями євреїв у ритуальних вбивствах: у Познані (1736), Житомирі (1753), Ямполі, що належав магнатам Потоцьким (1753, тепер райцентр на Вінничині), у Дунайгороді (1748; тепер м. Дунаївці, райцентр Хмельницької обл.). Ці процеси протягом 25 років викликали в польському суспільстві переконання про справедливість звинувачень. Побутував навіть вислів: «Як шляхетська вольність неможлива без *liberum veto*, так єврейська маца неможлива без християнської крові». Унаслідок цього 1758 р. єврейські общини послали до Рима свого представника, який вручив папі Бенедиктові ХІV клопотання польських єврейських общин про захист від несправедливих звинувачень. Король Август ІІІ підтвердив давні грамоти польських королів, які забезпечували дотримання правосуддя в «ритуальних» процесах, вимагав прозорості й доказовості у судочинстві. У середині ХVІІІ ст. євреї стали захищатись проти звинувачень, відправляючи свої депутації на сейми до короля і на сесії коронного трибуналу.

ТОМ 33

Українська [література за 1899 рік]. Вперше надруковано чеською мовою в журн.: *Slovanský přehled*. — 1900. — № 10. — S. 475—480.

Купюрований текст — на с. 480.

Подається за першодруком у перекладі.

«*Slovanský přehled*» — чеський славістичний науково-художній журнал, що виходив у Празі впродовж 1898—1939 рр. за редакцією Адольфа Черного.

С. 176. Це «гарна, добра книжка...» — Йдеться про «Історію України-Руси» М. Грушевського.

...як твердить про неї проф. Брюкнер... — У праці: *Brückner A. Publikationen der Szewczenko-Gesellschaft // Archiv für slavische Philologie*. — 1900. — Bd. 22. — S. 291—300. Б р ю к н е р (Брікнер) Александр (1856—1939) — польський і німецький філолог-славіст, історик культури, автор праць з польської мови, польської, російської та української літератур, професор слов'янських

мов і літератур Берлінського університету (1881—1924), член НТШ у Львові.

«Archiv für slavische Philologie» — міжнародний славістичний журнал, що виходив у Берліні (1875—1920).

П. Житецкий. «Энеида» И. П. Котляревского и древнейший список её. [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1900. — Т. 38. — Кн. 6. — С. 24—41 (Бібл.).

Купюрований текст — на с. 34.

Подається за першодруком.

Житецький Павло Гнатович (1837—1911) — український учений-філолог. Член-кореспондент Російської академії наук (1898—1911), автор численних праць з українського мовознавства, літератури та фольклору.

С. 177. Дивно, чому д. Житецький не завважив, що православна Москва кілька разів наказувала відбирати старі православні церковні книги з усіх церков України і заступати їх московськими... — Так, московський патріарх Іоаким 1677 р. наказував вивиривати сторінки з українських книжок, бо вони «несходны с книгами московскими» (*Мансветов Г.* Как у нас правились церковные книги. — М., 1883. — С. 20). 1720 р. Петро I видав указ про вилучення і знищення церковних книжок, виданих у Києво-Печерській лаврі, Чернігівському монастирі та інших українських церковних осередках і друкування натомість книжок згідно з канонами російської церкви та за російським правописом (див.: *Лизанчук В.* Навічно кайдани кували. — Львів, 1993. — Ч. 1. — С. 45—46).

...уніятський собор, буцімто латинізаторський... — Йдеться про Замойський собор, скликаний у серпні — вересні 1720 р. в місті Замостя (тепер повітовий центр у Люблінському воєводстві в Польщі) провінційний собор греко-католицького єпископату і священства для впорядкування церковного й обрядового життя української та білоруської греко-католицької церкви. Прийняв важливі постанови з церковної та обрядової дисципліни, статус церковної ієрархії. Ухвали синоду залишалися незмінними до Львівського синоду 1891 р.

«Славянские начала» д[обродія] Вергуна. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1901. — Т. 16. — Кн. 11. — С. 100—103 (Уваги на сучасні теми).

Купюрований текст — на с. 103.

Подається за першодруком.

Вергун Дмитро Миколайович (1871—1951) — український поет і публіцист, видавець московфільського журналу «Славянский век», який виходив у Відні (1900—1905). Емігрував до США (1945 р.).

С. 177. ...освободили болгар від турків. — Йдеться про російсько-турецьку війну 1877—1878 рр., коли перемога російської армії звільнила Болгарію від турецького ярма і призвела до утворення автономного князівства з правом обрання князя. За Берлінським конгресом 1878 р. Північна Болгарія визнавалась номінально залежним від Туреччини, але фактично самостійним князівством. Південну її частину було перетворено на автономну турецьку провінцію Східну Румелію.

Утін Євген Ісаакович (1843—1894) — російський адвокат і публіцист. Брав участь у російсько-турецькій війні 1877—1878 рр., видав «Письма из Болгарии» (1879), які друкувалися впродовж 1878 р. на сторінках «Вестника Европы».

Українська література. Вперше надруковано німецькою мовою в журн.: *Aus fremden Zungen*. — 1901. — № 8. — С. 382—383, під назвою «Die ukrainische (ruthenische) Literatur».

Купюрований текст — на с. 382.

Передруковано у вид.: *Franko I. Beiträge zur Geschichte und Kultur Ukraine*. — Berlin, 1963. — S. 91—94.

Купюра на с. 91—93.

Подається за першодруком у перекладі.

«*Aus fremden Zungen*» — німецький літературний журнал, який виходив у Штутгарті, Лейпцизі, Берліні в 1891—1914 рр.

С. 178. ...так званій «Хроніці Нестора» ... — Йдеться про «Повість временних літ», авторство якої традиційно приписується давньоруському письменникові й літописцю Нестору Печерському (бл. 1056/1057 — бл. 1116/1121).

«Похід Ігоря проти куманів» — мається на увазі «Слово о полку Ігоревім». Кумани — те саме, що половці.

...третій розквіт розпочинається 1798 р. трагедією Котляревського — «Енеїдою». — 1798 р. з'явилося видання: *Энеида, на малороссийский язык переложившая И. Котляревским*. С дозволення Санкт-Петербургской цензуры. Изданием М. Парпуры. — В Санкт-Петербурге 1798 года.

...Тараса Шевченка ... якого лише у вісімнадцятирічному віці викупили на волю... — Насправді Т. Шевченка викупили з кріпацтва 25 квітня ст. ст. 1838 р., коли йому було 24 роки.

Квітка Григорій Федорович (літературний псевдонім — Квітка-Основ'яненко; 1778—1843) — український письменник і культурно-освітній діяч, основоположник художньої прози в новій українській літературі.

С. 179. Це потрійне сузір'я панує над усією українською літературою аж до шістдесятих років. — Очевидно, йдеться про письменників, які жили тоді: Т. Шевченка, П. Куліша і М. Костомарова.

...для українських новел якої навіть сам Тургенєв не пошкодував праці, щоб перекласти їх російською мовою. — Йдеться про вид.: «Украинские народные рассказы» (СПб., 1859) — переклад «Народних оповідань» (СПб., 1857) української і російської письменниці Марка Вовчка (дівоче прізвище — Вілінська, у заміжжі — Маркович, Марія Олександрівна; 1833—1907). На книжці як перекладача зазначено І. Тургенєва. Тим часом доведено, що «Народні оповідання» російською мовою переклала сама Марко Вовчок; І. Тургенєв лише редагував ці переклади, відкинувши українізи в лексиці та синтаксичній системі, але зберігши колорит української мови. Крім того, І. Тургенєв здійснив літературну редакцію російського перекладу-підрядника повісті «Інститутка», який для нього зробили П. Куліш і частково управитель його друкарні Данило Каменецький (опубліковано: Отечественные записки. — 1860. — № 1; див.: *Дорошкевич О. К.* Роль Тургенєва в перекладанні творів Марка Вовчка на російську мову // *Марко Вовчок*. Статті і дослідження: Зб. наук. праць. — К., 1985. — С. 142—156).

Левицький Іван Семенович (літературний псевдонім — Нечуй; 1838—1918) — український письменник, публіцист, літературознавець, історик.

Панас Мирний (справжнє ім'я, по батькові та прізвище — Панас Якович Рудченко; 1849—1920) — український письменник, фольклорист.

Кониський Олександр Якович (1836—1900) — український письменник, педагог, громадсько-культурний діяч.

Михайло П[етрович] Старицький. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1902. — Т. 18. — Кн. 5. — С. 43—67; Кн. 6. — С. 126—138; Кн. 7. — С. 15—26 (Новини нашої літератури).

Купюрований текст — на с. 49, 51, 60, 63.

Подається за першодруком.

С. 179. ...якому пощастило висловити духа цілої сеї доби... — Йдеться про П. Чубинського.

«Ще не вмерла Україна» — вірш Павла Платоновича Чубинського (1839—1884), українського етнографа, поета і громадського діяча, написаний 1862 р. Першодрук у журналі «Мета» (1863. — № 4). Став українським національним гімном (музичний супровід до нього створив український композитор, хоровий диригент і музичний діяч Михайло Михайлович Вербицький; 1815—1870; уперше опубліковано з нотами 1865 р.). Як державний гімн України почав використовуватись із 1917 р., без законодавчого затвердження, поряд з іншими гімнами. Музичну редакцію гімну затвердила Верховна Рада України 15 січня 1992 р., що знайшло своє відображення у Конституції України. 6 березня 2003 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про Державний гімн України», згідно з яким затверджено як Державний гімн Національний гімн на музику М. Вербиць-

кого зі словами тільки першого куплета і приспіву пісні П. Чубинського «Ще не вмерла Україна» зі зрадагованим першим рядком:

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля,
Згинуть наші вороженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

П р и с п і в :

Душу й тіло ми положим за нашу свободу
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Антонович, правобережець, вихований в тісному контакті з польськими традиціями... — В. Антонович спочатку виростав на Правобережній Наддніпрянщині в оточенні польської шляхти та інтелігенції. Його мати — Моніка Антонович (по чоловікові) була дочка польського шляхтича Іполита Гурського та Кароліни, позашлюбної доньки князя Каспера Любомирського, що належав до польського князівського роду Любомирських. Рідний батько майбутнього історика — Янош Джидай, син угорського революціонера, випускник філософського факультету Львівського університету. З 1844 р. Володимира віддали на виховання в Ришельєвський ліцей, директором пансіону якого був Я. Джидай, а з 1848 р. — до п'ятого класу 2-ї одеської гімназії, куди Я. Джидай перевів свій пансіон.

Не менше характерною для Драгоманова була заява зараз на чолі апострофи до «русина московського»... — Йдеться про вірш М. Драгоманова «Поклик до братів-слов'ян» (*Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867—1877)*). — Львів: Накладом І. Франка, 1889. — С. 84—87), де є, зокрема, такі рядки:

Ти, русин московський, один із братів
Велике зложив госуларство,
Неси ж свою силу, де треба, на поміч,
На захист усьому слов'янству (С. 85).

...«ми не зломим з тобою союзу»... — У вірші М. Драгоманова «Поклик до братів-слов'ян» є такі рядки:

З Північною Руссю не зломим союзу:
Ми з нею близнята по роду,
Ми ділим і радість, і горе,
І вкупі вступаєм в свободу (*Там само*).

С. 180. П р о к о п о в и ч Теофан (Феофан; справжнє ім'я — Слезар; 1681—1736) — український і російський церковний і громадський діяч, письменник, учений-енциклопедист, педагог. Освіту

здобув у Києво-Могилянській колегії, у польських школах, Римському єзуїтському колегіумі Св. Атанасія. Викладач (з 1704 р.), ректор Києво-Могилянської академії (з 1711 р.), один із найосвіченіших діячів свого часу. Був прихильником І. Мазепи, якому присвятив історичну драму «Володимир» (1705), в якій у образі князя Володимира зображено цього гетьмана. 1716 р. за викликом Петра I переїхав до Петербурга, став прибічником його реформ, провідником його церковної та державної політики (допоміг ліквідувати патріархію і створити підконтрольний цареві Синод). Єпископ псковський (з 1718 р.), віце-президент Синоду (з 1721 р.), архієпископ новгородський (з 1724 р.).

Т у п т а л о Дмитрій Ростовський (світське ім'я, по батькові та прізвище — Данило Савич Туптало; 1651—1709) — український і російський церковний діяч, письменник, педагог, проповідник; вчився у Києво-Могилянській колегії, був ігуменом кількох українських монастирів, 1701 р. висвячений на митрополита Сибірського й Тобольського, митрополит у Ростові Ярославському (з 1702 р.). Цим зумовлено його церковне прізвисько, поширене в літературі, — «Ростовський».

Я в о р с ь к и й Стефан (світське ім'я — Симеон; 1658—1722) — український і російський письменник-полеміст, проповідник, церковний діяч; освіту здобув у Києво-Могилянській колегії; митрополит рязанський і муромський екзарх і блюститель всеросійського патріаршого престолу (з 1700 р.), 1701 р. очолив Слов'яно-греко-латинську академію в Москві, президент Синоду (з 1721 р.). Не підтримував проведення церковної реформи, головним ініціатором якої був Ф. Прокопович.

Г о г о л ь Микола Васильович (1809—1852) — російський та український письменник, найвизначніший представник «української школи» в російській літературі.

К о в а л е в с ь к и й Максим Максимович (1851—1916) — український історик, правознавець, етнограф, громадсько-політичний діяч. Народився у Харкові, закінчив юридичний факультет Харківського університету (1872). Професор Московського (1877—1887), Стокгольмського і Оксфордського (1887—1905), Петербурзького (1905—1916) університетів. 1901 р. заснував у Парижі Російську вищу школу суспільних наук, в якій історію України викладав М. Грушевський. 1906 р. обраний депутатом Державної думи, з 1907 р. — член Державної ради. Голова Допомогового товариства ім. Шевченка в Петербурзі. Виступав проти переслідування російським урядом української мови, підтримував ідею надання автономії поневоленим народам Російської імперії. Автор праць: «Первобытное право» (т. 1—2, 1886), «Происхождение современной демократии» (т. 1—4, 1895—1899) та ін.

С і р к о Іван Дмитрович (?—1680) — кошовий отаман Запорозької Січі, учасник Національно-визвольної війни українського народу 1648—1657 рр.

Ж е л я б о в Андрій Іванович (1851—1881) — революціонер-народник. Народився в с. Миколаївка Феодосійського повіту Таврійської губернії. Навчався на юридичному факультеті Новоросійського (Одеського) університету, звідки був відрахований за участь у студентських виступах і висланий з Одеси. 1873 р. жив у Городищі (тепер Черкаської обл.), брав активну участь у роботі Київської громади, був учасником «ходіння в народ» у Херсонській і Катеринославській губерніях. У 1877—1878 роках його судили під час процесу над народниками у Петербурзі, але через брак доказів звільнили. З 1879 р. — член таємної народницької організації «Земля і воля». Після її розколу — один із керівників партії «Народна воля». Під його керівництвом засновано першу в Російській імперії газету для робітників — «Рабочая газета». Страчений разом з іншими учасниками замаху на царя Олександра II.

Л и з о г у б Дмитро Андрійович (1850—1879) — революціонер-народник, брав участь у заснуванні «Землі і волі». Народився у Седневі на Чернігівщині, де козацько-старшинський рід Лизогубів мав свій маєток. Закінчив юридичний факультет Петербурзького університету. Страчений разом з іншими учасниками замаху на царя Олександра II.

Д-р Остап Терлецький. Спомини і матеріяли. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1902. — Т. 50. — Кн. 6. — С. 1—64.

Купюровані тексти містяться на с. 23.

Подається за першодруком.

Терлецький Остап Степанович (1850—1902) — український громадсько-політичний діяч, літературознавець, публіцист. Автор розвідок «Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці» (1874), «Літературні стремління галицьких русинів у 1772—1872 рр.» (1894—1895) та інших. Під впливом знайомства 1873 р. з М. Драгомановим перейшов на соціалістичні позиції, у 1875—1876 рр. разом із Сергієм Подолинським, одним із перших пропагандистів економічного вчення К. Маркса в Україні, друкував у Відні перші соціалістичні брошури українською мовою.

С. 180. ...між винародовленими українцями, які своє забуття про рідний народ та його інтереси силкувалися ефективно прикривати... аргументом, що розвій культури й так не тепер, то в четвер затре всі національні різниці... — Очевидно, натяк на Данила Лукича Мордовця (Мордовцева; 1830—1905), російського та українського письменника, історика, етнографа, публіциста, який у статті «Печать в провинции», опублікованій у петербурзькому журналі «Дело» (1875. — № 9. — Сент. — С. 44—74; № 10. — Окт. — С. 2—32), трактував українську літературу як провінційну й безперспективну, називав українських письменників «людьми, чувствующими своё бессилие», а ставлячи «вопрос, более широкий в этнографическом, национальном и общечеловеческом

смысле, — вопрос о законности и исторической неизбежности существования самостоятельной малорусской литературы и малорусского литературно языка» (№ 9. — С. 47), твердив, що з поширенням цивілізації по світу питання про національності стане «отпетым вопросом, чисто этнографическою археологиею», виникне «общий язык цивилизации», задля якого слід пожертвувати «правильностью и красотой своей речи» (№ 10. — С. 18). Для слов'янських народів роль такої спільної і єдиної літературної мови Мордовець відводив російській. І хоча признавався, що «с молоком матери всосал украинскую речь», виховувався «не на русской речи» і мав честь «принадлежать к числу украинских писателей», усе-таки розглядав це все як явище проминальне — «дело рефлекса, явление более даже патологическое, чем физиологическое» (№ 10. — С. 20). Позаяк ця стаття викликала різку критику і в російській, і в українській пресі, Мордовець змушений був опублікувати статтю «Quos ego» (Дело. — 1876. — № 5), у якій визнав помилковість своїх міркувань. І. Франко міг знати скандальну статтю «Печать в провинции» з її передруку у двотомному зібранні праць Д. Мордовця «Исторические пропилеи» (СПб., 1889). Міг бути обізнаний і з листом-протестом В. Чайченка (Бориса Грінченка), М. Загірньої (Марії Грінченко) і Т. Певного (Трохима Зіньківського) від 12 травня 1891 р. до редакції львівського журналу «Зоря» з приводу редакційного прохання від імені «усіх свідомих русинів-українців» до Д. Мордовця — «Високоповажного Письмовця, щоби і дальше зволив пам'ятати на убогу українську літературу і запомагав її плодами свого вельми талановитого пера». Наддніпрянські письменники розкривали справжню сутність Д. Мордовця: «Діяльність цього письменника, може, невідома добре Вам, галичанам, відома нам, українцям з Росії».

Нам відомо, що п. Мордовець за 40 років літературної праці списав гори паперу для московської літератури, а про вкраїнську згадував тільки вряди-годи, мов про забавку; нам відомо, як п. Мордовець в російському журналі “Дело” зрікався всього українського во ім'я “культури центрів” та однімав у “провінційальній” вкраїнській літератури право на життя; нам, нарешті, відомо, що й тепер п. Мордовець друкує свої московські і задля москалів писані твори там, де поруч з глузуванням засуджується українство на смерть (див. “Новости”, 1891, ч. 62, стаття Коломенського Кандида “Петербургские украинцы и поляки” та роман Д. Мордовцева “Цар без царства” в тому ж фейлетоні). Не ми повинні приходити до п. Мордовця з такими проханнями, а сам він мусить дождити суворого суду правдивої історії, і того суду, котрого присудом він, запевне, не матиме змоги хвалитися» (див. першодрук цього листа за чорновим автографом: «...Віддати зумієм себе Україні»: Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком / Вступ. ст., археограф. передм., упоряд., комент., приміт., підгот. текстів, покажчики, додатки, добір ілюстр. матеріалу С. С. Кіраля. — К.; Нью-Йорк, 2004. — С. 325—326). Про те, що редакція «Зорі» одержала цього листа, свідчить від-

пис редактора Василя Лукича (Володимира Левицького) Б. Грінченку від 6 червня 1891 р. (*Там само.* — С. 326—327).

... тодішній марксістський соціалізм. — Учення німецького мислителя Карла Маркса (1818—1883), що, відповідно до діалектично-матеріалістичного пояснення історії людства як наслідку економічного розвитку та боротьби класів, трактує капіталізм як минушу соціально-економічну формацію, після якої неминуче — через переходову стадію соціалізму — наступає комунізм. На час написання статті про О. Терлецького І. Франко критично ставився до марксизму (див., зокрема, його статтю «Що таке поступ», уперше надруковану 1903 р.: 45, 334—346).

ТОМ 35

Старе й нове в сучасній українській літературі. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1904. — Т. 25. — Кн. 2. — С. 65—84.

Купюрований текст — на с. 79.

Подається за першодруком.

С. 181. Винниченко Володимир Кирилович (1880—1951) — український письменник, публіцист, громадсько-політичний діяч. Його оповідання, надруковані у 1902—1904 рр. («Краса і сила», «Контрасти», «Раб краси» та ін.), здобули високу оцінку І. Франка.

Східно-західні непорозуміння (З приводу книжки Підеші «Восток і Запад»). Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1904. — Т. 27. — Кн. 9. — С. 144—173.

Купюровані тексти — на с. 147—154.

Подається за першодруком.

Підеша — псевдонім Андрія Варфоломійовича Камінського (1873—1957), українського письменника, публіциста, педагога. Закінчив філософський факультет Львівського університету та Рільничу академію в Бонні. У 1903—1904 р. вчителював у Коломийській гімназії. 1904 р. емігрував до США, з 1921 р. жив у Югославії. Автор складного за жанром прозового твору «Восток і Запад» (Коломия, 1903). У публіцистичних творах «З подорожі по Європі» (1901), «Університет через підписку» (1902) обстоював відкриття українських університетів у Галичині. І. Франко опублікував свій «Рекомендаційний лист» (ЛНВ. — 1901. — Кн. 2) до нарису «З подорожі по Європі» (див.: 33; 65—66). Із 1920-х років. А. Камінський примикав до москвофілів, пропагував слов'янофільство.

С. 181. Єфремов Сергій Олександрович (1876—1939?) — український літературознавець, публіцист, громадсько-політичний діяч, академік, віце-президент ВУАН. Заарештований 1929 р. у зв'язку з процесом Спілки визволення України і наступного року засуджений до смертної кари із заміною її 10-річним ув'язненням. З 1939 р. доля невідома.

«Киевская старина» — щомісячний історико-етнографічний і літературно-художній журнал. Виходив у Києві протягом 1882—1907 рр. (останній рік — українською мовою під назвою «Україна»). З 1889 р. — орган «Старої громади».

...за май і червень він помістив замітну статтю «На мёртвой точке»... — Йдеться про публікацію: *Ефремов Сергей* [у тодішньому російському правописі: Сергій]. На мёртвой точке (Заметки читателя) // Киевская старина. — 1904. — Кн. 5. — С. 305—338; Кн. 6. — С. 567—596. Її сучасний передрук: *Ефремов С.* Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії. — К., 2002. — С. 56—100. Ця стаття була продовженням полеміки, викликаної попередньою статтею С. Єфремова «В поисках новой красоты» (Киевская старина. — 1902. — Кн. 10).

...твори ... Лукіяновича... — Йдеться про книжку: *Лукіянович Д.* За Кадильну: Оповідання. — Львів: Видавнича спілка, 1902. — 214 с. Лукіянович Денис Якович (1873—1965) — український письменник і літературознавець у Галичині.

...Яцкова... — Йдеться про книжку: *Яцків М.* Огні горять: Повість. — Львів: Накладом автора, 1902. — 176 с. Яцків Михайло Юрійович (1873—1961) — український письменник у Галичині, учасник модерністичного угруповання «Молода муза».

Ось його слова... — У другому розділі своєї статті І. Франко наводить у власному перекладі уривок зі статті: *Ефремов Сергей*. На мёртвой точке (Заметки читателя) // Киевская старина. — 1904. — Кн. 6. — С. 579—586.

С. 182. На сторінках «К[иевской] ст[арины]» був уже надрукований досить узагалі прихильний відзив про ту книжку, що належить д. В. Д. (див. січневу книжку за теперішній рік)... — Йдеться про рецензію: *В. Д. Підеша*. Восток і Запад. Повість. Коломия, 1903, с. 1—155, ін. 8⁰ // Киевская старина. — 1904. — Кн. 1. — С. 31—32. Автор — Василь Миколайович Доманицький (1877—1910), український історик, літературознавець, публіцист. Друкувався в «Киевской старине» в 1898—1905 рр. під криптонімом *В. Д.* (*Павловский И. Ф.* Систематический указатель журнала «Киевская старина» (1882—1906 гг.). — Полтава, 1911 (див. «Алфавитный указатель авторов статей»); *Дей О. І.* Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI—XX ст.). — К., 1969. — С. 82; *Палієнко М. Г.* «Киевская старина» (1882—1906): Хронологічний покажчик змісту журналу. — К., 2005. — С. 437). Протягом кількох років був секретарем журналу, належав до найактивніших дописувачів у царині літературознавства, зокрема літературної критики, здійснював точне рецензування (підрозділ «Библиография»). У 1903—1904 рр. мешкав у с. Колодисте (на теперішній Черкащині).

С. 183. ... «не добро есть челоуѣку едину быти» ... — У статті С. Єфремова: «не добро челоуѣку быти едину» (*Ефремов Сергей*. На мёртвой точке (Заметки читателя) // Киевская старина. — 1904. — Кн. 6. — С. 581). Цитата з церковно-

слов'янського перекладу Біблії (Книга Буття, 2: 18). В оригіналі: «не добро быти челоуѣку единому» (Библия: Книги священного писания Ветхого и Нового завета на церковнославянском языке с параллельными местами. — М.: Российское библейское общество, 2001). Сучасний переклад (із контекстом): «18. Тоді сказав Господь Бог: “Не добре чоловікові бути самому; сотворю йому поміч, відповідну для нього”. 19. І сотворив Господь Бог з землі всіляких польових звірів і всіляких птахів піднебесних <...>. 22. Потім з ребра, що його взяв від чоловіка, утворив Господь Бог жінку і привів її до чоловіка» (Святе Письмо Старого та Нового Завіту / Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами [перша ред. о. І. Хоменка]. — United Bible Societies 1991. — С. 5).

С. 185. Хоткевич Гнат Мартинович (1877—1938) — український письменник, театральний діяч. 1938 р. заарештований, звинувачений у шпигунстві, створенні контрреволюційних націоналістичних організацій. За вироком «трійки» страчений у підвалі харківського управління НКВС. Реабілітований 1956 р. На статтю С. Єфремова «В поисках новой красоты», у якій піддано критиці молодих письменників, зокрема Г. Хоткевича, останній відгукнувся полемічним листом до редакції (Лист д. Хоткевича // ЛНВ. — 1903. — Кн. 4—6. — С. 214—216; коментар редакції — С. 216—218).

...подібно до марнотравного сина... — Алюзія до біблійної притчі про блудного сина (Євангелія від Луки, 15: 11—32).

Дон Жуан — традиційний образ європейської літератури, жіночий спокусник, безбожник і розпусник. Легенда про Дон Жуана, розпусного дворянина, сягає часів іспанського середньовіччя. Її опрацьовано, зокрема, у драмі Тирсо де Моліна «Севільський дурисвіт, або Кам'яний гість» (1630), комедії Мольєра «Дон Жуан, або Кам'яний бенкет» (1665), незакінченому романі у віршах Дж. Байрона «Дон Жуан» (1819—1824), трагедії О. Пушкіна «Кам'яний гість» (1830). Пізніше на цю тему Леся Українка написала драму «Камінний господар» (1912).

...д. Підеша належить до числа письменників типу Галай. — Галай — персонаж Франкового оповідання «Лесишина челядь» (написане й уперше надруковане 1876 р.). Цей твір С. Єфремов міг знати з передруку у Франковій збірці «В поті чола: Образки з життя робучого люду» (Львів, 1890), в альманасі «Хвиля за хвилею» (Чернігів, 1901), у «Збірнику творів» Франка (К., 1903. — Т. 1) або з окремого видання (Львів, 1901) (див. також: 14, 254—264). Вище у своїй статті С. Єфремов, неприхильно оцінюючи фрагментарні твори в сучасній йому українській літературі, — «протокольно-анекдотические произведения», складені з «лоскутиков», зазначив: «В числе персонажей г. Франка есть некто Галай (“Лесишина челядь”), который нам “в одной хвили і коломийки задробить, і думки затягне, і весільної, і з Псавтирі та гласів церковних... і *аби вам одну співанку вмів скінчити*”. Если бы нам предложили одним словом охарактеризовать наших лоскутников, найти для них общее

собирабельне ім'я, то кращого ми б, здається, не в стані були придумати, як Галай. Цей безтурботний нарахунок осмисленості своїх поступків певец, до самозабвння віддаючийся процесу піння, не ищущий в ньому ні зв'язу, ні смислу, являється самим підходящим символом для зображення всього лоскутного частини нашої літератури; це краще відображення того хаотичного стану літератури, котре вироблено обилиєм неумелых, протокольно-анекдотических мініатюр. Як і Галай, наші протоколісти відличаються вельма більшою різносторонністю і затрагивають множество самых різнообразных тем, касаються самых різних сюжетів, но захватывають их поразительно неглубоко, не умеют отделать и докончить ни одного из них. Як і Галай, они не останавливаются на внутреннем смысле затронутой темы, не проникают дальше поверхностного зображення чисто зовнішнього факта, не видят в більшості випадків нічого, крім цікавого сюжету. Як і у Галай, у них немає загального керівного принципа, кторий б об'єднував розрозненні факти в одне ціле, освіщав их с точки зору цілого, визначеного мирозерцання <...>» [Ефремов Сергей. На мертвой точке (Заметки читателя) // Киевская старина. — 1904. — Кн. 5. — С. 337].

С. 186. ...зі звисним Пеньонжком. — Протасій Пеньонжка, персонаж драми І. Карпенка-Карого «Мартин Боруля», який викликає комічний ефект своєю нестримною балакучістю. Український драматург, актор і режисер Іван Карпович Карпенко-Карий (справжнє прізвище — Тобілевич; 1845—1907) створив «Мартина Борулю» 1886 р. (опубліковано 1891 р.).

С. 187. ...запах жасмину «робить вражіння Шевченкової княгині»... — У книжці Підеші: «були і жасмини, що їх запах робить якесь вражіння Шевченкової княгині» (Підеша. Восток і Запад: Повість. — Коломия, 1903. — С. 97). Очевидно, йдеться про княгиню в Шевченковій поемі «Княжна» (Кобзарь Тараса Шевченка. — СПб., 1867; Поезії Тараса Шевченка. — Львів, 1867. — Т. 2) або в його повісті російською мовою «Княгиня» (Киевская старина. — 1884. — Кн. 3; Поэмы, повести и рассказы Т. Г. Шевченка, писанные на русском языке / Издание редакции «Киевской старины». — К., 1888).

«Західник» — тут: той, що доводить необхідність і неминучість запозичення західноєвропейського досвіду (поняття, похідне від назви західниками тих російських діячів, які в 1840—1850-х рр. орієнтувалися на Західну Європу).

Московське слов'янофільство — течія суспільно-політичної та філософської думки 1840—1850-х років у Росії. Провідні слов'янофіли (С. Хом'яков, К. Аксаков, І. Киреевський, П. Киреевський, Ю. Самарін та ін.), на протигагу західникам, обстоювали самотність історичного розвитку Росії, яку силкувалися вберегти від «згубного» впливу «безбожного» Заходу, ідеалізували минувшину, особливо допетровську епоху.

С. 188. ...якими так скандалізується д. Єфремов... — Йдеться про його праці.

Ювілей Івана Левицького (Нечуя). Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1905. — Т. 29. — Кн. 1. — С. 36—42.

Купюрований текст — на с. 37.

Подається за першодруком.

В десяти роковини смерти Михайла Драгоманова. Вперше надруковано у газ.: Новий громадський голос. — 1905. — № 22. — 22. VI. — С. 173—174.

Купюрований текст — на с. 174.

Подається за першодруком.

«Новий громадський голос» — громадсько-політична і літературна газета, виходила у Львові 1904—1906 рр.

ТОМ 36

Від редактора. Вперше надруковано у вид.: *Стороженко М.* Нарис історії західноєвропейської літератури до кінця XVIII віку / З російського переклали С. Петлюра і Наталя Романович. Видано під ред. др. Івана Франка. — Львів, 1905. — С. I—VI.

Купюрований текст — на с. VI.

Подається за першодруком.

Стороженко Микола Ілліч (1836—1906) — український літературознавець, член-кореспондент Петербурзької АН (з 1899 р.), дослідник історії західноєвропейських літератур.

С. 189. «*Sturm und Drang*» («Буря і натиск») — літературний рух у Німеччині, що розпочався у 70-х роках XVIII ст. Дістав свою назву за однойменною драмою Ф.-М. Клінгера. Його теоретиком був Й.-Г. Гердер, представниками — молодий Й.-В. Гете, Ф.-М. Клінгер, Я.-М.-Р. Ленц, Г.-Л. Вагнер та інші. Рух рішуче поривав з нормативною естетикою класицизму, виробляв нові критерії творчості, засновані на традиціях національного мистецтва, народної творчості тощо.

Петлюра Симон Васильович (1879—1926) — український державний, політичний, громадсько-культурний і військовий діяч; літературознавець, публіцист, видавець, перекладач. Його переклад — на с. 1—336.

Романович (Романович-Ткаченко) Наталя Данилівна (1884—1933) — українська письменниця. Упродовж 1903—1906 рр. жила у Львові, де й познайомилася з І. Франком. Переклала «Передмову автора» (С. IX—XIV), а також текст на с. 337—381.

Етнографічна експедиція на Бойківщину. Вперше надруковано німецькою мовою під назвою «*Eine ethnologische Expedition in das*

Bojkenland» у журн.: Zeitschrift für österreichische Volkskunde. — 1905. — Bd. 11. — № 1—2. — S. 17—32; № 3—4. — S. 98—115.

Купюрований текст — на с. 21, 22.

В українському перекладі Катерини Матейко і Василя Васьківа статтю вперше надруковано в журн.: Жовтень. — 1972. — № 8. — С. 113—119; № 9. — С. 137—143, з купюрою [... професор М. Грушевський в галузі історії і передісторичної археології і...] (№ 8. — С. 116).

Подається за німецьким першодруком в українському перекладі (перша купюра — упорядника А. Франка, друга — К. Матейко і В. Васьківа).

«Zeitschrift für österreichische Volkskunde» — австрійський народознавчий журнал, що виходив у Відні в 1895—1917 рр.

Б о й к і в щ и н а — історико-етнографічний регіон в Українських Карпатах, що охоплює південні гірські частини сучасних Івано-Франківської та Львівської областей і північної частини Верховинської смуги теперішньої Закарпатської області. Східна межа по р. Лімниця (притока Дністра), західна — по р. Солинка (притока Сану).

«Жовтень» — щомісячний літературно-мистецький і громадсько-політичний журнал, що виходив під такою назвою у Львові в 1951—1989 рр. Заснований 1940 р. під назвою «Література і мистецтво». У 1945—1950 рр. мав назву «Радянський Львів», з 1990 р. — «Дзвін».

С. 190. ... стаття професора Грушевського про знайдені бронзові мечі... — Йдеться про статтю М. Грушевського «Бронзові мечі з Турецького повіту», опубліковану в «Записках НТШ» (1900. — Т. 33. — Кн. 1. — С. 1—4).

К о м а р н и к и — тепер село Турківського району Львівської обл.

Б о р и н я — тепер селище міського типу Турківського району Львівської обл., один з основних центрів Бойківщини.

ТОМ 37

Козацькі часи в народній пісні, з замітками В. Будзиновського. [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1906. — Т. 73. — Кн. 5. — С. 205—211 (Бібл.).

Купюровані тексти — на с. 208, 210.

Подається за першодруком.

Будзиновський В'ячеслав Титович (1868—1935) — український письменник, фольклорист, історик, публіцист, видавець.

С. 190. ...дав окремо групу пісень про боротьбу укр[аїнського] народу і козацтва з турками й татарами до кінця XVII віку, а потім окремо історію боротьби з Польщею та Московщиною від половини XVII до кінця XVIII в. — Йдеться про В. Будзиновського та його збірку історичних пісень і дум із коментарями «Козацькі часи в народній пісні» (Львів, [1906]. — 328 с.). У цій книжці В. Будзиновський назагал виокремлює 10 груп українських народних пісень і дум, а саме: «Борба з татарами і турками» (с. 1—141), «Борба козацтва з Польщею» (с. 142—164), «Польсько-жидівський гнет і повстання» (с. 165—216), «Мир з Польщею і нове повстання» (с. 216—220), «Татарсько-польська дружба» (с. 220—232), «Мазепа, Петрик і Палій» (с. 232—243), «Нищення України» (с. 243—261), «Воєнні походи» (с. 261—281), «По Полтавським бою» (с. 281—289), «Знищення Запорозжя» (с. 289—327).

... назва остільки невірна... — Йдеться про другу групу пісень у записах В. Будзиновського під назвою «Борба козацтва з Польщею».

«Україна», науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал. Уперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1907. — Т. 38. — Кн. 6. — С. 506—512 (Новини нашої літератури).

Купюрований текст — на с. 507. Купюра друкувалась у вид.: *Іван Франко*. Мозаїка із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у п'ятдесяти томах. — Львів, 2001. — С. 192.

Подається за першодруком.

«Україна» — історико-етнографічний і літературно-публіцистичний журнал (місячник), що виходив упродовж 1907 р. в Києві за редакцією Володимира Науменка як продовження журналу «Киевская старина», самоліквідувався у зв'язку з виходом «Записок Українського наукового товариства».

С. 190. ... популярна ... історія України М. Грушевського? — Йдеться про вид.: *Грушевський М.* Про давні часи на Україні (популярна історія України з малюнками). — К., 1907.

Стара Русь. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1906. — Т. 34. — Кн. 6. — С. 456—473; Т. 35. — Кн. 7. — С. 32—51; Кн. 9. — С. 382—392; Т. 36. — Кн. 10. — С. 66—79; Кн. 11. — С. 236—243; Кн. 12. — С. 359—374.

Купюровано повністю II (Т. 35. — Кн. 7. — С. 32—51) і III частини статті (Кн. 9. — С. 382—392), також є купюра на с. 464.

Подається за першодруком.

С. 190. «Zustände der Russinen in Galizien» — полемічна стаття Я. Головацького «Становище русинів у Галичині», опублікована німецькою мовою під псевдонімом Гаврило Русин (Havrylo Rusyn) у лейпцизькому журналі серболужицького славіста

Яна-Петра Йордана «Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft» (1846. — Heft. 9. — S. 361—379), а також окремою брошурою у Лейпцизі 1846 р.

С. 191. «Ми, галицькі русини, частина 15-мільйонного народу, окремого від поляків і москалів»... — Довільно передані слова з відозви Головної руської ради до українського народу: «Ми, русини галицькі, належимо до великого руського народу, котрий одним говорить язиком і 15 мільйонів виносит, з котрого півтретя мільйона землю Галицку замешкує» (Зоря галицька. — 1848. — № 1. — 15 мая). Видано й окремою брошурою: Відозва до руського народу. — Львів: З вільної преси Інститута Ставропигіанського, 1848. — 4 с.

Головацький Іван Федорович (1816—1899) — український громадський діяч, журналіст, поет і видавець у Галичині, брат Я. Ф. Головацького (у тодішній галицькій вимові ім'я їхнього батька звучало *Теодор*). Серед найближчого оточення «Руської трійці» відомий під прибраним слов'янським ім'ям Богдан. Автор циклу сонетів та ліричних віршів, опублікованих у виданому ним альманасі «Вінок русинам на обжинки» (Відень, 1846—1847, кн. 1, 2). Член редакції (1849) урядового «Галичо-руського вістника» у Львові та редактор (1850—1852) «Вістника ... для русинів Австрійської держави» у Відні. Працював у бібліотеці, був офіційним перекладачем законів Австрійської монархії українською мовою. У 1830—1840-х роках обстоював ідеї слов'янської федерації. Під впливом православного священника російської посольської церкви у Відні М. Раєвського перейшов на москвофільські позиції.

Головацький Яків Федорович (1814—1888) — український літератор, учений-славист, педагог і громадський діяч. Один із зачинателів нової української літератури в Галичині, учасник літературного угруповання «Руська трійця». З 1848 р. — професор української мови й літератури у Львівському університеті. У 1850-х роках під впливом М. Погодіна і Д. Зубрицького перейшов на москвофільські позиції. 1867 р. за участь у Слов'янському з'їзді в Москві його звільнили з університету, тоді ж емігрував до Російської імперії, був у Вільні головою Археографічної комісії.

Коресп[онденція] — йдеться про вид.: Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—1862 / Передм., вступ. ст. і вид. К. Студинського. — Львів: Накл. НТШ, 1905. — LXI, 592 с. (Збірник філологічної секції НТШ; Т. 8/9).

Де є в світі така сила, / Щоб русина повалила? — завершальні рядки з вірша Євстахія Прокопчиця «До люду руського», які в першодруці подано так: «Где єсть тепер така сила, / Щоб русина повалила?» (Св... Пр... До люду руського // Зоря галицька. — 1848. — № 8. — 4 липця. — С. 38). Ремінісценція з них вчувається у Франковому вірші «Гімн» («Вічний революціонер...») (1880): «Покотилася лавина, / І де в світі тая сила, / Щоб в бігу її спинала, / Щоб згасила, мов огонь, / Розвидняючийся день?» (1, 24).

Студинський Кирило Йосипович (1868—1941) — український літературознавець і громадський діяч, дійсний член НТШ

(з 1899 р.) і ВУАН (з 1929 р.; 1934 р. виведений з її членів за «контр-революційну діяльність»; 1939 р. поновлений у членстві). Доцент Краківського (1897—1899), професор (1900—1918, 1939—1941) і проректор (1939—1941) Львівського університетів. Під час евакуації радянських військ зі Львова (1941) примусово вивезений, помер за нез'ясованих обставин.

...вступна студія... — «Передмова» К. Студинського (С. I—LXI).

С. 193. Тутолмін Тимофій Іванович (1739—1809) — російський генерал, з 1796 р. генерал-губернатор Волинського і Подільського генерал-губернаторства, з 1809 р. голова Державної ради при Олександрі I.

Погодін Михайло Петрович (1800—1875) — російський історик-монархіст, публіцист, журналіст, член Петербурзької академії наук (з 1841 р.), слов'янофіл, листувався з галицькими культурними діячами Д. Зубрицьким, Б. Дідицьким, Я. Головацьким та ін.

Зубрицький Денис Іванович (1777—1862) — український історик, етнограф і архівіст. Стояв біля витоків москвофільства у Галичині.

«Погодинська колонія» — гурток галицьких москвофілів, зокрема Д. Зубрицького, Б. Дідицького, Я. Головацького, С. Шеховича, на діяльність яких впливав М. Погодін.

С. 194. «Наука» — москвофільська газета, що виходила протягом 1871—1877 рр. у Коломиї та Львові (видавець і редактор І. Наумович).

Кельсієв Василь Іванович (1835—1872) — російський громадський діяч, публіцист, етнограф.

Ваш цісар... — Йдеться про Франца-Йосифа I (1830—1916), австрійського імператора з 2 грудня 1848 р.

С. 195. Голуховський (Голуховський) Агенор (1812—1875) — австрійський державний і політичний діяч консервативного напрямку, граф, намісник Галичини (1849—1859, 1866—1867, 1871—1875). Прихильник федералізації Австрії. Заініційовані ним конституційні реформи привели до надання Галичині крайової автономії — фактичну передачу влади в краї польській аристократії.

С. 196. ...се тоді було, як москалі, дай їм, Боже, здоров'я, ходили рятувати нашого цісаря від венгрів і поляків. — Унаслідок повстання в Пешті 15 березня 1848 р. влада в Угорщині перейшла до рук сформованого в ході революції уряду. Спроба австрійської влади придушити угорську революцію збройним шляхом не вдалася. Угорський парламент у квітні 1849 р. проголосив Угорщину (з усіма захопленими нею краями) незалежною державою. Обраний президентом Лайош Кошут у прокламації до русинів (закарпатських українців) обіцяв їм повну рівноправність і політичну незалежність на федеративній основі. Тим часом новий австрійський цісар Франц-Йосиф I зустрівся у Варшаві з російським царем Миколою I і попросив військової допомоги для приборкання угорської революції. Надіслана російська

армія спільно з австрійською за два місяці примусила угорське військо капітулювати, і 13 серпня 1849 р. полководець Іван Паскевич доповів Миколі I про підкорення революційної Угорщини. Що ж до польського визвольного повстання у Галичині, то його приборкала сама австрійська влада: 26 квітня 1848 р. австрійське військо обстріляло з гармат повсталий Краків, 2 листопада 1848 р. придушило Львівське збройне повстання, а навесні 1849 р. ліквідувало антиурядові виступи селян у Краківському окрузі.

...наш цісар у 1866 р. програв війну з прусом? — Йдеться про прусько-австрійську війну 1866 р., у якій Австрія зазнала швидкої поразки.

С. 197. Шехович Северин Гаврилович (1829—1872) — український журналіст і письменник у Галичині, у 1840-х роках — член москвофільського літературно-громадського гуртка, так званої погодінської колонії. Видавець і редактор перших жіночих журналів «Лада» (1853) і «Русалка» (1866—1870), редактор і співредактор газет «Зоря галицька» (1854), «Письма до громади» (1863), «Школа» (1865), «Господар», «Читанки» (1879, 1886) тощо. Автор віршів, повістей «Павлина Петровна» (1855), «Попадьянка й попадеграфіянка» (1862, про події революційного 1848 р.). Друкував язичієм і народною мовою.

С. 198. «Вістник» — політична газета для українців Галичини, яку видавав австрійський уряд під назвою «Галичо-руській вістник» у Львові з 1849 р. до лютого 1850 р. за редакцією українського письменника Миколи Устияновича, а потім у Відні (1850—1866) за редакцією І. Головацького, Ю. Вислобоцького під різними назвами («Вістник для русинов Австрійської держави», «Вестник, повременное письмо, посвящено политическому и нравственному образованию русинов Австрийской державы», «Вестник»).

...церковну історію Балудянського... — Йдеться про вид.: *Балудянскій А.* Історія церковная Новаго Завѣта. — Вієнна: Иждивеніємъ И. Ф. Головацкаго, 1852. — 404, X с. Написана язичієм, надрукована кирилицею. Балудянський Андрій — учитель історії та церковного права в ужгородському ліцеї, канонік мучачівської кафедральної церкви.

...галицько-руський переклад «Тараса Бульби»... — Йдеться про перший український переклад повісті М. Гоголя «Тарас Бульба», що вийшов у Львові 1850 р. (2-ге вид. — Коломия, 1910). На титульній сторінці зазначено: Тарас Бульба. Повість із запорозької старини. Сочиненіє Н. Гоголя. На галицько-руській язык переведена П. Д. Ф. Г—им. Львів, 1850. Автор перекладу — Петро Федорович Головацький (прибране слов'янське ім'я — Далибор; 1821—1853), український журналіст і перекладач, брат І. та Я. Головацьких. Вчителював у Чернівцях. Під час революції 1848—1849 рр., повернувшись до Львова, став співробітником газети «Зоря галицька», був учасником львівського з'їзду «руських учених» (жовтень 1848 р.). З осені 1849 р. вчителював у гімназії в

Тернополі. Уривки з його перекладу «Тараса Бульби» входили до галицьких шкільних читанок. Також див.: *Пилипчук Р.* Петро Головацький — забутий український культурно-освітній діяч на Буковині (1843—1848 рр.) // *Шашкевичіана: Збірник наукових праць.* — Львів; Вінніпег, 2004. — Вип. 5/6. — С. 389—408; *Василевський П.* «Тарас Бульба» у перекладі Петра Головацького // *Там само.* — С. 476—479.

... г р а м а т и к у Й о а н о в и ч а ... — Йдеться про граматику церковнослов'янської мови, написану нею-таки й надруковану кирилицею: *Грамматіка церковнославѣнскаго ѣзыка. Гочиненіє Євгеніѣ Іванновича, православногѣ възточныѣ церкве Єпископа Карловачкагѣ (въ Кроаціи).* — *Во Віннѣ,* 1851. — (4), 375 с. Православна Карловацька (Карлштадтська) єпархія — одна з великих єпархій Карловецької митрополії. Карловаць (Карлштадт) — місто в Хорватії (не плутати з Карловцями у Воєводині).

М і к л о ш и ч Ф р а н т і ш е к (1813—1891) — австрійський філолог, словенець за походженням. Основоположник порівняльної граматики слов'янських мов, автор книжки на цю тему «*Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen*» (Wien, 1852. — Bd. 1).

У г о р с ь к і р у с и н и — українці Закарпаття, яке з XIII ст. належало до Угорщини (першої половини XVI ст. перейшло разом з її частиною до Австрії) й мало історичні назви Угорська Русь, Підкарпатська Русь.

... р у с и н и з ... С е р б и и ... — Бачванські українці, переселенці із Закарпаття.

С. 199. Б а ч в а н с ь к і р у с и н и (руснаки) — самоназва українців, які у середині XVIII ст. переселилися із південно-східної Пряшівщини у Бачку — історичну область (урожайну низовину між Дунаєм і долішньою Тисою), що належала до Угорщини (тепер в автономному краї Воєводина у складі Сербії). Найзначніші українські осередки — селище Руський Керестур (Крстур), місто Новий Сад.

... р у с и н о в с е р б с к и х ... є п а р х и я ... — У первісно мішаних громадах (православних і греко-католицьких) бачванських українців перевагу здобули греко-католики, завдяки чому громади прилучилися до хорватської греко-католицької єпархії у Крижевцях. Це врятувало їхні парохії від зугорщення, бо церква утримувала народні школи з учителями із Закарпаття.

« В і н о к » — літературно-фольклористично-історичний альманах: *Вінок русинам на обжинки / Уплів Іван Б. Ф. Головацькій.* — Відень, 1846. — Часть 1; 1847. — Часть 2. Матеріали збирав також Я. Головацький.

К а р о л ь - Л ю д в і к (Карл-Людвіг; 1771—1847) — австрійський ерцгерцог.

Д а л м а т и н ц і — мешканці Далмації, історичної області, розташованої на адриатичному узбережжі Балканського півострова та прилеглих островах. Найвизначніший культурний центр — м. Дубровник. Після 1797 р. Далмація підпала під владу Австрії

(з 1867 р. — Австро-Угорщини) і перебувала в її складі до 1918 р. (з перервами протягом 1805—1813 рр.). Після розпаду Югославії входить до складу Хорватії.

С. 200. ... в чисто меттерніхівській дусі... — Меттерніх Клеменс-Венцель-Лотар (1773—1859) — австрійський державний діяч, дипломат, князь, міністр закордонних справ і фактично глава австрійського уряду (1809—1821), канцлер (1821—1848). В Австрійській імперії встановив систему поліційних репресій.

Мазурська різня — антифеодальне повстання польських селян у Західній Галичині в лютому — квітні 1846 р. Австрійська влада скористалася ним для придушення національно-визвольного повстання проти Австрійської імперії, організованого польсько-шляхетськими революціонерами. Убачаючи в поміщиках своїх гнобителів і сподіваючись, що цар скасує панщину, селяни жорстоко побили повстанців (шляхтичів, лісничих, економів, мандаторів, ксьондзів) і віддали їх у руки австрійських урядників. Ці події лежать в основі Франкових творів «Місія», «Чума».

С. 201. ... ним в толсту би заросло... — Так і в першодруці у «Вінку русинам на обжинки».

С. 202. Раячич Йосиф (1785—1861) — сербський патріарх, 1842 р. став карловецьким митрополитом, а 1848 р. на Травневій скупщині сербів у Сремських Карловцях обраний сербським патріархом, що означало перемогу реакційних феодальних елементів. Він використав свій статус, а також тодішні відносини між сербами, щоб поступово скерувати їхній рух з народно-визвольного на лояльний щодо Габсбурзької династії. На ньому лежить відповідальність за те, що сербське повстання 1848 р. стало контрреволюційним і перетворилося на рятування віденського двору. Відкрив декілька сербських шкіл і заснував патріаршу бібліотеку та друкарню.

Карловицький (по-російськи: карловецкий) — прикметник від топоніма Карловці, містечка на правому березі Дунаю у Воєводині (Сербія), з ХІХ ст. — Сремські Карловці. 1690 р. з Туреччини до Карловців, що знаходилися в історичній області Славонія, під Австрією, переселилися православні серби, яким австрійський імператор Леопольд І надав значні привілеї у церковних і світських справах. Спочатку в церковних справах підпорядковувалися православному патріархові у м. Печ (край Косово, Сербія), а коли Пецька єпархія втратила свою автокефальність, тамтешній митрополит Вікентій Попович переїхав до Карловців і започаткував тут Карловецьку митрополію. На початок ХХ ст. у православній Карловецькій митрополії було 27 монастирів, а вище церковне управління належало Синодові з єпархіальних архієреїв.

«Пініє радостного голоса, Єго Величеству, Милостивійшому Великому Государю Николаю Павловичу Первому, самодержавнійшому Императору всеї Руси при височайшій в'їзді до города Відня 18 дня місяця декемврія 1845 пре-

покорній посвященно ... Галичанином». — Панегірик (вінок із дев'яти сонетів) І. Головацького, присвячений Миколі І (1796—1855), російському імператорові з 1825 р., з нагоди його візиту до Відня 1845 р. (написаний 1845 р., надрукований окремою брошурою 1848 р.).

С. 203. ...кому «самі» благоволили дати «хоч півдулі, аби тільки під саму пику». — Алюзія до сатиричного образу Миколи І та «панства» у поемі Т. Шевченка «Сон (Комедія)»: «Аж потіють, та товпляться, / Щоб то ближче стати / Коло *самих*: може, вдарять / Або дулю дати / Благоволять; хоч маленьку, / Хоч півдулі, аби тільки / Під самую пику».

Раєвський Михайло Федорович (?—1884) — церковний діяч, письменник, перекладач, священник російської церкви у Стокгольмі, потім — при посольській церкві у Відні (42 роки). Переклав з грецької мови на німецьку «Великий канон» (1849), автор статті «О национальном и религиозном движении русского народа в Галичине» (1862), сприяв організації Слов'янського з'їзду в Росії (1867).

С. 204. Добрянський Адольф Іванович (1817—1901) — політичний діяч із Закарпаття, правник, посол до угорського сейму, в 1848—1849 рр. був австрійським комісаром при російській армії, яка допомагала Австрії придушити угорську революцію. У квітні 1849 р. обґрунтував проект об'єднання Закарпаття із Галичиною й утворення окремого коронного краю у складі Австрійської імперії. З 1864 р. — голова «Общества св. Василя Великого», видавець москвофільської газети «Світ» (1867—1871). 1881 р. переїхав до Львова. Невдовзі його звинуватили в державній зраді, звільнили від державних посад, і він змушений був осісти у Варшаві, котра перебувала у складі Російської імперії. Один з ідеологів москвофільства в Західній Україні.

Батий (Бату, Саїн-хан; 1208—1255) — монгольський хан і полководець, онук Чінгісхана. Монгольське військо Батия вчинило напад на північно-східну Русь (1236), далі — на князівства південно-східної Русі, 1240 р. зруйнувало Київ. 1242 р. Батий повернувся до берегів Волги, де заснував державу Золоту Орду.

Ілліризм — суспільно-політичний рух у Хорватії 1830—1840-х рр. (так зване хорватське Відродження). Назва походить від давньої назви західної частини Балканського півострова — Іллірії. Виник на противагу германізації та мадяризації краю з метою об'єднати південних слов'ян. Відіграв значну роль у розвитку хорватської культури.

...мадярська антидинастична революція... — Угорська революція 1848—1849 рр. під проводом політичного діяча Лайоша Кошута (1802—1894) була спрямована проти перебування Угорщини під владою австрійської лінії європейської династії Габсбургів.

С. 205. У повітрі чулася криза — велике посилення між Росією і Західною Європою, а що-

до Австрії — ніхто тямучий не міг сумніватися, по чім боці стане вона в данім разі. — Відносини між Австрійською та Російською імперіями через прагнення кожної з них встановити протекторат над слов'янськими народами Османської імперії загострилися, і Росії не вдалося домогтися підтримки Австрії у Кримській війні 1853—1856 рр. Розрахунок Миколи I на те, що за придушення угорської революції цісар Франц-Йосиф I віддячить йому навзаєм військовою допомогою у війні з Туреччиною та її союзниками Англією, Францією і Сардинією, не виправдався.

Віндішгрец (Віндішгрец) Альфред (1787—1862) — австрійський генерал, керував військом, яке придушило повстання у Відні та Празі під час революції 1848 р.

Гайнау (1786—1853) — австрійський фельдмаршал, барон. Брав участь в італійській та угорській кампаніях (1848, 1849), де відзначився винятковою жорстокістю.

...по тім боці Літави... — Тобто на правому березі Літави, в Угорщині.

Літава (Leitha) — ріка на прикордонних землях Австрії та Угорщини, права притока Дунаю.

Львівська матиця — «Галицько-руська матиця», культурно-освітнє товариство у Галичині, засноване у Львові 1848 р. на зразок інших слов'янських «матиць», що займалися переважно видавничою діяльністю. Протягом двадцятьох років (до появи «Просвіти») — єдина українська інституція культурно-освітнього характеру. Спочатку значну увагу товариство приділяло виданню шкільних підручників і посібників, книжок загальноосвітнього змісту, проте з часом зосередилося головню на науково-видавничій діяльності та налагодженні зв'язків з іноземними товариствами й установами в дусі ідеологічних настанов москвофільства.

Унгварський — ужгородський (Унгвар — мадяризована назва Ужгорода).

Будин — слов'янська назва Буди, частини сучасного Будапешта.

С. 206. ...в сумі 5000 з[олотих] р[инських]... — Золотий ринський, ринський, гульден ринський — основна грошова одиниця Австрійської імперії, встановлена монетною конвенцією від 20 вересня 1753 р. Поділялася на 60 крейцерів. Під час грошової реформи 1857 р. гульден замінено гульденом (флорином) австрійської валюти, що поділявся на 100 крейцерів. Однак населення продовжувало вживати назву гульден ринський.

«Зоря галицька» — перша українська газета в Галичині. Мала політичний і літературно-художній характер. Почала виходити у Львові 15 липня 1848 р. як орган Головної руської ради. З 1850 р. її видавцем стало церковне Ставропігійське братство. У 1852—1856 рр. була органом москвофілів. Перестала виходити з 1857 р.

Славонія — історична область на території сучасної Хорватії та частково Воеводини в Сербії. До XIII ст. Славонією називали

всю територію, заселену хорватами, з XIII ст. — землі між річками Савою і Дравою, з XVII—XVIII ст. — східну частину межиріччя Драви, Дунаю і Сави. Кажучи про русинів у Славонії, І. Головацький мав на увазі бачванських русинів (Бачка на півдні межує зі східними землями Славонії).

...от Крижевской консистории... — Консисторія — установа з церковно-адміністративними й судовими функціями, що підлягала єпархіальному архієреєві, у даному випадку — греко-католицької єпархії у Крижевцях.

С. 207. ...Василь Вислобоцький (Зборовський)... — Василь Зборовський — псевдонім українського літератора Юліяна-Антоні Вислобоцького (1819—1871), родом з м. Зборів на Тернопільщині. У 1849—1850 рр. працював у Львові в редакції політичної газети австрійського уряду «Галичо-руській вістник». Від лютого 1850 р. — редактор цієї газети, яка виходила вже у Відні під назвою «Вістник для русинів Австрійської держави» (проіснувала до 1866 р.). На відміну від І. Франка, сучасний дослідник позитивно оцінює пройняту християнським і національним духом журналістську діяльність, публіцистику й віршові проби Ю. Вислобоцького, зазначаючи, що він «високу освіту набув у Петербурзі й Москві», «саме в публіцистиці цей талановитий автор якнайповніше виявив себе послідовником М. Шашкевича» і «у середині XIX ст. Ю. Вислобоцький в очах громадськості був одним з найпопулярніших журналістів» серед українців Австрійської імперії (*Завадка Б.* Юліян Вислобоцький — послідовник Маркіяна Шашкевича // *Шашкевичіана: Збірник наукових праць.* — Львів; Вінніпег, 2000. — Вип. 3/4. — С. 214, 216, 218, 220).

...Григорій Шашкевич, брат Маркіяна, парох угринівський... — «Деякі дослідники вважають, що це брат Маркіяна, тим паче, що вони майже ровесники — різниця в 2 роки (старший — Григорій). Цієї помилки допускався навіть Іван Франко. Однак Григорій не був братом Маркіяна, а його дядьком (стриєм)» (*Шкраб'юк П.* Три покоління роду Шашкевичів в українських визвольних змаганнях // *Шашкевичіана.* — Львів; Броди; Вінніпег, 1996. — Вип. 1/2. — С. 195). Ш а ш к е в и ч Григорій (1809—1888) — клірик і громадський діяч у Галичині, греко-католицький священник. Закінчив Львівський університет і духовну семінарію, 1831 р. висвятився, був парохом у с. Чернелиця на Покутті, потім у с. Угринів біля самого Станіславова (тепер Івано-Франківська). Під час Весни народів став головою Окружної руської ради, його обрали послом до першого австрійського парламенту. 17 років служив радником Міністерства освіти та віросповідань у Відні, завідувачем відділу галицького шкільництва. Видав перший українсько-німецький юридичний словник, випускав підручники. Свою чималу бібліотеку передав до Народного дому у Львові (див.: *Там само*). Ш а ш к е в и ч

Маркіян Семенович (1811—1843) — український письменник і громадсько-культурний діяч, речник національного відродження в Західній Україні, один із зачинателів нової української літератури в Галичині, організатор та провідник літературного угруповання «Руська трійця».

Ковальський Василь (1826—1911) — судовий радник, депутат віденського парламенту і Галицького крайового сейму; прототип Міха Ковальського з «Думи про Маледикта Плосколоба» (1878) І. Франка (див.: 3, 228—239).

Савчинський Куба (Якуб, Яків) — І. Франко згадав його й у статті «Іван Гушалеви́ч» як такого, що передав для публікації в «Ділі» 1886 р. чийсь «руський переклад» пастирського листа (35, 57).

«Мир вам, браття! З нами Бог!» — Очевидно, алюзія до пісні на слова І. Гушалеви́ча «Мир вам, браття», що починається крилатою фразою «Мир вам, браття, всім приносим!» (і далі, у четвертій строфі, є рядок: «Бо где мир єсть, там і Бог»). Цю пісню Головна руська рада у травні 1848 р. затвердила як національний гімн українців Галичини (як такий співався протягом 25 років). Уперше її видрукувано на окремій картці й роздано делегатам Слов'янського з'їзду у Празі (початок червня 1848 р.). Відтак уміщено в поетичній збірці І. Гушалеви́ча «Стихотворенія» (Перемишль, 1848) під назвою «Мир русинам» із приміткою: «Тую піснь роздавано в Празі на собранію слав'янським з одношенієм ся до слав'ян». Гушалеви́ч Іван Миколайович (1823—1903) — греко-католицький священик, письменник, видавець-редактор, педагог, політичний і громадський діяч у Галичині. Текст пісні, а також про неї та самого І. Гушалеви́ча див.: Лірвак з-над Сяну: Перемиські друки середини ХІХ століття / Упорядник Володимир Пилипович. — Перемишль, 2001. — С. 23—25. У статті «Іван Гушалеви́ч» (ЛНВ. — 1903. — Кн. 8, 9, 11) І. Франко, виходячи з радикальних засад, піддав надто гострій критиці вірш «Мир вам, браття» як заклик до миру й згоди без чітко окресленої спільної мети (35, 7, 10—13).

Олександр ІІ (1818—1881) — російський імператор з 1855 р.

С. 208. Дідицький Богдан (Феодосій) Андрійович (1827—1909) — галицький журналіст, письменник, перекладач, історик, видавець. Редактор «Зорі галицької» (1853—1854). Змінив свою політичну й національно-культурну орієнтацію від полонофільства до українофільства (1848) та русофільства (із середини 1860-х років), ставши одним із провідних діячів галицьких москвофілів.

Раковський Іван Іванович (1815—1885) — греко-католицький священик, громадський та культурний діяч на Закарпатті, москвофіл. У 1856—1858 рр. редагував «Церковную газету» (згодом «Церковний вестник для русинов Австрийской державы»). Співпрацював також у газетах «Світ», «Новий світ», у «Зорі галицькій». Один із засновників «Общества св. Василія» в Ужгороді, на чолі якого стояв

протягом 1866—1871 рр. Виступав за поширення російської мови як літературної з переконання, що українська мова є лише наріччям російської, придатним суто для «зносин з простими людьми».

С. 210. ...125 f1.... — Флоринів (флорин — інша назва гульдена).

С. 211. Бах Александр (1813—1893) — австрійський державний діяч. Протягом 1852—1859 рр. — міністр внутрішніх справ в уряді Ф. Буоля, при формальному головуванні останнього — фактично керівник уряду. Імперський намісник Чехії, з чиім ім'ям пов'язана доба так званої бахівської реакції (1852—1860), що характеризувалася посиленням централізаційних і германізаційних тенденцій.

С. 212. Дивна діла твоя, Господи! — Вислів із церковнослов'янського перекладу Псалтиря (Пс. 66/65, в. 3). Сучасний український переклад: «Скажіте Богові: “Які твої діла предивні!”» (Святе Письмо Старого та Нового Завіту. — United Bible Societies 1991. — С. 654).

...з унією при кінці ХVІ в. ... — Берестейська унія 1596 р.

Реформація — церковно-релігійний, суспільно-політичний та ідеологічний рух у Західній та Центральній Європі ХVІ—ХVІІ ст. проти феодалізму й католицької церкви, унаслідок якого утвердилася нова форма християнства — протестантизм. Обстоювали, зокрема, ідею створення національних церков, проведення служби рідною мовою. По Люблінській унії 1569 р. реформаційний рух поширився й на Україну, пробудивши національну свідомість і викликавши жвавий розвиток культури. Проте її вплив в Україні не був тривалим.

С. 213. ...на кожду нову читальню «Просвіти»... — Культурно-освітнє товариство «Просвіта» заснували народовці у Львові 1868 р. Статут 1870 р. надавав можливість засновувати філії у повітах, а на початку 1890-х років «Просвіта» отримала можливість відкривати власні читальні. Структуру (головний відділ, філія, читальня) товариство зберегло до кінця свого існування.

С. 213. «Січ» — назва культурно-просвітніх організацій українських студентів, що діяли другої половини ХІХ — першої половини ХХ ст. на західноукраїнських землях та в Австрії. Перше студентське товариство «Січ» виникло у Львові 1861 р. й проіснувало до 1863 р. Частина його учасників, продовжуючи навчання у Відні, заснувала тут 1868 р. нове товариство під тією ж назвою. У 1902—1923 рр. студентське товариство «Січ» діяло у Чернівцях.

С. 214. «Зоря» («Заря») — тут і далі у статті йдеться про «Зорю галицьку».

С. 215. «Общество М. Качковского» — культурно-освітнє товариство старорусинів (москвофілів), засноване 1873 р. в Коломиї, 1876 р. переведено до Львова.

Духнович Олександр Васильович (1803—1865) — український культурно-освітній діяч, письменник, педагог, історик, греко-католицький священник на Закарпатті. Заснував «Литературное заведение Пряшевское» (1850), яке видавало для народу катехізиси, календарі, навчальні та інші популярні книжки.

С. 216. ... Духнович, що так сміло і резолютно відстояв проти папського нунція один уступ у своїм «Литургическом катихизисе» (див. Ів. Левицький, Галицко-русская библиография, т. I, ч. 686, Студинський, ор. cit., 101)... — Йдеться про вид.: [Духнович А.] Литургический катехис, или изъяснение св. литургии и некоторых церковных обрядов по новой скрижали. Издан заведением пряшевским, в душеполезное употребление русинов. — Будин, 1851. — 207 с.; 2-ге вид.: Львів, 1854. Я. Головацький з цього приводу пояснював, зазначивши, що повні примірники першого видання катехізису дуже рідкісні: «После издания этой книжечки каноник Львовской епархии, бывший настоятель ун[иатской] церкви и ректор духовной семинарии в Вене д-р Спиридон Литвинович заподозрил в её статье под заглавием “Когда и как совершается освящение даров?” слова: “Многие, по учению латинов, в той вере бывают, что св. дары переменяются на изречение слов Христовых: “Пріймите, едите и пійте отъ нея вси”; мы же смысле св. Отцев веруем и исповедуем, что преображение даров бывает, по призвании Св. Духа, чрез слова: “И сотвори убо хлѣбъ сей честное тѣло Христа твоего, а еже въ чаши сей честную кровь Христа твоего, преложивъ Духомъ твоимъ святымъ” и проч. Нашедши в этих словах ересь против догматов римской церкви, он, Литвинович, и канон[ик] и министриальный советник Григорий Шашкевич сделали донос римскому нунцию в Вене: вот, мол, какие ереси распространяются канониками Пряшевской епархии и с разрешения епархиального начальства. Нунций вошёл в объяснения с автором катехизиса, каноником Александром Духновичем, и в переписку с епископом Иосифом Гаганец; но Духнович смело и решительно отвергнул все требования, увещания и угрозы нунция и твёрдо стоял на своём: “Пускай латинствующие венские каноники веруют как хотят; я же, Духнович, так верую и исповедую и ни за что не отступлю от преданий св. Отцев и учения св. восточной церкви, так бо веруют и исповедуют вся Угорская Русь и все румыны, даже униаты”. Нунций, видя такую решимость каноника Духновича и поддержку этого дела угорско-русским клиром и народом, оставил вопрос нерешённым и, не трогая его больше, упрощил автора, если он не хочет переменить текста, то пусть позволит вырезать в книге несколько листов. Духнович согласился, и вот причина, почему полные экземпляры литургического катехизиса весьма редки. Во втором издании его, во Львове, в 1854 г., каноник Духнович приказал выпустить эту статью» (Головацкий Я. Дополнение к очерку славяно-русской библиографии В. М. Ундольского. — СПб.,

1874. — С. 64; примітка до № 443). Цю цитату наведено у вид.: *Левицький Ів.* Галицько-руська бібліографія ХІХ-го століття з углядженням руских изданій, появившихся в Буковині і Угорщині. — Львів, 1888. — Т. 1. — С. 64 (позиція № 686). Обстаючи за східною християнською традицією, Духнович, проте, займав примирливу позицію. 29 листопада (11 грудня) 1853 р. він писав до Я. Головацького: «Что тычется спора в вопрос освящения, я изъясляю, что при моём остаю мнении; но не перечу и римскому обряду, не гадаю да будет по Г. Малиновскому смыслу, но о то едино молю, чтоб вопрос той без доводов кратко изъясился [...], — впрочем, я покорюсь Г. Малиновскому, токмо молю, чтоб о том деле не разводился надолго, он уверен по своему, я по моему смыслу, бо он у ляхском, а я в руском семенищи воспитался» (Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—1862. — Львів, 1905. — С. 101). Левицький Іван Омелянович (1850—1913) — український бібліограф, письменник і журналіст у Галичині. Укладач фундаментальної праці «Галицько-руська бібліографія ХІХ-го століття з углядженням руских изданій, появившихся в Буковині і Угорщині» (Львів, 1888—1895. — Т. 1—2) та інших бібліографічних покажчиків.

... від «Яворова», себто від Лозинського і його думок про потребу заведення народної мови в письменстві... — Лозинський Йосиф Іванович (1807—1889) — греко-католицький священник: з 1832 р. — в с. Радихинці (тепер належить до Гусаківської сільради Мостиського району Львівської обл.), з 1836 р. — у м. Медика (тепер у Польщі), а з 1848 р. — у м. Яворів (тепер райцентр на Львівщині), український етнограф, мовознавець, публіцист. Один із перших у Галичині порушив питання про використання народної мови в українській художній літературі, пропонував запровадити латинський алфавіт, задля чого видав латинкою збірку пісень та весільних обрядів «Рускоє весіле» (Перемишль, 1835). Автор польськомовної «Граматики руської (малоруської) мови»: «Grammatyka języka ruskiego (małoruskiego)» (Перемишль, 1846) (про неї див.: *Мацюк Г.* Нові штрихи до лінгвістичного портрета Йосифа Лозинського // *Шашкевичіана: Збірник наукових праць.* — Львів; Вінніпег, 2004. — Вип. 5/6. — С. 463—471). Під час революційних подій 1848 р. — заступник голови Перемиської руської ради, учасник з'їзду «русских ученых».

... «твердоруських» видань... — Йдеться про галицькі видання, які використовували етимологічний правопис, зокрема літеру «ъ» («єр», або «твердий знак»). Частину галицької інтелігенції, котра обстоювала цей правопис, називали «твердими», або «твердою Руссю».

«Лада» — щотижневий москвофільський журнал «Лада, письмо поучительное русским девицам и молодым в забаву и поучение», перший для жінок в українській періодиці Галичини, виходив протягом 1853 р. у Львові, редактор — С. Шехович.

...Ви то боролися о йори... — Йор, ер — назва літери ь у кирилиці, твердого знака в російському алфавіті. «Руська трійця» в альманасі «Русалка Дністровая» (1837), надрукованому гражданським шрифтом, усунула букву ь з української абетки як зайву. Не вживано літеру ь й у першій книжці «Вінка русинам на обжинки» (1846). Проте у другій книжці (1847) уже впроваджено кирилицю і церковнослов'янський правопис. Так друкувалася й українська преса Галичини 1848—1849 і 1850-х років. Що ж до Й. Лозинського, то він, зазнавши критики за спробу впровадження латинки, переглянув свою позицію і визнав провідну роль для Галичини культури Наддніпрянської України. У 1850-х роках і надалі обстоював народну мову й фонетичний правопис у письменстві. У 1860-х роках перейшов на москвофільські позиції.

...про впровадження московщини в галицьке письменство... — Московщина — тут: російська мова.

С. 217. ...«Вістник», що надрукував допись «З-під Соколівки». — У невеличкому, з гумором написаному повідомленні під назвою «З-під Соколівки» (за підписом: Не літерат) висміювано горезвісне язичіє, що ним послуговувався С. Шехович у журналі «Лада»:

«Недавно тому случилось нам на однім празнику бити, на которім наша молодь, як звичайно по празниках, весело ся забавляла. Прибила на той празник також якась панна з-під самого Львова, котора яко пильна читателька “Вістника”, “Зорі” і “Лади” много старих новин оповідала. Один молодий подолянин, чемний молодець, просив ту панну в танець; но она поважно відповіла: “Ніт мні плясати с Вами, господин, бо я пообітовала моему Іванушке Павловичу, которий імієт ся мені женить, что только с ним плясати буду”. Молодий подолянин заткав губу, бо не міг повздержатися від сміха — а хтось сказав вголос: “Тая панна імієт ся женить на Іванушке”, — через що побудив повну хату гостей до довгого сміху. “Видно, — промовила по хвилі уражена панна, — что не читаете “Лади” і не ізучиваетесь еще общерусскому языке”. Многії повторили: “обще рускому языке” — і повиносилися із хати, аби не бити свідками мук “общерускої буквоїдниці”» (Вістник. — 1853. — № 56).

Ображений Шехович назвав цей допис анекдотом і висловив сумнів, чи його насправді прислано, «ібо не допускаєм, даби гостя бившого на празнику, можна публічно по газетах виставляти на сміх обшій», ставив питання, «годится лі карикатуровати первочини “Лади” і, вмiсто народолюбного і щирого совіта, умiщати в так поважном письмі, як єсть “Вістник”, сарказми і шуткі негоднії», а насамкінець просив редакцію подати «собственное єї мненіє в ділах словесности і всечесної публічности» (Лада. — 1853. — № 11). Див. також: *Студинський К.* Передмова // Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—1862. — Львів, 1905. — С. LXXVIII. І. Головацький у листі від 20 жовтня 1853 р. до Я. Головацького висловився

про авторство (псевдо?) повідомлення «З-під Соколівки»: «<...> я должен приметить, что дописыватель “З-под Соколивки” никто иной, только солоденький Васильцо Ковальский; он головный попуститель и виновник целой распри!» (Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—1862. — С. 534—535).

«Семейная библиотека» — історико-літературний та фольклористично-етнографічний журнал, що виходив у Львові в 1855—1856 роках коштом і за редакцією видавця Северина Шеховича і мав москвофільське спрямування. Одним з ініціаторів видання був Я. Головацький. За задумом С. Шеховича, журнал мав пропагувати «чистый русский язык» (с. 177) на противагу до поширеної у Галичині кирилиці (насправді друкований язичієм).

Добрянський Віктор (?—?) — священик, член депутації угорських русинів до цісаря 1849 р.

С. 218. Кримська війна — масштабне збройне зіткнення в Європі за домінування на Близькому Сході та в Середземномор'ї між Росією і Туреччиною та її союзниками — Англією, Францією і Сардинією у 1853—1856 рр.

С. 219. Ставропігія — Ставропігійський інститут (1788—1939) — церковна культурно-освітня установа у Львові, утворилась на базі колишнього Ставропігійського Успенського братства, заснованого 1589 р. З 1860-х років у Ставропігійському інституті урядували москвофіли.

Савчинський Микола (?—?) — галицький громадський діяч, з 1854 р. співредактор, а з 1857 р. головний редактор «Зорі галицької» та додатку до неї «Поучения церковные» (1854). За його редакцією «Зоря галицька» виходила українською народною мовою.

Костецький Платон Іванович (1832—1908) — український і польський письменник, журналіст. Протягом 1854—1855 рр. редагував «Зорю галицьку», де надрукував свої перші вірші. З 1855 р. — співробітник ряду польських періодичних видань у Львові. Українські вірші й поеми на історичні теми вмістив у збірці «Поезії», надрукованій латинкою (1862). Мав свідомість «Gente Ruthenus — Natione Polonus» («З роду русин, за національністю поляк») й у вірші «Моя молитва» (1862) обстоював польсько-українсько-литовську єдність у кордонах 1772 р. («Во ім'я Отця і Сина — / То наша молитва. / Як Тройца, єдина / Польща, Русь і Литва!»).

Малиновський Михайло (1812—1894) — греко-католицький священик і церковний діяч, львівський крилошанин. Один із засновників Головної руської ради (її секретар), посол до Галицького крайового сейму (1861—1866), адміністратор Львівської архієпархії (1869—1870), автор праць з історії греко-католицької церкви німецькою та іншими мовами, з етнографії та мовознавства, освіти, культури, джерелознавства. У 1850—1860-х роках захищав права українців Галичини на свою мову, вживання кириличного шрифту. З другої половини 1860-х років — прихильник москвофільського руху в Галичині.

С. 220. Петрушевич Антоній Степанович (1821—1913) — церковний і політичний діяч, історик, археолог, філолог та етнограф, греко-католицький священник. 1848 р., під час революційної Весни народів, — співзасновник Головної руської ради і «Галицько-руської матиці», брав участь у «Соборі руських учених». У 1850-х роках під впливом Д. Зубрицького перейшов на москвофільські позиції, писав язичієм, яке називав «праруським язиком», але згодом відійшов од москвофільства. З 1851 р. радник консисторії, особистий секретар кардинала М. Левицького, з 1861 р. крилошанин собору Св. Юра у Львові, керував митрополичою канцелярією. У 1861—1877 рр. депутат до Галицького крайового сейму, де обстоював права української мови, у 1873—1878 рр. — депутат до австрійського парламенту.

...Вієнська (львівська, галицька) Рутенія — товариства, в яких об'єднувалися староруські (москвофільські) провідники.

С. 222. Святоюрська ієрархія — верхівка греко-католицького митрополичого капітулу при церкві Св. Юра у Львові. Вказаного часу її склали переважно москвофіли-крилошани.

Борисикевич Іван (1815—1892) — український громадський і політичний діяч, юрист. Під час революції 1848 р. був заступником голови Головної руської ради, в якій належав до лівого крила, та її-таки делегатом на Слов'янському з'їзді у Празі (1848 р.), на якому домагався визнання національної незалежності українців та їх права на національно-територіальну автономію в межах Австрійської імперії. Організатор з'їзду діячів культури «Собор руських учених», культурно-освітнього товариства «Руська матиця». За критику австрійської конституції (1849) був усунутий з поста й залишив Львів. У 1860-х роках — депутат Галицького крайового сейму.

Лаврівський Юліян Григорович (1821—1873) — український політик та громадсько-культурний діяч Галичини. Учасник «Собору руських учених» (1848). Пізніше один із засновників товариства «Руська бесіда» та українського театру при ньому (1864), у 1870—1873 рр. очолював діяльність товариства «Просвіта». Був депутатом Галицького крайового сейму (з 1861 р.) та його віце-маршалком (з 1869 р.). Засновник газети «Основа» (1870—1871). Критикував москвофільські тенденції та симпатизував народовцям.

Прокопчиц — Прокопчиць (Прокопчич) Євстахій (1806—1856), український вчений-філолог, громадсько-політичний діяч і педагог у Галичині. Учитель Станіславівської (1830—1840), української Львівської академічної (1849) і Тернопільської (1850—1856) гімназій. Співзасновник і голова Станіславівської руської ради, депутат до австрійського рейхстагу у Відні (1848—1849). Заступник голови Головної руської ради (1849—1850). Домагався поділу Галичини на українську й польську провінції, викладання українською народною мовою в галицьких школах, заснування кафедри української філології у Львівському університеті, створення

української національної гвардії. Автор праць у галузі класичної філології, зокрема впливу грецької мови на українську (в галицькій періодиці), статей на політичну й історичну тематику у віденських і празьких газетах.

Домбчанський Антоній (?—?) — польський шляхтич, радник шляхетського суду у Львові, один із засновників «Руського собору». У брошурі-памфлеті польською мовою «Руське питання в Галичині», опублікованій у Львові 1848 р. (*Dąbcański A. Wyjaśnienie sprawy ruskiej. — Lwów, 1848*), відкидав право українського населення Східної Галичини на окремішній національний розвиток. Є. Прокочниць видав книжку Домбчанського «Руське питання в Галичині» німецькою мовою з власними коментарями (під псевдонімом Й. Колосович), у яких документально спростовував вигадки щодо історії України і спроби заперечити права галицьких українців на самостійний національний розвиток: *Die ruthenische Frage in Galizien von Anton Dąbcański Landrat zu Lemberg. — Lemberg, 1849* (2-ге вид., виправлене й доповнене, — 1850).

... по збомбардуванні Львова... — В умовах наступу контрреволюції в Австрійській імперії прибулі з еміграції представники Польського демократичного товариства інспірували збройне повстання львівських міщан 1—2 листопада 1848 р. Протягом ночі на вулицях, що оточували площу Ринок, було зведено барикади. Весь центр міста опинився в руках повсталих робітників і ремісників, до яких приєдналася частина національної гвардії, студенти. Вранці 2 листопада австрійське військо розпочало артобстріл міста, внаслідок чого загинуло 55 і поранено 75 осіб, згоріли будівля університету (при цьому загинула цінна бібліотека), театр, Технічна академія, міська ратуша. Опівдні повстанці капітулювали. Кількасот учасників повстання віддано до військового суду, заборонено всякі збори, діяльність політичних товариств, закрито періодичні видання, крім урядових.

Головна руська рада — перша легальна політична організація українців Галичини. Її заснували 2 травня 1848 р. у Львові представники світської інтелігенції та духовенства. Домагалася надання Східній Галичині національно-територіальної автономії з її об'єднанням у самостійну адміністративно-політичну одиницю з українцями Закарпаття. Домоглася запровадження 1848 р. навчання українською мовою в народних школах та викладання цієї мови як обов'язкового предмета в гімназіях, відкриття на початку 1849 р. кафедри української мови та літератури у Львівському університеті. Скликала перший з'їзд української інтелігенції Галичини — «Собор руських учених», започаткувала видавання україномовної періодичної преси, спричинила створення близько 50 місцевих руських рад у Галичині, забезпечила вироблення й утвердження національної символіки, зокрема синьо-жовтого прапора й герба — золотого лева на синьому полі.

...лишилася ... політичним товариством не розв'язаним... — Тобто не розпущеним. Лише з реставрацією абсолютизму в 1850-х роках Головна руська рада поступово згорнула свою діяльність і 1851 р. була розпущена.

Куземський Михайло (1809—1879) — український церковний і політичний діяч, греко-католицький священник, у 1842—1848 рр. — канонік Львівської греко-католицької архієпархії. Один із засновників Головної руської ради у Львові та її відділів на периферії (у 1848—1849 рр. — заступник голови, в 1849—1851 рр. — голова Ради). Один з ініціаторів скликання першого з'їзду української інтелігенції у Львові (жовтень 1848 р.), заснування «Галицько-руської матиці» (був її першим головою), відкриття «Народного дому» у Львові (1848). Протягом 1858—1860 рр. управляв Галицькою митрополією. Від 1861 р. — депутат Галицького крайового сейму. У 1868—1871 рр. — останній холмський греко-католицький єпископ.

С. 224. Качковський Михайло (1802—1872) — український громадський і культурний діяч у Галичині, юрист, суддя у Самборі, народовець-австрофіл. Допомігав фінансово культурно-просвітницьким установам і народовського, і староруського (москвофільського) напрямів. Його коштом засновано у Львові газету «Слово» (з 1861 р.), а також у товаристві «Народний дім» — фундацію (понад 80 тис. гульденів) на нагороди за твори українською літературною мовою, заохочувальні стипендії. З вдячності за це тодішній провід москвофілів назвав його ім'ям засноване 1874 р. на зразок «Прогресу» «Общество имени Качковского», хоча москвофілом М. Качковський ніколи не був.

«Слово» — суспільно-політична і літературна газета переважно русофільського (москвофільського) спрямування. Виходила у Львові в 1861—1887 рр. (до 1872 р. — двічі на тиждень, пізніше — тричі). Засновник і перший редактор — Б. Дідицький (1861—1871). Друкувалася етимологічним правописом, язичієм за матеріального сприяння М. Качковського і митрополита Г. Яхимовича (з 1876 р. її фінансував російський уряд). Під впливом члена редакції Ксенофонта Климковича, який дотримувався тоді українофільської орієнтації, Б. Дідицький у перших річниках «Слова» досить твердо став на захист українського руху і друкував дописи й твори наддніпрянських авторів (зокрема у 1861—1863 рр. — П. Куліша).

До біографії Івана Вагилевича. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1907. — Т. 79. — Кн. 5. — С. 97—141.

Купюровані тексти — на с. 122, 126, 132, 134, 135, 136, 138—139.

Подається за першодруком.

Вагилевич Іван Миколайович (1811—1866) — український письменник, фольклорист, філолог, громадський та куль-

турний діяч, один із перших галицьких будителів, учасник «Руської трійці».

С. 228. Д. І. В. — Далибор-Іван Вагилевич. Далибор — приbrane слов'янське ім'я І. Вагилевича. Я. Головацький у спогадах «Пережитое и перестраданное» (1881) так пояснював, чому діячі «Руської трійці» обрали собі інші імена: «Мы условились, что всякий, приобретённый нами и вступающий в наш кружок, должен подать руку и заявить честным словом, что он обещает всю жизнь действовать в пользу народа и возрождения русской [української. — Упоряд.] народной словесности. Чтобы освятить то обещание, мы приняли славянские имена: Шашкевич — Руслана, Вагилевич — Далибора, я — Ярослава» («Русалка Дністрова»: Документи і матеріали. — К., 1989. — С. 298).

Сатурн — див. примітку до купюри у праці «Тексти віршів (переважно з рукописів XVII в.)» (с. 265).

ТОМ 39

Адам Міцкевич. Уперше надруковано у вид.: *Міцкевич Адам. Wielka utrata: Історична драма з рр. 1831—32 / З додатком життєпису А. Міцкевича та вибору його поезій у перекладах на українську мову видав І. Франко.* — Львів, 1914. — С. IX—LXII. (Як відомо, І. Франко помилково вважав А. Міцкевича автором твору «Wielka utrata».) В Зібранні творів у п'ятдесяти томах подано лише вступний розділ до життєпису А. Міцкевича (та й то скорочено) — на тій підставі, що сам життєпис І. Франко склав із власних перекладів енциклопедичної статті Володимира Спасовича та доповнень із біографічної праці Владислава Міцкевича. Тим часом у складеному таким чином життєписі А. Міцкевича є й окремі зауваги І. Франка та його переклади творів польського романтика. Повністю значний за обсягом текст вступного розділу та самого життєпису буде подано в одному з додаткових томів. (Заувага Богдана Якимовича.)

ТОМ 41

Южнорусская литература. Вперше надруковано у вид.: *Энциклопедический словарь / Брокгауз и Ефрон.* — СПб., 1904. — Т. 41. — С. 300—325.

Купюрований текст — на с. 325.

Подається за першодруком.

С. 229. ...в которой особенно интересны критические статьи С. Ефремова. — Йдеться про журнал «Киевская старина». Тут С. Ефремов опублікував свої літературно-критичні статті «В поисках новой красоты» (1902. — Кн. 10—12) і «На мёртвой точке (Заметки читателя)» (1904. — Кн. 5, 6).

З остатніх десятиліть ХІХ в. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1901. — Т. 15. — Кн. 7. — С. 1—19; Кн. 8. — С. 48—67; Кн. 9. — С. 112—132.

Подається за останньою прижиттєвою публікацією у вид.: *Франко І.* Молода Україна. Часть перша. Провідні ідеї й епізоди / Писання Івана Франка. Т. 4. — Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1910. — С. 1—85.

Усі купюровані тексти містяться і у першодруці (Кн. 7. — С. 15; Кн. 8. — С. 52; Кн. 9. — С. 117, 124—125), і в останній прижиттєвій публікації (С. 22, 33, 62, 73—74).

С. 229. «Ще не вмерла Україна» — див. примітку до купюри у статті «Михайло П[єтрович] Старицький» (с. 282).

...зреформовання сього товариства ... заслуга ... вповні належить проф. М. Грушевському. — Йдеться про Наукове товариство імені Шевченка (НТШ), науково-культурну громадську установу, яка в умовах недержавності виконувала функції Всеукраїнської академії наук. Засновано у Львові 1873 р. як Літературне товариство ім. Шевченка завдяки спільним зусиллям наддніпрянської та галицької інтелігенції, 1892 р. реорганізовано в Наукове товариство імені Шевченка. Призначений на посаду ординарного професора кафедри «всесвітньої історії з окремим узагальненням історії Східної Європи» Львівського університету (1894), М. Грушевський розпочав активну науково-організаційну діяльність у НТШ. Очолив історично-філософичну секцію (з 1894 р.), редагування «Записок НТШ» (1895—1913), створив і очолив Археографічну комісію (1896—1913), був головою НТШ (1897—1913). Під його керівництвом розроблювано статuti НТШ (1896, 1898, 1901, 1903, 1904), в основу яких покладено суто наукові, а не політичні й культурні завдання, що викликало опозиційні настрої стосовно Грушевського (*Верба І. В.* Грушевський Михайло Сергійович // *Енциклопедія історії України: В 5 т. — К., 2004. — Т. 2. — С. 232*). На 1896—1898 рр. припав період так званого статутного непорозуміння. І. Франко як заступник директора і директор (1898—1901) філологічної секції, член президії підтримував М. Грушевського. Конфлікти в НТШ, пов'язані з ідейно-політичними й особистими розходженнями серед його дійсних членів, тривали й у 1899—1913 рр. і призвели до затяжної кризи, врешті-решт, змусивши М. Грушевського залишити посаду голови (див.: *Горинь В.* Михайло Грушевський і конфлікти в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка // *Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність / Збірник наукових праць. — Львів, 1995. — Вип. 2. — С. 143—156*).

Ті мало не 70 томів наукових і літературних публікацій, виданих за той час під його редакцією... — М. Грушевський перебрав на себе всю видавничу діяльність НТШ: редагував «Записки НТШ», «Збірник історично-філософичної секції НТШ» (з 1898 р.), «Літературно-науковий вісник» (з 1898 р.), «Жерела до історії України-Руси» (т. 1—2,

1895—1897), «Розвідки і матеріали до історії України-Руси» (1896—1902) та інші видання.

С. 230. ...раз довели були навіть до кризи, яка грозила розбиттям розпочатого діла. — На загальних зборах НТШ у грудні 1896 р. внаслідок дискусії та незгод навколо статутних нововведень, виступу М. Грушевського, І. Франка та В. Гнатюка проти збиткового друкування газет «Діло», «Батьківщина» та деяких інших видань у друкарні НТШ стався розкол. Голова історично-філософічної секції та редактор «Записок НТШ» М. Грушевський і заступник директора філологічної секції І. Франко навіть було склали свої повноваження. Проте загальні збори НТШ в лютому 1897 р. головою, замість Олександра Барвінського, обрали М. Грушевського. Сформувавши статутну комісію з рівної кількості представників конфліктних сторін, він домігся 1898 р. прийняття на загальних зборах потрібною більшістю голосів ухвали про реформу статуту, згідно з якою приписувано присвоювати звання «дійсного члена» товариства лише на підставі наукової кваліфікації. Про кризу 1901 р. в НТШ, спричинену дискусіями навколо його статуту й характеру діяльності, особистими конфліктами, опозицією та розколом у керівництві, а також про конструктивну діяльність М. Грушевського та свою підтримку його І. Франко згадав у листі від 6 листопада 1901 р. до О. Маковея (50, 173—174) і спеціально й докладно писав у листі від 20 листопада 1901 р. до Б. Грінченка (50, 177—187). Див. також: Хроніка НТШ. — 1901. — Вип. 4. — С. 7; *Франко А.* Науково-організаційна діяльність І. Франка в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка // Українське літературознавство. — Л., 1993. — Вип. 58: Іван Франко: Статті і матеріали. — С. 121—131; *Франко А.* Співпраця М. Грушевського та І. Франка в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка // Михайло Грушевський і Західна Україна: До 100-річчя від початку діяльності М. Грушевського у Львівському університеті / Доповіді й повідомлення міжнар. наук. конф. — Львів, 26—28 жовт. 1994 р. — С. 35—38.

ТОМ 42

Студії над українськими народними піснями. Дума про дари короля Стефана Баторія і про смерть Богданка (1576). В ІЛШ (Ф. 3, № 865, арк. 20—24) зберігається автограф праці «Дума про дари короля Стефана Баторія і про смерть Богданка (1576)».

Купюрований текст — на арк. 21.

Подається за автографом.

Баторій Стефан (1533—1586) — польський король у 1576—1586 рр.

Богданко — Ружинський (Рожинський) Богдан Михайлович (?—1576), козацький гетьман у 1575—1576 рр. Походив з роду вели-

кого литовського князя Гедиміна. Під його керівництвом козаки здійснили успішні походи на Кримське ханство (1575) й у Малу Азію, де здобули турецькі міста Трапезунд і Синоп (1576). Загинув під час штурму турецької фортеці Аслам у пониззі Дніпра, яка закривала запорожцям вихід у Чорне море і яке козацькі курені на чолі з Б. Ружинським узяли в облогу.

ТОМ 44

КНИЖКА 1

Знадоби до статистики України. Вперше надруковано в журн.: Світ. — 1882. — № 18/19. — 25. VI. — С. 325—327.

Купюрований текст — на с. 325.

Подається за першодруком.

С. 230. **Кубань** — історична область на Північному Кавказі у долині ріки Кубань та її приток. З XVIII ст. Кубань заселили козаки — колишні запорожці та їхні нащадки. У Російській імперії як іррегулярне військо, а також окрема адміністративно-територіальна одиниця існувало Кубанське козаке військо. У вересні 1917 р. Кубанська крайова рада проголосила республіку Кубанський край у складі Російської федеративної республіки. Зав'язалися перші контакти між Кубанню та УНР. У лютому 1918 р. проголошено самостійну Кубанську народну республіку. Під час приїзду до Києва наприкінці травня 1918 р. представницької делегації з Кубанської крайової ради з окремими її членами велись переговори про приєднання Кубані до України. Український уряд планував військову допомогу кубанцям. Між Українською державою і Кубанню було встановлено дипломатичні відносини. У серпні 1920 р. делегація Кубанського уряду підписала з урядом УНР договір про взаємовизнання та взаємодопомогу. З другої половини 1980-х років на Кубані розпочався процес відродження кубанського козацтва.

КНИЖКА 2

Щепановський проти Леваковського. Вперше надруковано польською мовою в газ.: Kurjer Lwowski. — 1894. — № 344. — 12. XII. — S. 1—2; № 345. — 13. XII. — S. 1; № 346. — 14. XII. — S. 1, під назвою «Szczerpanowski przeciw Lewakowskiemu».

Купюрований текст: № 344. — 12. XII. — S. 1.

Подається за першодруком у перекладі.

Щепановський Станіслав (1846—1900) — польський промисловець, економіст, політичний діяч.

Леваковський Кароль (1836—1912) — польський політичний діяч, депутат Галицького крайового сейму й австрійського парламенту.

ТОМ 45

На склоні віку. Розмова вночі перед Новим роком 1901. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1900. — Т. 12. — Кн. 12. — С. 136—149.

Купюрований текст — на с. 137.

Подається за першодруком.

С. 232. Ніагара (Niagara) — ріка в Північній Америці, яка впадає в озеро Святого Лаврентія.

Was ihr den Geist der Zeiten heisst, Das ist im Grund der Herren eigener Geist. — Ці рядки з поеми Гете «Фауст» І. Франко переклав так: «А те, що “дух часів” зовесь у вас, / На ділі се ваш-таки власний дух» (13, 198).

ДОДАТКИ

ТОМ 2

Ні, не любив на світі я нікого... Вперше надруковано в журн.: Вітчизна. — 1946. — № 5. — С. 178 (у корпусі статті М. Возняка «Тюремні чернетки Івана Франка»). Передрук: 2, 409. Позначка [...] не позначає купюри. В ІЛШ зберігається автограф твору (Ф. 3, № 234, с. 2), у якому після слів: «Глядів у темний кут душі най...» — нерозбірливий текст. М. Возняк реставрує нерозбірливе слово так: най[глухший] (*Возняк М. Тюремні чернетки Івана Франка // Вітчизна. — 1946. — № 5. — С. 178*).

ТОМ 3

Із збірки «Давнє й нове». Наявне тут скорочення не вважаємо купюрою: текст у повному обсязі надруковано в Зібранні творів у п'ятдесяти томах (38, 488—491).

ТОМ 8

II. До Аполлона Піфійського. 7. Перші жерці Піфійського храму. Вперше надруковано у вид.: Літературна спадщина. — Т. 2: Іван Франко: Переклади і переспіви з давньогрецьких поетів. — К.: Вид-во АН УРСР, 1962. — С. 7—60. Позначка [...] на с. 14 не позначає купюри. В ІЛШ зберігається автограф твору (Ф. 3, № 400, с. 1—52), у якому на с. 40 (за Франковою нумерацією с. 8) трикрапка (...) позначає недописану фразу.

ТОМ 15

«Добрий заробок» і інші оповідання. [Передмова]. Дане скорочення не вважаємо купюрою: текст у повному обсязі надруковано в Зібранні творів у п'ятдесяти томах (33, 398—402).

ТОМ 29

Етимологія і фонетика в южноруській літературі.

Вперше надруковано в журн.: Народ. — 1894. — № 13/14. — С. 209—212; № 15. — С. 223—227. Того-таки року стаття вийшла окремим відбитком у Коломиї. Позначка [...] в Зібранні творів у п'ятдесяти томах не позначає купюри Франкового тексту. Публікуючи статтю, І. Франко скоротив цитату з А. Метлинського. Упорядники Зібрання позначили місце скорочення позначкою [...].

«Н а р о д» — двотижневий громадсько-політичний журнал, виходив у світ з 1890 р. у Львові, з 1892 р. до 1895 р. в Коломиї за редакцією М. Павлика та І. Франка.

ТОМ 32

Карпато-руське письменство XVII—XVIII вв.

Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1900. — Т. 37. — Кн. 1. — С. 1—90; Кн. 2. — С. 91—161, під назвою «Карпато-руська література XVII—XVIII віків». Того-таки року праця вийшла окремою відбиткою під заголовком «Карпато-руське письменство XVII—XVIII вв.» (Львів, 1900). Викрапування [...] або [...] не позначають купюр. Такі самі позначки віднаходимо і в першодруці та окремій відбитці праці.

ТОМ 38

Передмова [до видання «Апокрифи і легенди з українських рукописів. Том II. Апокрифи новозавітні. А. Апокрифічні євангелія»]. Вперше надруковано у вид.: Пам'ятки українсько-руської мови і літератури / Видає Археографічна комісія Наукового товариства імени Шевченка. — Львів, 1899. — Т. 2. — С. I—LXXVIII. Викрапування [...] не позначає купюри. Таку саму позначку віднаходимо і в першодруці цієї праці.

ТОМ 44

КНИЖКА I

К. Маркс. Початок і історичний розвиток капіталістичної продукції. Вперше надруковано в журн.: Культура. — 1926. — № 4/9. — С. 61—90. В ІЛШ зберігається автограф твору (Ф. 3, № 448). Купюру не виявлено, на місці викрапування [...] текст в Зібранні творів у п'ятдесяти томах ідентичний з текстами рукопису й першодруку.

«К у л ь т у р а» — громадсько-політичний і літературний журнал, який виходив щомісяця у Львові протягом 1924—1934 рр.

Причини смертності в Галичині (з приводу гігієнічного конгресу у Відні). Вперше надруковано польською мовою в газ.: Kurjer Lwowski. — 1887. — № 263. — 22. IX. — S. 1—2; № 266. — 25. IX. — S. 1; № 268. — 27. IX. — S. 1; № 269. — 28. IX. — S. 1—2; № 271. — 30. IX. — S. 1—2. під назвою «Przyczyny śmiertelności w Galicji (z okazji kongresu higienicznego we Wiedniu)». Під першою подачею підпис: (D. n.). У коментарях до Зібрання творів у п'ятдесяти томах висловлено припущення, що І. Франко міг бути одним з авторів або редактором цієї статті (44-1, 648—649). Ця гіпотеза, однак, потребує перевірки шляхом ґрунтовного атрибутивного аналізу.

Купюрований текст: № 263. — 22. IX. — S. 1.

Подається за першодруком у перекладі.

«**K u r j e r L w o w s k i**» — польська щоденна громадсько-політична газета, що виходила у Львові 1883—1926 рр. І. Франко був її співробітником протягом 1887—1897 років.

С. 236. Гігієнічний конгрес — відбувся у Відні 26 вересня 1887 р.

П е р е д л і т а в і я — край на захід від р. Літави, правої притоки Дунаю, — етнічна Австрія. Вище в тій-таки статті Франко зазначив: «<...> в усій Австрії (Передлітавії) <...>» (44-1, 650).

ТОМ 48

7. До Щасного Сельського. [Лист від 11 квітня 1875 р.]. Вперше надруковано в журн.: Україна. — 1926. — № 6. — С. 88 (у тексті статті К. Студинського «Іван Франко і товариші в соціалістичнім процесі 1878 р.»). Автограф не відомий. У першодруці купюру не виявлено.

С е л ь с ь к и й Щ а с н и й (Фелікс Станіславович; 1852—1922) — український громадський діяч, у 1875—1877 рр. — член студентського товариства «Січ».

«**У к р а ї н а**» — науковий журнал, що виходив у Києві протягом 1914—1930 рр. (з перервами у 1915—1916, 1919—1923 рр.); друкував статті й розвідки з історії, археології, економіки, мовознавства, літературознавства, фольклористики, етнографії та інших наук.

ТОМ 16

[Лист **О. Партицького до І. Франка** від 25 грудня 1882 р.]. Автограф листа зберігається в ІЛШ (Ф. 3, № 1618, арк. 28—30).

Подається за автографом.

Партицький Омелян Осипович (1840—1895) — український мовознавець, етнограф, історик та педагог, один з ідеологів народовців, видавець і редактор журналу «Зоря» (1880—1885).

С. 237. ...заслужив він на глибоке поважання... — Йдеться про Данила Романовича (Галицького; 1201—1264), князя Галицько-Волинської землі, державно-політичного діяча й полководця. Близько 1254 р. прийняв королівський титул.

...нову столицю собі поклав... — Йдеться про Холм (тепер Хелм — місто в Польщі, повітовий центр у Люблінському воєводстві), що його заснував князь Данило Романович 1237 р. і невдовзі (у 40-х роках XIII ст.) переніс туди з Галича столицю Галицько-Волинської держави.

[Уривок зі статті В. Щурата «Іван Франко в боротьбі за український правопис»]. Вперше надруковано в журн.: Література і мистецтво. — 1941. — № 5. — С. 44. У цій статті В. Щурат зізнався, що авторство українського перекладу Франкового оповідання «Чума», вперше надрукованого польською мовою, належить не йому, а викладачеві Львівської гімназії, історикові й педагогу Петрові Скобельському (1849—1912).

Подається за першодруком.

Щурат Василь Григорович (1871—1948) — український поет, літературознавець, перекладач, публіцист.

«Література і мистецтво» — літературно-художній і громадсько-політичний журнал, заснований у Львові 1940 р. Тепер «Дзвін».

С. 237. ...призначено до друку в 17 ч. «Зорі» (за вересень). — Йдеться про закінчення публікації українського перекладу Франкового оповідання «Чума». Переклад надруковано у «Зорі» (1889. — № 13/14—17). «Зоря» — літературно-громадський двотижневий журнал «для руських родин», виходив у Львові у 1880—1897 рр. З 1885 р. «Зоря» перейшла у власність НТШ і стала всеукраїнським репрезентативним органом, об'єднавши передплатників з усіх українських земель.

Дорошенко Володимир Вікторович (1879—1963) — український літературознавець, бібліограф, громадсько-політичний діяч, член Революційної української партії, згодом Української соціал-демократичної робітничої партії (до 1911 р.), учасник «Союзу визволення України» (1914—1918), директор бібліотеки НТШ (1909—1939), заступник директора Львівського філіалу Бібліотеки АН УРСР, член Українського наукового товариства в Києві (з 1913 р.), дійсний член НТШ (з 1925 р.). 1944 р. виїхав з України, з 1949 р. — у США.

ТОМ 48

[Примітка М. Павлика до Франкового листа до М. Павлика від 28 жовтня 1883 р.]. Вперше надруковано у вид.: Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876—1893). — Чернівці, 1911. — Т. 4 (1882—1885). — С. 235—236.

Купюрований текст — на с. 235.

Подається за першодруком.

С. 237. ...і згаданий уже [лист]... — Йдеться про Франкового листа до М. Драгоманова від 27 жовтня 1883 р. (48; 365—367).

ТОМ 50

[Лист М. Павлика до І. Франка від 11 січня 1901 р.]. Автограф листа зберігається в ІЛШ (Ф. 3, № 1611, с. 291—293).

Купюрований текст — на с. 293.

Подається за автографом.

[Лист М. Оппокова до І. Франка від 1 листопада 1901 р.]. Автограф листа зберігається в ІЛШ (Ф. 3, № 1620, с. 311—318).

Купюрований текст — на с. 311.

Подається за автографом.

Оппоков Михайло (?—?) — один з видавців альманаху «Вік».

С. 238. Просять Вашої ласки прислати Ваш текст. — Йдеться про те, що видавці тритомної антології нової української літератури «Вік» (зокрема В. Доманицький, М. Оппоков та ін.) 1901 р. готували до друку другий і третій томи прози 1798—1898 рр. (вийшли 1902 р.), де вмістили український переклад оповідання І. Франка «Чума» (Вік. — К., 1902. — Т. 2: Українська проза від Квітки до 80-х років ХІХ в. — С. 548—584), написаного спершу польською мовою. Переклад, що його здійснив Петро Скобельський (1849—1912), викладач Дрогобицької гімназії, уперше надруковано в журналі «Зоря» (1889. — № 13/14. — С. 209—213; № 15/16. — С. 236—243; № 17. — С. 277—278). Видавці антології просять І. Франка зробити й надіслати їм власний український переклад цього оповідання.

[Уривок зі статті В. Щурата «Іван Франко в боротьбі за український правопис»]. Упорядники Зібрання творів у 50 томах двічі однаково скупюрували той самий текст. Коментар див. на с. 311—312.

[Лист Б. Грінченка, М. Грінченко, Г. Коваленка, М. Коцюбинського, І. Шрага та інших до І. Франка від 1 листопада 1901 р.]. Автограф листа зберігається в ІЛШ (Ф. 3, № 1629, с. 197—199).

Купюрований текст — на с. 198.

Подається за автографом.

С. 238. ...Грушівський... — Йдеться про М. С. Грушевського.

[Лист О. Луцького до І. Франка від 24 травня 1904 р.]. Автограф листа зберігається в ІЛШ (Ф. 3, № 1632, с. 324).

Подається за автографом.

Луцький Остап (1883—1941) — український поет, критик, перекладач, один з організаторів (1906 р.) модерністського літературного угруповання «Молода Муза».

С. 238. Вона, себто книжка, буде мати 100—120 сторін. — Йдеться про літературний альманах, що його готував до друку О. Луцький. Виданий під назвою «За красою» у Чернівцях 1905 р. на честь О. Кобилянської. Із Франкових творів у ньому вміщено шостого вірша з «Книги Кааф».

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ ТА СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ

- А б ш і н т — глибокий окоп із валом попереду
- А д ю л ь т е р — подружня невірність
- А л ю м н (у с) — семінарист
- А м б а с а́ д а — посольство
- А н а л ь ф а б е т і з м (політичний) — безграмотність (політична)
- А п о с т р о́ ф а — звернення до відсутньої особи як до присутньої
- А р к е б у́ з — старовинна рушниця, що заряджається з дула
- А т р а к ц і́ й н и й — притягальний, привабливий, захопливий
- Б е к е́ ш а — чоловічий верхній одяг старовинного крою з брижами
- Б е ц і́ р к — округ; адміністративний центр
- Б л о к г а́ у з — бойова споруда, пристосована для самостійної кругової оборони
- Б л я́ г а — вигадка; брехня, чванливість
- Б о́ р ш е — швидше, радше
- Б р а т о в а́ — дружина брата
- Б у́ т а — пиха, зарозумілість
- В і а в а н с у в а т и — висунути, дістати підвищення
- В і г р а м о л и т и с я — видертися, вибратися
- В і р і т е л ь к а — кредиторка, позикодавиця
- В т і р к н у т и с я — втертися
- Г р е м і я́ л ь н о — спільно, колективно
- Г р и з ь к і́ й — тут: їдкий, ущипливий
- Д е д и к а́ ц і я — присвята
- Д е р ж а́ в а — тут: символ монархії влади
- Д и с п е н з у в а́ т и — звільняти від дотримання будь-яких церковних приписів
- Д і а д е́ м а — тут: корона
- Д і д и ч — землевласник
- Д о м о р о́ д н и й — доморослий; тут: власний, такий, що не характеризується високими, позитивними якостями
- Е к с к л ю з і́ в н і с ь т ь — винятковість
- Е п с т л е́ р — учень духовної семінарії, який, не склавши іспитів, змушений упродовж літа залишатися в семінарії до перескладання іспитів
- Е п с т л е́ р а́ д а — перебування епстлерів у семінарії впродовж літа

Загулюкати — затюкати
Зеро́ — нуль

Інвекті́ва — різке викривальне звернення, гострий випад

Інкрудубці́я — можливо, спотворене від «інтродукція» (вступ до якогось твору, навчального предмета)

Ітіне́ра́р — подорожній щоденник

Кавці́я — застава (грошова)

Кага́л — єврейське громадське самоуправління; єврейська громада

Кірець, ко́рець — центнер

Кна́йпа — дешевий ресторан, кав'ярня, забігайлівка, пивний бар

Кнеблюва́ння — затикання рота кляпом; переносно — затуляння (рота), затискування (вільного слова, преси)

Кобзуб — ручний кошик із лубу або лози

Кольпортéр — книгоноша

Консеквénція — висновок; наслідок

Лінва, лінóвка — канат

Лічні́чий — призначений для лікування

Льока́й — лакей

Манеро́ва́ння — ускладнення, перероблення на якийсь зразок, з природного на штучне

Маніпуляці́йний урядник — канцелярський службовець (урядник)

Марнотра́вний — марнотратний; марнотравний син — блудний син

Мітра — літургійний головний убір єпископа або священика у вигляді купола

Мона́хівський — мюнхенський

Па́дькати — нарікати

Панда́н — те, що схоже у чомусь на інше

Пардо́н — тут: перепрошення, перемир'я

Пі́ка; в пі́ку — тут: всупереч

Пі́няво — повільно, слабо

Пренуме́ра́нт — передплатник

Проску́рни́ця — жінка, що випікає проскури

Ра́бин — служитель культу і духовний керівник єврейської релігійної громади; учитель

Регіме́нта́р — командир регіменту — полку найманого війська

Реду́т — зімкнуте квадратне або багатокутне польове укріплення, здатне до самостійної оборони

Ре́йтар — найманий солдат важкої кавалерії

Репрезе́нта́нт — представник

Реприма́нда — нагінка, догана

Ри́ж — рис

Сера́й — сераль, у країнах Сходу — палац і його внутрішні покої

Сти́чність — контакт, стикування

Субве́нція — дотація, грошова допомога

Сугерува́ти — навіювати, впливати

Талі́яне — італійці

Т а л я р (талер) — старовинна срібна монета

Т а н д і т н и й — неякісний, зроблений абияк

Т р и ф о л о ї (трефолой) — книжка з текстами святкових богослужінь

Ф а ц е т — молодик, парубок

Ш а н ц і — окопи

Ш в а г е р — чоловік сестри; брат чоловіка

Ш в а р ц о в а н н я — контрабанда

Ш в і н д е л ь — шахрайство, афера

Ш и ш а к — старовинний військовий шолом з вістрям і невеликою кулькою на кінці

Ш л е н д р і я н — недбалість, повільність

Ш л и к — тут: старовинний круглий або конічний головний убір, обшитий чи оздоблений хутром

Я р м у р к а (ярмулка) — шапочка з м'якої матерії, яка щільно прилягає до голови

ПОКАЖЧИК ІМЕН І НАЗВ

- Август II, польський король 279
Август III, польський король 274
Адерс С. 130, 136, 272
Адріан, римський імператор 275
Аксаков К. С. 290
Альгаротті Ф. 253, 254
Антонович В. Б. 19, 179, 255,
283
Антонович М. 283
Афанасьєв-Чужбинський О. С.
259
- Бадені К. 16, 249
Байбуза 90, 98
Байрон Дж.-Н.-Г. 289
Балудянський А. 198, 206, 296
Бар Г. 21, 259
Барвінський Ол. Г. 13, 245, 312
Бар-Кохба 174, 242, 278
Батий 204, 299
«Батьківщина» 312
Бах А. 211, 302
Безбородько О. А. 245
Белей І. М. 251
Бен-Акіба Й. 278
Бенедикт XIV, Папа Римський
279
Бельський М. 262
Білецький-Носенко П. П. 259
Білозерський В. М. 257
Білоус М. 12, 244
Богун І. Т. 14, 51, 162, 165, 246,
264
- Бодянський О. М. 245
Болеслав I Хоробрий, польський
король 51, 264
Борисикевич І. 222, 308
Боровиковський Л. І. 253
Брокгауз Ф. А. 306
Брюкнер А. 7, 176, 279
Брюховецький І. 256
Будзиновський В. Т. 190, 241,
244, 292
Бужинський Г. 255
«Буковина» 248
Буоль Ф. 303
Бялобоцький Я. 139, 143, 144,
146, 147, 260
- Вагилевич І. М. 6, 7, 224, 241,
310, 306
Вагнер Г.-Л. 291
Василевський П. 297
Васьків В. 292
Верба І. В. 312
Вербицький М. М. 282
Вергун Д. М. 177, 242, 280
Верлен П. 167, 275
Весоловський Я. 247
«Вестник Европы» 278
Виговський І. О. 256, 257, 260
Винниченко В. К. 6, 7, 181, 190,
287
Вислобоцький Ю.-А. (Зборовсь-
кий В.) 207—210, 296, 301
Вишенський І. 19, 241, 255

Вишневецький Д.-Є. 271
Вишневецький Я. 23, 41, 43, 78,
80, 81, 83, 127, 128, 133, 135,
139, 142, 161, 260, 265, 266—
271
Візнер 16
Віндішгрец А. 205, 300
«Вістник» 198, 207—211, 213—
215, 217, 218, 220, 221, 296,
292, 297, 306, 302
Вітовський 81, 84
Вітсфій К. 45
«Вітчизна» 243, 314
Владислав II Ягайло (Ягелло)
267
Владислав IV Ваза, польський
король 38, 42, 52, 53, 57, 58,
156, 159, 163, 262—264, 266
Вовчок Марко 179, 253, 282
Возняк М. С. 243, 247, 314, 315
Войнович 14, 246
Володимир, київський князь 281
Врхлицький Я. 174, 242, 278

Габсбурги 295
Гавлічек-Боровський К. 16, 241,
248
Гаганець Й. 304
Гайнау 205, 300
Ганнібал (Аннібал) Барка 43, 44,
78, 80, 263
Гауптман Г. 6, 20, 258
Гауфф В. 17, 250
Гедимін, литовський князь 308
Гейне Г. 17, 242, 250
Гердер Й.-Г. 291
Гнатюк В. М. 258, 307
Гоголь М. В. 180, 284, 296, 293
Головацький І. Ф. 191, 197—203,
205—218, 223, 224, 294, 296,
298, 295, 296, 302
Головацький П. Ф. 296
Головацький Я. Ф. 191, 198, 199,
203, 206, 210, 211, 213, 215,
219, 224, 293, 294, 295, 297,
304, 305, 306, 310
«Голос народу» 244
Голубенко П. 255

Голуховський А. 195, 295
Гордієнко К. 254
Горинь В. І. 312
«Господар» 296
Гребінка Є. П. 253
Грінченко Б. Д. (Чайченко В.) 238,
241, 286, 319
Грінченко М. М. (Загірня М.) 238,
241, 286, 319
«Громадський голос» 12, 244, 247
Грушевський М. С. 6—8, 15,
189, 190, 229, 230, 238, 246,
247, 258, 279, 284, 292—293,
311—313, 319
Гулак М. І. 257
Гулак-Артемовський П. П. 253
Гулевич 142, 272
Гурський І. 283
Густав I, шведський король 267
Гушалевич І. М. 298, 302

Гете Й.-В. 17, 232, 242, 249, 250,
291, 309

Данило Романович, галицько-во-
линський князь 317
Дахновський Я.-К. 155, 273
Дей О. І. 288
«Дело» 272, 285, 286
Денгофф В. 267
Денгофф Г. 267
Денгофф Е. 267
Денгофф Я. 267
Денгоффи 82, 85, 269
Джидай Я. 283
«Дзвін» 292, 312
Дзюба І. М. 252
Дівович О. 245
Дідицький Б. А. 208, 215, 219,
220, 224, 295, 302, 310
«Діло» 247, 302, 312
Добрянський А. І. 204, 205, 209,
299
Добрянський В. 217, 218, 307
Доде А. 6, 20, 258
Доманицький В. М. 288, 319
Домбчанський А. 222, 308
Донець 139, 272

- Дорошенко В. В. 237, 238, 318
Дорошенко П. Д. 257
Дорошкевич О. К. 282
Драгоманов М. П. 5, 167, 179, 180, 183, 184, 189, 242, 252, 275, 273, 283, 285, 291, 318
Дрейфус А. 6, 20, 258, 259
Думка П. 244
Духнович О. В. 215, 218, 303, 304
Дюбуа 130, 136
- Естергазі В. 20
- Єрмолів О. П. 18, 252, 253
Єфремов С. О. 6, 181, 188, 189, 229, 287—290, 311
Єфрон І. А. 306
- Желиборський А. 260, 261
Желябов А. І. 180, 285
Житецький П. Г. 177, 241, 280
«Житє і слово» 275
«Жовтень» 292, 289
Жолкевський С. 14, 246
- Завадка Б. В. 300
«Записки НТШ» 6, 209, 259, 261, 276, 277, 280, 285, 292, 307, 312, 315
«Записки Українського наукового товариства» 293
Заславський Д.-В. 81, 83, 106, 108—112, 114, 115, 162, 165, 262, 266—270, 273
Збараський Д. 127, 128, 133, 135
Зигмунт (Жигмонт, Сигізмунд) Ш, польський король 53, 54, 262, 264—266
Зіморівч Ш. 259
Зіморівч Ю.-Б. 21, 22, 259
Зіморівчі 21, 22, 27
Зіньківський Т. (Певний Т.) 286
Золя Е. 6, 20, 167, 258, 275
«Зоря» 237, 238, 258, 286, 317—319
«Зоря Галицька» 206, 214—220, 222, 224, 294, 296, 300, 302, 303, 307
- Зубрицький Д. І. 193, 197, 208—210, 294, 295, 307
- Ібрагім, турецький султан 264
Іван III, московський князь 276
Іваницька Ф. 51
Ігор Святославич, новгород-сіверський князь 273
Інокентій Х, Папа Римський 265
Іоаким, московський патріарх 277
Ісаєвич Я. Д. 259, 278
Іслам-Гірей III, кримський хан 262, 270, 273
- Йоанович Є. 198, 293
Йордан Я.-П. 293
- Казановський А. 42, 262
Казимир I, польський король 44, 45, 263
Калиновський М. 157, 159, 162, 163, 165, 166, 267, 273
Каллімах 82, 84, 269
Каменецький Д. 282
Карл I, мантуанський король 264
Карл X Густав, шведський король 72, 73, 264, 267
Карл XII, шведський король 253, 254
Кароль-Людвік (Карл-Людвіг), архікнязь 199, 297
Кароль-Фердинанд Ваза 265
Карпенко-Карий І. К. 290
Карховський Великополяк 81, 84, 268
Катерина Ягеллонка 266
Качковський М. 215, 224, 299, 310
Кашко 140
Квітка-Основ'яненко Г. Ф. 178, 253, 281, 319
Кельсієв В. І. 194—196, 295
Кернер А.-Ю. 17, 250
Кирєєвський І. В. 287
Кирєєвський П. В. 290
Кисіль А. Г. 49—52, 260, 264

Кисіль Г. 51
Кисіль М. Г. 264
«Киевская старина» 51, 181, 182,
288, 285, 287, 293, 306
Кіраль С. С. 283
Климкович К. 310
Клінгер Ф.-М. 291
Кобилянська О. Ю. 319
Ковалевський М. М. 180, 284
Коваленко Г. О. 238, 241, 319
Ковальський В. 207, 214, 223,
306
Коллар Я. 19, 204, 242, 256
Коломенський К. 286
Конецьпольський А. 24, 126,
127, 132, 134, 262, 263, 266,
273
Конецьпольські 24, 260
Конинський 82, 85
Кониський Г. 245, 246
Кониський О. Я. 179, 253, 282
Коропчинський П. 245
Корф 126, 130, 132, 136
Корчмарик Б. 255
Косовський В. 255
Костецький П. І. 219, 307
Костомаров М. І. 141, 179, 180,
253, 257, 272, 281
Котляревський І. П. 7, 177, 178,
241, 280, 281
Котошихін (Кошихін) Г. К. 168,
276
Кохановський Я. 260
Коцюбинський М. М. 238, 241,
319
Кошут Л. 295, 299
Кривоніс М. 80, 81, 83, 84, 116,
117, 119, 123, 161, 164, 260,
268, 267, 271
Крип'якевич І. П. 247, 259
«Критика» 244
Кромер (Cromerus) М. 44, 263
Крушельницький А. В. 13, 244
Куземський М. 222, 309
Куліш П. О. 5, 18, 19, 178, 242,
253, 257, 281, 282, 310
«Культура» 316

Кучваревич М. 139, 141, 143,
145, 147, 149, 150, 272
Кюхельбекер В. 252
Лаврівський Ю. Г. 222, 308
«Лада» 216, 217, 296, 305, 306
Лев ХІІІ, Папа Римський 7, 20,
258
Леваковський К. 231, 241, 314
Левицький І. О. 216, 282, 291,
304, 305
Левицький М. 307
Легкий М. З. 8, 241, 242
Ленц Я.-М.-Р. 291
Леопольд І, австрійський імпе-
ратор 298
Лизанчук В. В. 280
Лизогуб Д. А. 180, 285
Литвинович С. 300, 304
Лігензянка З. П. 113, 114, 270
«Література і мистецтво» 292,
312, 317
«Литературная газета» 249
«Літературно-науковий вісник»
6, 7, 248, 258, 272—275, 278,
280, 284, 287, 289, 291, 298,
306, 307, 309
Ліщинський Ф. 255
Лобисевич О. 245
Лобода Г. 246
Лозинський Й. І. 216—218, 220,
301, 305
Лозинський М. М. 15, 247
Ломза 92, 100
Лопатинський Т. 255
Лукич В. (Левицький В.) 286
Лукіянович Д. Я. 181, 288
Луцишин О. Б. 241, 242
Луцький О. 238, 241, 319
Любомирський Є.-С. 54, 55, 69,
72, 73, 82, 266, 267
Любомирський Каспер 283
Любомирські 283
Лянцкоронський С. 126, 132,
139, 141, 162, 165, 271
Мазепа І. С. 6, 7, 19, 180, 251,
254, 256, 284, 289

- Маковей О. С. 258, 308
 Малиновський Г. 304, 305
 Малиновський М. 219, 222, 307
 Малларме С. 6, 167, 168, 275
 Мансветов Г. 280
 Марія-Людвіка, польська королева 52, 54, 55, 64, 68, 69, 262, 263—266
 Маркс К. 8, 236, 241, 285, 287, 316
 Масарик Т.-Г. 248, 249
 Маслав (Мазош) 44, 45, 263
 Матейко К. 292
 Мацюк Г. 305
 Мендельсон Ф. 250
 «Мета» 282
 Метлинський А. Л. 8, 315
 Меттерніх К.-В.-Л. 298
 Меховіта М. 262
 Микола (Николай) І, російський імператор 19, 202, 254, 292, 295—300
 Мирний Панас 5, 179, 181, 282
 Михаловський Я. 50, 76, 151, 264
 Мишанич Я. О. 246
 Міклошич Ф. 198, 211, 297
 Міцкевич А. 228, 311
 Міцкевич В. 311
 Многогрішний Д. 256
 Модзалевський Б. Л. 254
 «Молва» 272
 Моліна Т. де 289
 Молчанов Н. 249
 Мольєр Ж.-Б. 289
 Мордовець Д. Л. 283, 285

 Наливайко С. 14, 15, 246, 251
 Наполеон І Бонапарт, французький імператор 17, 250
 «Народ» 315
 Нарушевич А.-С. 106, 267, 269
 «Наука» 194, 295
 Науменко В. П. 293
 Наумович І. Г. 169, 173, 194, 253, 277, 291
 Нахлік Є. К. 242
 «Небесний лист» 12, 244
 «Неділя» 247

 Некрасов М. О. 7, 165, 274
 Нерон, римський імператор 61, 65
 Нестор 178, 281
 Нечай Д. 162, 165, 273
 Нечуй-Левицький І. С. 5, 179, 189, 242, 253, 279, 287
 «Нове зеркало» 243
 «Новий громадський голос» 291
 «Новий світ» 302
 Новицький І. П. 51, 264
 «Нові шляхи» 244
 «Новости» 283
 Нор Л. 242

 Одимальський К.-В. 24, 260
 Ожга 57, 58
 Олександр І, російський імператор 291
 Олександр II, російський імператор 207, 248, 282, 302
 Олексій Михайлович, російський цар 274
 Оппоков М. 238, 241, 318, 319
 Осінський С. 87, 95, 269
 «Основа» 308
 Оссолінський Є. 38, 40, 42, 263
 Оссолінський Ю.-М. 261
 Оссолінські 32, 35, 40, 45, 46, 52—56, 59, 66, 71, 74, 76, 80, 85, 101, 103, 110, 112, 115, 116, 118, 126, 151, 156, 160, 258, 260
 Острозький (Островський) Я. 112, 114, 270
 Острозький К.-В. 270
 Остророг М. 81, 83, 126, 132, 262, 268, 273
 Остряниця (Острянин) Я. 262, 263
 «Отечественные записки» 272, 279

 Павлик М. І. 15, 237, 241, 244, 247, 318, 312
 Павловський І. Ф. 288
 Павлюк (Бут) П. 262, 263
 Палієнко М. Г. 288
 Палій С. П. 289
 Паранько Р. 242

Парпура М. Й. 281
Партицький О. О. 237, 241, 317
Паскевич І. 296
Пастрнек Ф. 255
Пачовський В. М. 247
Петлюра С. В. 7, 189, 291
Петрик (Іваненко) П. І. 289
Петриковський 89, 97
Петро І, російський імператор 7,
19, 251, 254, 255, 257, 280,
284
Петрушевич А. С. 220—223, 307
Петрушевич С. 277
Пилипович В. 302
Пилипчук Р. 296
Пипін О. М. 5, 8, 168, 241, 276,
274
Писарев Д. І. 165, 274, 275
«Письма до громади» 296
Півторакожух К. 116, 117, 270
Пігловський 142
Підеша (Камінський А. В.) 181—
188, 242, 287—290
Підкова І. 243
Пліній 82, 84, 268
Плохій С. 278
Плутарх 43, 44, 263
По Е.-А. 167, 275
Погодін М. П. 193, 197, 294, 295
Подолінський С. А. 285
Полетика Г. А. 245
Полянський В. 275
Попович В. 298
Потоцький М. 107, 108, 157, 159,
161, 163, 164, 166, 263, 267,
269, 273
Потоцький С. 273
Потоцький С. Р. 55, 265, 266
Потоцькі 276
Празмовський М. 55, 62, 66, 266
Прокопович Ф. 180, 255, 283, 284
Прокопчиць Є. 222, 294, 308,
304
Пуласький К. 52, 265
Пушкін О. С. 7, 17, 18, 251, 252,
289
Пфіцер 17

Пшеленцький С. 24, 261
Пшиємський З. 128, 129, 134,
135, 141, 271
«Рабочая газета» 282
«Рада» 247
Радванський В. 130, 137
Радзейовський І. 90, 98, 269
Радолинський 205, 206
«Радянський Львів» 292
Раєвський М. Ф. 203, 294, 299
Раковський І. І. 208—210, 224,
302
Ракоці Дьєрдь (Юрій) II, угорсь-
кий король 46—49, 264
Раячич Й. 202, 206, 298
Реклю Е. 258
Репнін М. 245
Рилєєв К. Ф. 18, 251, 252
Робесп'єр М. 17, 250
Рогозинський 82, 85
Розражевський 127, 129, 134,
135, 139
Романович-Ткаченко Н. Д. 189,
291
Романчук Ю.С. 247
Ружинський Б. М. (Богданко) 230,
241, 313
«Русалка» 296
«Русский вестник законов» 209
«Русское слово» 272
«Руська Рада» 244
Савчинський К. 207, 302
Савчинський М. 219, 307
Самарін Ю. 290
Самойлович І. 256
«Світ» (1867—1871) 299, 302
«Світ» 6, 249, 250, 251, 253, 308
Святольд (Свентольдич) 51
Святополк Окаянний, київський
князь 263
Сельський Щ. 236, 241, 317
«Семейная библиотека» 217, 306
Сенека Л. А. 82, 84, 268
Сенявський М.-І. 127, 128, 133,
134, 141, 149, 271

- Сераковський 142
 Сірко І. Д. 180, 284
 Сіцінський В. 262
 Скобельський П. 312, 313
 Скоропадський І. 254
 «Славянський век» 278
 «Слово» 224, 310
 Собеський 127, 128, 133, 134
 Собеський М. 271
 Сокіл 162, 165
 Сокульський 218, 219
 Софія Палеолог 276
 Спасович В. 311
 Станіслав-Август (Понятовський), польський король 269
 Старицький М. П. 6, 179, 242, 253, 255, 282, 311
 Стеблій Ф. 259
 Стефан Баторій, польський король 230, 241, 313
 Стороженко М. І. 291
 Студинський К. Й. 191, 192, 197, 208, 209, 216, 294, 295, 304, 306, 317
 Судерман (Зудерман) Г. 6, 20, 21, 259
 Сулима І. 14, 246
 Сутига 245
 Сципіон 78, 80, 268

 Тааффе Е. 16, 249
 Тарновський 81, 84
 Терлецький О. С. 6, 180, 242, 285, 287
 Тихолоз Б. С. 242
 Тиша (Тишик) І. 139, 140, 272
 Годчук Н. Є. 242
 Томашівський С. 247
 Трещаківський Л. 261
 Трикай 149
 Туптало Д. 180, 255, 284
 Тургенєв І. С. 282
 Туровський К.-Ю. 21, 27, 259
 Тутолмін Т. І. 193, 295

 «Україна» 190, 241, 284, 293, 317
 Українка Леся 5, 7, 165, 167, 241, 274, 275, 289

 Уланд Л. 17, 250
 Ундольський В. М. 304
 Устиянович М. Л. 296
 Утін Є. І. 177, 281

 Федькович Ю. А. 244
 Фердинанд II, римсько-німецький цар 263
 Філофей 274
 Фірлей А. 126, 132, 139, 141, 142, 162, 270
 Франко А. Д. 242, 292, 308
 Франс А. 258
 Франц-Йосиф I, австрійський імператор 295, 300

 «Хлібороб» 254
 Хмельницький (Хміль) Б.-З. 24, 28, 29, 31, 41, 43—45, 47—50, 76, 78, 80, 81, 83, 84, 112—117, 119, 120, 123, 127, 129, 134, 135, 141—143, 145, 156, 158—160, 162—165, 174, 246, 251, 256, 259—264, 267, 268, 270—273, 275
 Хоменко І. 289
 Хом'яков С. 290
 Хоткевич Г. М. 185, 289
 «Хроніка НТШ» 308
 Худорба А. 245

 «Церковная газета» 302
 Цибенко Л. Б. 242

 Чарнецький С. 139, 163, 166, 272
 Чарторійський В. 261
 Чарторійські 29, 44, 106, 109, 112, 261, 268
 Червенський Б. 244
 Черний А. 279
 Чубинський П. П. 265, 282, 283

 Шавула М. 246
 Шашкевич Г. 207, 209, 213, 214, 216, 223, 300
 Шашкевич М. С. 207, 213, 300, 310
 Шваб Г. 17, 250

- Швець А. І. 242
Шевченко Т. Г. 17, 18, 20, 178,
179, 187, 242, 251, 253, 257,
278, 281, 290, 299
Шевчук В. О. 245
Шехович С. Г. 197, 216, 217,
219, 220, 295, 296, 305, 302
«Школа» 296
Шкраб'юк П. 301
Шраг І. 238, 241, 319
Шуман Р. 250
Шуст Р. М. 243
- Щавінський Я.-Ш. 81, 268
Щепановський С. 231, 241, 314
Щурат В. Г. 237, 238, 242, 244,
247, 317—319
- Юрковський 81, 84
Юстиній (Філософ) 82, 84, 269
Юшкевич А. 255
- Яворський С. 180, 255, 284
Якимович Б. З. 259, 278, 311
Яковенко Н. М. 276, 278
Ян II Казимир (Сармат), польсь-
кий король 47—49, 52—59,
63, 69—71, 73, 105, 106, 119,
122, 161, 163, 164, 166, 260,
264, 265, 267, 269, 271, 274
Ян III Собеський, польський ко-
роль 271
Ян III, шведський король 264
Яновський Т. 255
Ярослав Мудрий, київський
князь 263
Яхимович Г. 310
Яцків М. Ю. 181, 182, 188, 288
- «Allgemeine Zeitung» 21, 259
«Archiv für slavische Philologie»
176, 277
«Aus fremden Zungen» 281
«Die Zeit» 21, 259
Gremboszowski 57
«Jahrbücher für slavische Litera-
tur, Kunst und Wassenschaft»
293
«Kurjer Lwowski» 314—316
«Parnasse comtemporain» 167,
275
«Slovanský přehled» 7, 277, 279
«Zeitschrift für österreichische Vol-
kskunde» 292

ЗМІСТ

Без купюр. <i>М. Легкий</i>	5
КУПЮРИ	9
Том 2	11
Том 3	12
Том 8	15
Том 10	15
Том 11	16
Том 13	17
Том 26	17
Том 28	19
Том 29	19
Том 31	20
Том 33	176
Том 35	181
Том 36	189
Том 37	190
Том 39	228
Том 41	229
Том 42	230
Том 44	230
Книжка 1	230
Книжка 2	231
Том 45	231
ДОДАТКИ	233
Позначення купюр у текстах Івана Франка	235
Купюри в коментарях до Зібрання творів у п'ятдесяти томах	237
КОМЕНТАРІ	239
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ ТА СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ	320
ПОКАЖЧИК ІМЕН І НАЗВ	323

Літературно-художнє видання

Національна академія наук України
Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка
Львівське відділення Інституту літератури
ім. Т.Г. Шевченка

ПОКАЖЧИК КУПЮР

(до Зібрання творів
Івана Франка
у п'ятдесяти томах)

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2009

Художній редактор *Є.І. Муштенко*
Технічний редактор *Т.С. Березяк*
Коректор *О.В. Лакейчук*
Комп'ютерний набір *М.А. Кравченко*
Комп'ютерна верстка *Т.О. Ценцеус, О.І. Фуженко*

Підп. до друку 05.11.2009. Формат 84×108/32. Папір. офс. № 1.
Офс. друк. Гарн. Таймс. Ум. друк. арк. 17,64.
Ум. фарбо-відб. 17,64. Обл.-вид. арк. 16,7.
Наклад 5000 прим. Зам. 9—646

НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру серія ДК № 2440 від 15.03.2006
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

Видруковано у ВАТ «Поліграфкнига»
корпоративне підприємство ДАК «Укрвидавполіграфія»
03057 Київ 57, вул. Довженка, 3
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3089 від 23.01.2008

Франко, Іван.
Ф83 Зібрання творів: у 50 т. / І. Франко; редкол.:
М.Г. Жулинський (голова) [та ін.]. — К.: Наук. дум-
ка, 2008—2009.

Показчик купюр / ред. Є.К. Нахлік. — 2009. —
336 с. — ISBN 978-966-00-0818-2.

У книзі друкуються вилучені (переважно з ідеологічних міркувань) шматки текстів у Зібранні творів у п'ятдесяти томах І. Франка і подаються коментарі до купюр. У передмові з'ясовано характер та ймовірні причини вилучень.

ББК 84.4УКРІ